

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ГЕОГРАФСКИ ФАКУЛТЕТ

Марија З. Анђелковић Стоилковић

ДЕМОГРАФСКА ХЕТЕРОГЕНОСТ
ПОГРАНИЧНОГ ПРОСТОРА СРБИЈЕ -
ПОЛАЗИШТЕ ЈАВНИХ ПОЛИТИКА

докторска дисертација

Београд, 2018.

UNIVERZITET U BEOGRADU
GEOGRAFSKI FAKULTET

Marija Z. Anđelković Stoilković

DEMOGRAFSKA HETEROGENOST
POGRANIČNOG PROSTORA SRBIJE -
POLAZIŠTE JAVNIH POLITIKA

doktorska disertacija

Beograd, 2018.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF GEOGRAPHY

Marija Z. Anđelković Stoilković

DEMOGRAPHIC HETEROGENEITY OF
SERBIAN BORDER REGION –
ORIGIN OF PUBLIC POLICY

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2018.

Ментор:

Др Мирјана Девеџић, редовни професор, Географски факултет Универзитета у
Београду

Чланови комисије:

Др Драгутин Тошић, редовни професор, Географски факултет Универзитета у
Београду

Др Мирјана Рашевић, редовни професор, научни саветник, Институт
друштвених наука у Београду

Датум одбране: _____

ИЗРАЗИ ЗАХВАЛНОСТИ

Велику захвалност дугујем својој менторки др Мирјани Девеџић, редовној професорки Географског факултета, Универзитета у Београду, чија су ме подршка, охрабрења, стручност и корисни савети усмеравали и омогућили да ова докторска дисертација буде компактна целина.

Желим посебно да се захвалим др Мирјани Рашевић, научној саветници у Центру за демографска истраживања, у Институту друштвених наука, на корисним саветима приликом израде ове докторске дисертације.

Хвала др Драгутину Тошићу, редовном професору Географског факултета, Универзитета у Београду, на корисним саветима и смерницама током студија и израде докторске дисертације.

Захваљујем се Министарству просвете, науке и технолошког развоја које ми је омогућило да се као стипендиста укључим у научно-истраживачки пројекат ИИИ 47006, Истраживање демографских феномена у функцији јавних политика у Србији.

Искрену захвалност дугујем својој менторки на пројекту, др Весни Лукић, вишој научној сарадници у Центру за демографска истраживања, у Институту друштвених наука, чији су ми савети, стручност и охрабрујући разговори неизмерно помогли при мојим првим корацима у свету науке.

Желим да се захвалим мојој породици за безрезервну љубав, брижност, неизмерну подршку и охрабрења. Посебну захвалност дугујем својим родитељима, који су ме увек бодрили да наставим борбу и остварим своје циљеве. Посебно хвала мом брату Марку, што је био уз мене да се заједно радујемо, што је имао одговоре на сва моја питања, што је увек био спреман да ми помогне и посаветује.

Најлепше се захваљујем мом супругу, Здравку, који је остао уз мене у најтежим тренуцима, давао ми снагу и што је веровао у мој успех и бодрио ме.

*Докторат посвећујем својој породици и супругу.
Бескрајно хвала на свему што сте учинили за мене!*

ДЕМОГРАФСКА ХЕТЕРОГЕНОСТ ПОГРАНИЧНОГ ПРОСТОРА СРБИЈЕ - ПОЛАЗИШТЕ ЈАВНИХ ПОЛИТИКА

РЕЗИМЕ

Испитивање пограничног простора има дугу традицију. На основу богате научне литературе уочава се еволуција у истраживању овог простора, а тежиште проучавања се током времена премешта са географског, геостратешког и геополитичког аспекта на демографске, економске, социјалне, етничко-политичке и остале сфере истраживања.

Пограничне општине у источном делу Србије најпре су се суочиле са проблемом депопулације почетком шездесетих година прошлог века, а наредне деценије су се суочиле са проблемом емиграције становништва. Иако су се ови процеси касније проширили на остале општине Србије, погранични простор је први апострофиран као простор који се суочава са демографским проблемима. Томе је у великој мери допринео и погранични положај, јер је током прошлог века, услед централистичког модела државе, близина границе утицала на повећање баријерности и изолације пограничних општина, што је у комбинацији са често неповољним географским, и тиме условљеним саобраћајним положајем, имало негативних утицаја на развој овог стратешки значајног подручја. Ови фактори и демографски трендови утицали су на стварање стереотипа да су пограничне општине периферне, неразвијене, заостале у економском развоју и суочене са бројним демографским проблемима.

Неопходност детаљног демографског истраживања пограничног простора Србије проистекла је из чињенице да су се током друге половине 20. века и почетком 21. века одиграле крупне друштвене промене. Политичка дешавања током деведесетих година утицала су на промене граница, чиме је промењен погранични простор Србије. Општине које су некада биле централне добиле су погранични статус. Отуда можемо рећи да постоје старе и нове границе, што је у великој мери утицало на диференцираност пограничног простора Србије. За разлику од старих пограничних општина, које су се са демографским проблемима почеле суочавати шездесетих година прошлог века, период стицања пограничног

положаја је значио почетак демографских проблема за већину нових пограничних општина.

Полазећи од претпоставке да је време формирања границе утицало на развој пограничних општина пошли смо од чињенице да су пограничне општине међусобно хетерогене. Овај рад нуди широк методолошки апарат за утврђивање демографске хетерогености пограничних крајева. Анализом су пољуљане претпоставке да су све пограничне општине изоловане, и донекле оспорена уврежена схватања да је целокупан погранични простор неразвијен и демографски девастиран. Обиље материјала о регионалним разликама, диференцијалном природном и миграционом кретању становништва, и демографским структурама открива да су пограничне општине међусобно значајно хетерогене, што је условљено бројним факторима.

То нас доводи до питања да ли су све пограничне општине периферне, или се међу њима издвајају општине са повољнијим развојним могућностима, као и општине које се налазе на маргини друштва. Овај рад нуди теоријска разматрања проблема периферности, инспирисана теоријама поларизованог развоја, а све у циљу анализе хетерогености пограничних општина и утврђивања нивоа периферности пограничних општина. Крајњи циљ ове анализе јесте истраживање демографске хетерогености пограничних општина у функцији јавних политика и указивање на могуће правце развоја ових општина.

Можемо рећи да ово истраживање има теоријски допринос теоријама о периферности и маргиналности, дефинисањем ових појмова и одабиром критеријума за њихово одређивање и степеновање. А демографске смернице до којих смо дошли су значајне за креирање популационе политике пограничних општина, те можемо рећи да ово истраживање има и апликативан, друштвено применљив значај.

Кључне речи: демографска хетерогеност, демографски развитак, демографски екстреми, демографски потенцијал, људски ресурси, погранични простор Србије, јавне политике, периферност, маргиналност, типови периферности.

Научна област: Демографија

УДК

DEMOGRAPHIC HETEROGENEITY OF SERBIAN BORDER REGION – ORIGIN OF PUBLIC POLICY

ABSTRACT

Examination of the Serbian border area has a long tradition. Based on a rich scientific literature it can be seen evolution in the exploration of this space, and the focus of study over time is shifted from geographical, geostrategic and geopolitical aspects to demographic, economic, social, ethnic-political and other spheres of research.

Border municipalities in the eastern part of Serbia first faced the problem of depopulation in the early sixties, and in the following decade, they faced the problem of emigration of the population. Although these processes later expanded to other municipalities of Serbia, the frontier area is the first apostrophe as a space that faces demographic problems. This was also greatly influenced by the border position, because over the past century, due to the centralist model of the state, the proximity of the border influenced the increase in the barrier and isolation of border municipalities, which is combined with often unfavorable geographical and traffic situation, had a negative impact on the development of this strategically important area. These factors and demographic trends have influenced the creation of stereotypes that border municipalities are peripheral, underdeveloped, lagging behind in economic development and facing numerous demographic problems.

The necessity for a detailed demographic survey of the border area of Serbia stemmed from the fact that during the second half of the 20th century and the beginning of the 21st century major social changes took place. Political developments during the 1990s influenced the change of borders, which changed the border area of Serbia. Municipalities that were central received a border status. Hence we can say that there are old and new borders, which greatly influenced the differentiation of the border area of Serbia. Unlike the old border municipalities, which faced demographic problems in the sixties of the last century, the period of acquisition of the border position was the beginning of demographic problems for most of the new border municipalities.

Starting from the assumption that the timing of border formation has influenced the development of border municipalities, we have come from the fact that border municipalities are heterogeneous. This paper offers a wide methodological apparatus for

determining the demographic heterogeneity of the border regions. The analysis has shaken the assumptions that all border municipalities are isolated, and the insights that border area is underdeveloped and demographically devastated are disputed. The abundance of materials on regional differences, differential natural and migration flows of the population, and demographic structures reveal that border municipalities are mutually significant heterogeneous, which is conditioned by numerous factors.

This leads us to the question of whether all border municipalities are peripheral, or among them are the municipalities with more favorable development opportunities, as well as the municipalities that are at the margin of the society. This paper offers theoretical considerations of the problem of peripherality, inspired by theories of polarized development, with the aim of analyzing the heterogeneity of border municipalities and determining the level of peripherality of border municipalities. The ultimate goal of this analysis is investigation the demographic heterogeneity of border municipalities in the function of public policies and point to the possible directions for the development of these municipalities.

We can say that this research has a theoretical contribution to the theories of peripherality and marginality, defining these terms and select the criteria for their determination and staging. And the demographic guidelines that we have come up with are important for creating a population policy of border municipalities, and we can say that this research has an applied, socially applicable character.

Key words: demographic heterogeneity, demographic development, demographic extremes, demographic potential, human resources, Serbian border region, public policies, peripherality, marginality, types of peripherality.

Scientific Fields: Demography

UDK

САДРЖАЈ

1. УВОД	1
1.1. Дефинисање проблема и предмета истраживања.....	2
1.2. Основни циљеви и задаци истраживања	5
2. ДОСАДАШЊА ИСТРАЖЕНОСТ ПРОБЛЕМА И ЗНАЧАЈ ИСТРАЖИВАЊА ПОГРАНИЧНОГ ПРОСТОРА.....	7
2.1. Различити приступи истраживања пограничног простора	8
2.2. Очекивани резултати и научни допринос.....	16
3. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА	19
3.1. Појам граница и пограничних подручја	19
3.2. Теорије поларизованог развоја	23
3.3. Теорије о периферности и маргиналности	28
4. МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА	35
5. АПОСТРОФИРАНИ ПРОБЛЕМИ ПОГРАНИЧНИХ КРАЈЕВА У ЈАВНИМ ПОЛИТИКАМА.....	40
5.1. Преглед јавних политика.....	41
5.2. Критички осврт.....	49
6. ХЕТЕРОГЕНОСТ ПОГРАНИЧНОГ ПОДРУЧЈА СРБИЈЕ	53
6.1. Хетерогеност граница Републике Србије	53
6.2. Географски положај.....	57
6.3. Саобраћајна и инфраструктурна повезаност	59
6.4. Економске карактеристике и степен развијености пограничних општина ..	62
6.5. Степен социјалне развијености.....	66
7. ДЕМОГРАФСКА ХЕТЕРОГЕНОСТ ПОГРАНИЧНОГ ПОДРУЧЈА СРБИЈЕ ..	72
7.1. Насељеност	72

7.1.1. Густина насељености	73
7.1.2. Дисперзија размештаја становништва	76
7.1.3. Насеља у пограничном простору Србије	78
7.1.4. Урбано и рурално становништво пограничног простора Србије	81
7.2. Промене у кретању броја становника	82
7.2.1. Типови кретања становништва	85
7.3. Значај природне компоненте за диференцијацију	89
7.3.1. Природни прираштај	89
7.3.2. Плодност становништва пограничних општина	95
7.3.3. Смртност становништва пограничних општина	103
7.4. Значај миграционе компоненте за диференцијацију	108
7.4.1. Улога миграција у смањењу броја становника у периоду 2002-2011. 109	
7.4.2. Аутохтоно и мигрантско становништво	110
7.4.3. Становништво пограничних општина у иностранству	113
7.4.4. Дневне миграције	115
7.5. Старосна структура и функционални контингенти	117
7.5.1. Функционални контингенти	118
7.5.2. Стадијуми демографског старења пограничних општина	120
7.6. Етничка структура – основ диференцираности	121
7.6.1. Националност	121
7.6.2. Вероисповест	124
7.6.3. Утицај етничке хетерогености на диференцираност пограничног простора	125
7.7. Људски ресурси	127
7.7.1. Образовна структура становништва	128

7.7.2. Економске карактеристике становништва	135
7.8. Пројекције становништва пограничних општина	147
7.9. Распон хетерогености и екстреми.....	150
8. ПРИМЕНА НОВИХ ИНДИКАТОРА У ИСТРАЖИВАЊУ ДЕМОГРАФСKE ХЕТЕРОГЕНОСТИ.....	153
8.1. Индекси различитости.....	153
8.2. Примена кластер анализе у одређивању хетерогености пограничних општина.....	157
8.2.1. Испитивање нормалности расподеле варијабли	158
8.2.2. Тест хомогености.....	161
8.2.3. Испитивање међузависности индикатора	162
8.2.4. Регресиона анализа.....	166
8.2.5. Кластер анализа	170
8.3. Креирање сета индикатора за одређивање периферних и маргиналних подручја.....	185
8.4. Одређивање типова периферности	189
8.5. Провера валидности критеријума на емпиријској грађи пограничног простора Србије	191
9. ПОГРАНИЧНИ КРАЈЕВИ ИЗМЕЂУ СТЕРЕОТИПА И РЕАЛНОСТИ.....	200
10. СТАНОВНИШТВО ПОГРАНИЧНИХ ПОДРУЧЈА У ФУНКЦИЈИ ЈАВНИХ ПОЛИТИКА.....	205
10.1. Политички одговор на феномен недовољног рађања	205
10.2. Политика према морталитету.....	213
10.3. Политички одговор према старењу становништва	214
10.4. Миграторна политика.....	217
10.5. Трансгранична сарадња.....	219

10.6.	Могући правци одговора јединица локалне самоуправе у циљу развоја пограничног простора.....	222
11.	ЗАКЉУЧАК.....	232
12.	ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ.....	244
13.	ПРИЛОЗИ.....	263

СКРАЋЕНИЦЕ

АПВ – Аутономна покрајина Војводина

БДП – бруто домаћи производ

ЕУ – Европска унија

ИПА - Инструмент Европске уније за предприступну помоћ

МСПП – мала и средња предузећа и предузетници

ППРС - Просторни план Републике Србије

РЗС – Републички завод за статистику

РЗР – Републички завод за развој

РС – Република Србија

РСД – српска валута, динар

СРРРС - Стратегија регионалног развоја Републике Србије

СФРЈ – Социјалистичка Федеративна Република Југославија

УН – Уједињене нације

ФУП - функционално-урбана подручја

1. УВОД

Појам границе и пограничног простора је одувек привлачио велику пажњу, а тежиште проучавања се током времена значајно мењало. Некада су предмет истраживања биле границе као линије раздвајања и сукоба, а данас посматрано из европске перспективе, границе посматрамо као линије контакта и прожимања, због чега проблем граница поново добија на значају у академској литератури.

Са еволуцијом теорије државе, територије и границе из модерног у постмодерно, у смислу детериторијализације и глобализације, *границе су знатно промениле своју функцију* (Diener, Hagen, 2009). Основне функције границе су баријерност и контактност, чији је однос динамичан и променљив временом, а кроз који се одражавају функције државе, отвореност националне привреде и степен њеног развитака, као и измене у спољној политици. Данас је све више наглашена контактност као једна од основних функција границе¹. То је случај и у Републици Србији, чије границе неминовно еволуирају од затворених, преко филтрирајућих и контактних, до интегришућих граница (Секуловић, Гиговић, 2009). Са промењеном функцијом границе, погранична подручја постају све више значајна (Зорко, Шулиц, Ковачић, 2012). Јако је важно креирати повољан друштвени, политички и економски живот становништва у пограничном простору.

Пограничје Србије има велики геостратегијски и геополитички значај. Већи део пограничног простора је депопулационо подручје од одмаклим процесом демографског старења, са кога се исељава младо и радно-способно становништво, што представља сложен проблем стратегијског карактера (Радовановић, Гиговић, 2010). Можемо рећи да је данас овај проблем препознат, због чега је погранични простор тема бројних стратегија: Стратегија просторног развоја Републике Србије, Регионални развој Републике Србије, Стратегија регионалног развоја, Прекогранична сарадња - инструмент развоја, Стратегија интегрисаног управљања границом итд. На основу тога, уочавамо да је

¹ Државе чланице Европске уније се заснивају на укидању граничних прелаза унутар граница Уније, чиме је омогућено слободно кретање људи, роба, услуга и капитала (Влада Републике Србије, Канцеларија за европске интеграције, <http://www.seio.gov.rs>).

погранично подручје у фокусу јавних политика и да сагледавањем реалног стања становништва пограничног подручја пружамо демографску основу за будуће креирање јавних политика.

На први поглед можемо рећи да су пограничне општине Србије међусобно сличне, односно, да су њихове заједничке одлике периферност, неразвијеност, депопулација и одмакли процес демографског старења. Ипак, оне се међусобно доста разликују, а диференцијација се уочава са различитих аспеката. *Предмет* овог истраживања јесте демографска хетерогеност пограничног простора Србије.

1.1. Дефинисање проблема и предмета истраживања

За пограничне општине се често каже да су периферне. Близина границе као баријере је кључан фактор који одређује пограничне општине као периферне у националном контексту (Houtum, 2000). Иако погранични региони нису нужно неразвијени (на пример, Базел у Швајцарској, Гибралтар у Шпанији итд.), у домаћој литератури преовладава мишљење да су услед централистичког модела државе погранични крајеви запостављени (Ђорђевић, 2002). Деценијама уназад, пограничје Србије је представљало периферију у односу на токове робе, новца, становништва и информација². Посматрано је као периферија у односу на главне урбане центре, развојне и инфраструктурне коридоре, а такав приступ учинио је да је погранично подручје стагнирало или економски, социјално и популационо назадовало (Грчић, 2002). У том смислу, погранични простор може бити периферан, не само у географском контексту (као простор положен до границе), већ се периферност може посматрати и са економског, социјалног, културног и демографског аспекта.

Процес индустријализације засноване на централизованог политици, која је вођена током друге половине двадесетог века, утицао је на повећање “изолованости” пограничног простора, због чега су нека погранична подручја постала маргинална подручја (Bufon, Markelj, 2010). Термини *периферност* и *маргиналност* су синоними према чешким ауторима Navlíček и Chromý, а Andreoli

² Разлози периферности у економском и социјалном смислу су најпре стратешки и безбедносни (лоцирање индустријских и других капацитета у дубину територије државе) (Ђорђевић, Панић, 2004).

и Pieroni (1989) сматрају да су маргинална подручја нешто удаљенија подручја, искључена из друштвених, економских и политичких одлучивања, док су периферна подручја барем делимично интегрисана у систем (Pileček, Jančák, 2011). Теоријске и методолошке основе одређивања периферности и маргиналности представљају полазиште за утврђивање ових појмова са *демографског аспекта*.

Демографске карактеристике пограничног подручја су сложен и препознат стратегијски проблем, а демографске перформансе представљају ограничавајући фактор за развој већине пограничних општина.

Као изузетно осетљив простор, погранични простор је резултат деловања не само географских услова, већ и историјских, културних, економских и политичких фактора. Погранични крајеви су веома разнолики у погледу физичко-географских и политичко-географских фактора, историје, језика, културе и традиције. Хетерогеност пограничних општина се првенствено огледа у географској основи, саобраћајној и инфраструктурној опремљености. Можда су управо ови фактори узроковали хетерогеност пограничних општина у погледу степена развијености, висине прихода и демографских карактеристика.

Неки аутори (Деведић, 2010) наводе истражујући поједине пограничне крајеве да су културолошки фактори разлог диференцијације, док социо-економски фактори представљају факторе хомогенизације пограничног подручја Србије. Већина пограничних општина важи за неразвијене општине у односу на државни просек, иако контроверзност постоји посматрано и са овог аспекта. Разлике се уочавају и у погледу степена развијености и према висини прихода³.

Поменуте општине се разликују према популационој величини и дистрибуцији становништва (различита густина насељености), природном и миграционом кретању, дубини и интензитету депопулације, просечној старости, те је и демографско старење у неким пограничним општинама више одмакло у односу на друге општине.

3 Неке пограничне општине имају веће приходе од републичког просека, док поједине општине бележе најниже вредности посматрано на државном нивоу.

Демографска хетерогеност пограничних општина огледа се у квалитету људских ресурса⁴, а испитивањем хетерогености хуманих ресурса пограничних општина указује се на потенцијале и могућности ревитализације. Људски капитал је пресудан за развој пограничних области. Нажалост, већина општина има неповољне људске ресурсе, али погранични простор обухвата и одређена градска насеља која имају повољнију образовну и економску структуру становништва, као основни потенцијал за будући развој овог подручја.

Неравномеран економски и демографски развитак у другој половини двадесетог века довео је до изразите демографске поларизације. Тако се са једне стране налазе велики регионални градски центри, који су под утицајем имиграционе компоненте повећавали своје становништво, а са друге стране, традиционални погранични крајеви, у којима је услед емиграције дошло до демографског пражњења (Деведић, Војковић, 1993/94, Стојановић, Војковић, 2005, Војковић, 2007, Стојилковић, Деведић, 2012). Широки спектар друштвених, политичких и економских чинилаца су детерминисали демографски развој већине пограничних општина, које се одликују емиграцијом и недовољним обнављањем становништва. Дугорочан негативан природни прираштај покренуо је низ поремећаја у демографским структурама. Велики број насеља губи становништво, села се гасе, а домаћинства празне. Радно способно становништво се иселјава, због чега све више доминирају старачка домаћинства, која нису у могућности да користе локалне природне ресурсе (Радовановић, Гиговић, 2010). Демографски токови током последњих деценија су неповољно утицали на квалитет и прилагодљивост радне снаге, битно су утицали на смањење демографских ресурса и изазвали су бројне економске и социјалне проблеме (Анђелковић Стоилковић, 2014). Демографске перформансе представљају ограничавајући фактор за развој већине пограничних општина (Turnock, 2000a).

Са друге стране, постоје пограничне општине које још увек бележе пораст броја становника и имају знатно повољнију старосну структуру становништва. У њима се бележе рекордне вредности стопе наталитета. То су општине са већим

4 Људски ресурси подразумевају знање, искуство, креативност, иновативност и способности појединца усмерене ка напретку друштва (Houston, Brain, 2003, Зјалић, 2009, Петровић, 2010, Morais, Migueis, Camanho, 2013, Wolfgang, Samir, 2011, Kozlowski, 2011, Глигоријевић, Васић, 2013, Laskowska, Dańska-Borsiak, 2016, Јовановић Гавриловић, Радивојевић, 2017, Houghton, 2017).

уделом муслиманског становништва. Становништво пограничних општина као да осликава међународне тенденције у демографској репродукцији, од пораста становништва до депопулације и сенилизације у већини пограничних општина.

Диференцијација демографског развитка становништва је често етнички утемељена, односно контроверзна се огледа у концентracијама различитих етничитета у пограничним општинама и на њему утемељеним репродуктивним моделима (Девеџић, 2010). Пограничне општине важе за општине са најхетерогенијим националним саставом становништва.

Мешовито становништво је често било извор сукоба у прошлости, али управо мешовито становништво у пограничном појасу може бити елемент зближавања и сарадње између суседа. За пограничне општине се може рећи да су периферне, односно маргиналне унутар државе, али су то кохезиона и централна места у оквиру интернационалних програма Европске уније (Blatter, 2003). Актуелни процеси децентрализације и интеграције пружају нове развојне могућности пограничног простора и целокупну реорганизацију друштвених односа (Bufon, 2011). Међутим, развој пограничног простора не треба заснивати искључиво на трансграничној сарадњи, већ је битно и интегрисање рубних делова у развој целе државе.

1.2. Основни циљеви и задаци истраживања

Поларизација демографских кретања током друге половине двадесетог века утицала је на диференцираност демографских обележја који су израженији на мањим територијалним јединицама, општинама и насељима. У истраживању демографске хетерогености пограничног простора Србије полазимо од следећих хипотеза:

- општине које се налазе у пограничном подручју нису хомогене. Хетерогеност постоји по различитим основама;
- пограничне општине имају нижи степен развијености у односу на већину општина Републике Србије;
- периферност није заједничка карактеристика свих општина у пограничју, тј. пограничне општине варирају од центара развоја до маргиналних подручја;

- постоје значајне контроверзе у демографском развоју пограничног подручја;
- етничка разноликост је темељ диференцијалног демографског развоја пограничних општина;
- постоји велики утицај "неетничких" фактора на демографска кретања;
- хетерогеност у квалитету људских ресурса варира од препрека до потенцијала за развој;
- демографски показатељи нису у довољној мери укључени у креирању јавних политика, тј. користе се само основни показатељи;
- постоје значајне регионалне разлике у демографским карактеристикама пограничних општина.

Сврха истраживања хетерогености пограничних општина је утврђивање специфичности демографског развоја, изазване супротностима у развоју становништва и поларизацијом, и утврђивање одступања од образаца демографског развоја. Резултати демографске анализе указују на вишеузрочност демографских последица, које се објашњавају различитим демографским механизмима, али и "неетничким факторима". Демографска диференцијација пограничних општина захтева различите акције ревитализације овог подручја.

Изучавање демографске хетерогености има за *циљ* формирање *демографске базе*, засноване на реалној процени стања, на којој ће се базирати јавне политике.

Применом кластер анализе, утврдиће се *хетерогеност пограничних општина*, што ће допринети испитивању периферности и маргиналности пограничних општина Србије на основу показатеља развијености и демографских индикатора. Анализом хетерогености треба издвојити општине које имају реалне потенцијале за развој, затим општине које су периферне и демографски нарушене, али у којима ипак постоје развојне шансе, као и маргинална подручја, која су демографски угрожена и немају могућности да се ревитализују и унапреде.

Један од циљева овог истраживања је испитивање људских ресурса, потенцијала и проблема пограничног простора Србије у контексту формулисања и креирања јавних политика и одређивање приоритета у њиховом деловању.

2. ДОСАДАШЊА ИСТРАЖЕНОСТ ПРОБЛЕМА И ЗНАЧАЈ ИСТРАЖИВАЊА ПОГРАНИЧНОГ ПРОСТОРА

Истраживања пограничног простора имају дугу традицију, али се тематике научних домена разликују. Са ширењем процеса глобализације и промовисањем слободног кретања људи, информација и капитала смањен је значај граница (на пример, увођење Шенген зоне и слободно кретање људи унутар граница; Vufon, 2008a, Guild, Carrera, at all, 2016), због чега је смањен број студија о границама и пограничним подручјима. Посматрано из европске перспективе, са смањеним значајем границе, погранична подручја стичу могућност да се развију и унапреде, због чега проблем граница поново добија на значају у академској литератури (Houtum, 2000). На томе се заснива контроверзност и специфичност овог проблема.

Данас испитивање проблема граница и пограничног подручја доживљава своју "ренесансу" (Scott, 2016). Актуелна миграциона криза у свету истиче проблем граница и креира нови проблемски приступ у истраживању граница и пограничног простора. Иако се чини да границе губе своју важност (европска интеграција, интернационализам, стварање наднационалне заједнице засноване на заједничком осећају политичког, социјалног и културног идентитета - Scott, 2016), било на глобалном или локалном нивоу, оне и те како остају значајне и постају видљивије. Упркос јачању прекограничне интеракције и интеграције, границе су и даље остале линије раздвајања (Balogh, Pete, 2017). У томе се огледа непрестана трансформација функције границе и актуелност истраживања овог проблема.

Сведоци смо највеће избегличке кризе после Другог светског рата. Неоспорно је да државне границе добијају нову димензију због овог феномена, чије је ефекте немогуће предвидети, нити сагледати његове последице. Политика "отворених граница" је доведена у питање са кулминарањем масовних избегличких миграција. Уместо "отварања" граница подижу се зидови широм Европске уније због криза и ратова у Северној Африци, на Блиском истоку, у централној и јужној Африци. Све већи број земаља затвара своје границе и уводи граничну контролу или чак гради физичке баријере како би спречиле прилив

великог броја избеглица (Guild, Carrera, at all, 2016, Dahlgren, 2016, Dalakoglou, 2016, Rheindorf, Wodak, 2017), а што са друге стране често буди нерешене граничне спорове и сукобе. Међутим, безбедност граница се не може постићи подизањем зида дуж границе државе, већ је неопходна свестрана сарадња са суседним државама на заједничкој контроли граница, што треба да омогући “порозност” граница (Јовић-Лазич, 2006).

Суочени са проблемом масовних избегличких пресељења уочавамо и недостатак државних стратегија, јавних политика и планова, како Европске уније у целини, тако и појединачних земаља (Guild, Carrera, at all, 2016, Simsa, 2017, Eamets, Pataccini, 2017, Afouxenidis, Petrou, Kandyliis, Tramountanis, Giannaki, 2017). Са једне стране, постоји могућност насељавања досељеног становништва у депопулационим крајевима, а са друге стране то може утицати на формирање енклава које би се расно, конфесионално и системом вредности разликовале од локалног становништва, што би условило низ других проблема. Овај феномен без преседана повећава интересовање за границе и погранични простор.

Упркос томе што ова тема активира бројне експерте у циљу проналажења решења немогуће је предвидети да ли ће избегличка криза омогућити насељавање и ревитализацију овог подручја или ће подизање баријера и појачана контрола граница у већој мери допринети урушавању и назадовању пограничног простора. Да ли ће подизање зидова на границама негативно утицати на сарадњу суседних земаља, или ће само појачати контролу илегалних миграција? Да ли је пред нама нови период изолације? Како ће се та дешавања одразити на погранични простор Србије?

2.1. Различити приступи истраживања пограничног простора

Све до почетка шездесетих година двадесетог века границе су биле предмет класичне политичке географије, а посматране су као политичке линије раздвајања са проблемима цртања граница и сукобима дуж тока граничне линије. Од друге половине двадесетог века истраживања пограничја су социјално оријентисана и базирају се на процесима који се одвијају у пограничним регионима (Bufon, 1996).

Осамдесетих година погранични простор је посматран као резултат комбинованог деловања културних, социјалних, економских и политичких фактора, а представљао је и резултат односа локалне заједнице и државних центара (House, 1981). Значајно место у истраживању пограничног простора, и данас, има класификација пограничја и типова граница (Maksymchuk, 1996, Săgeată, Dumitrescu, Damian, 2010).

Од деведесетих година испитују се везе између политичких, административних, етно-културних и физичких линија раздвајања, у оквиру економских, социјалних и културних структура пограничног подручја, као и прекогранична сарадња (Bufon, 1996). Све већи значај поприма мулти/интер или трансдисциплинарни приступ у проучавању пограничног подручја (Houtum, 2000).

Границе и погранични крајеви су одувек били предмет *географских* истраживања. Велика пажња је посвећена начелним питањима о границама (Anderson, O'Dowd, 1999), географском и саобраћајном положају (Wendt, 1996, Nachmöller, 2007, Rusu, 2007, Mladenov, Kazakov, 2009), а у литератури се често среће и истраживање пограничног простора у геополитичком контексту (Šindler, 1996, Fabrizio, 2001, Meinhof, 2003, Bufon, 2006). Истраживања пограничног подручја многих земаља су окарактерисала погранични простор као подручја која имају неповољан географски и саобраћајни положај.

Управо су географски фактори имали велики утицај на нижи степен економске развијености (Mladenov, Kazakov, 2009). *Економски приступ* заузима значајно место у истраживању пограничног простора, и истиче проблеме незапослености и неразвијености (Muica, Turnock, 2000a, 2000b, Nachmöller, 2007, Déry, Leimgruber, Zsilincsar, 2012).

Нижи економски развој учинио је да је погранични простор и социјално на нижем ступњу развоја од остатка државе (Meyer, Malachowski, 1996). *Социолошки приступ* најчешће обухвата истраживања са аспекта сиромаштва, услова живота, социјалне кохезије (Bufon, 2013), а од посебног су значаја студије које посматрају погранични простор са аспекта свакодневног живота становништва (Stenman, 1996, StAiver, 2005, Sidaway, 2005, Bioteau, 2015).

Социолошки и економски аспекти се често не могу посматрати изоловано. О томе сведоче бројна истраживања и студије случаја, које се заснивају на *мултидисциплинарном* приступу, који приказује удружено деловање социјалних и економских фактора, често у комбинацији са демографским или другим факторима (Meyer, Malachowski, 1996, Copus, 2001, Lennon, 2005, Rusu, 2007, Schmidt, 2007, Molleví-Bortoló, González-Rodríguez, 2007, Lonsdale, Archer, 2007, Pileček, Jančák, 2011).

Погранични простор се такође често посматра из угла *регионализације* (Bauko, Gurzo, 1996, Copus, 2001), *интеграције* (Bufon, 1996, Kratke, 1998, Gorzym-Wilkowski, 2007, Halás, 2007, Hardi, 2007, Cetkovský, Klusáček, Martinát, Zapletalová, 2007, Bufon, 2011), *пограничне сарадње* (Wichmann-Matthiessen, 2004, Perkmann, 2007, Bufon, 2008б, Terlouw, 2008, Săgeată, Dumitrescu, Damian, 2010, Radu, Bianca, Nicoleta, 2010, Stoyanov, 2010, Bufon, Markelj, 2010, Yndigegn, 2011, IPAACC, 2011, Koroutchev, 2012, 2013, Chirodea, Szarka, 2013) и развоја *туризма*, као могући подстицај и носилац развоја пограничног простора (Ilbery, Saxena, 2010, Lóránt, Géza, Zoltán, Bulcsú, 2011, Aubert, Csapó, Marton, Szabó, 2012, Leimgruber, 2013).

Посебна пажња посвећена је истраживању *демографских* карактеристика пограничног простора. Демографски приступ најчешће обухвата проблеме насељености и промене броја становника, укључујући промене у природном и миграционом кретању становништва (Gorzym-Wilkowski, Miszczuk, 1996, Heffner, 1996, Williams, Balaž, Bondarova, 2001, Маријанац, Ђурђевић, Маринковић, 2001, Орачић, Crljenko, 2004, Egon, 2006, Mladenov, Kazakov, 2009, Romelić, Nagy, Vjeljac, 2010, Josipović, 2014, Penzes, Pasztor, Tatrai, 2015). Ова истраживања показују да је погранични простор често депопулационо подручје, које се суочава са снажном емиграцијом становништва, а ови процеси имају неповољне карактеристике на економски, социјални и целокупни развој пограничног простора. С обзиром да је погранични простор неретко насељен етнички мешовитим становништвом у литератури је доста заступљено истраживање пограничног простора са аспекта мултикултуралности (Rembowska, 1996; Bufon, Minghi, 2000, Rodríguez-García, 2010), етничких проблема (Bohm, 1995, Steinicke,

1996, Carter, 1996, Carter, Turnock, 2000a, Bufon, 2006, Fernandez, Howard, Amastae, 2007, Chiswick, 2008) и слично.

Да су проблеми пограничног простора актуелна тема која привлачи велики број истраживача на овом простору потврђује и богат садржај са више *одржаних научних скупова* посвећених проблемима пограничног простора као и бројни научни радови на ову тему. Иако су одржани научни скупови углавном географски, анализирајући представљене радове уочава се еволуција у истраживању проблема пограничних крајева Србије. Спектар третираних проблема пограничних простора је постао знатно шири.

Крајем осамдесетих година представљени су проблеми граница и погранични простор са географског аспекта, истражени су и геостратешки, као и аспекти просторног планирања у пограничном простору. Научни симпозијум под називом “*Географски проблеми пограничних регија наше земље*” је организован у Врању 1987. године. Проблеми пограничних регија су најчешће посматрани из географског угла, али су представљене демографске карактеристике и проблеми ревитализације појединих крајева (Станковић, 2002).

Затим је одржан научни скуп “*Географски проблеми пограничних крајева Србије*” 1990. у Неготину. Већ на овим скуповима су истражене поједине пограничне општине и насеља, што даје могућност за континуирана истраживања локалног и регионалног карактера и откривање специфичности географских проблема и демографских процеса.

Погранични крајеви су били изузетно заступљени у научној литератури током осамдесетих година, али су та интересовања принудно угушена током периода изолације деведесетих година. За то време погранични простор је стагнирао у свом развоју или економски, социјално и популационо назадовао. Ратна дешавања током деведесетих година су у први план истакла геополитичке теме, као и етничке проблеме разграничавања. У том периоду су интензивирани демографска истраживања, која са ескалирањем демографских проблема попримају све већи значај.

Током деведесетих година одржан је научни скуп у Зајечару (1992) на коме је посебна пажња посвећена геополитичким питањима, етно-географским променама, етничким принципима разграничења, али и демографским

проблемима појединих општина, као и мерама ревитализације сеоских насеља пограничних подручја Војводине и другим темама.

Четврти научни скуп одржан је 1994. у Београду. На овом скупу је посебна пажња посвећена демографским проблемима и факторима ревитализације, а представљени су специфични проблеми становништва појединих општина.

Научни скуп под називом *"Проблеми ревитализације пограничних крајева Југославије и Републике Срске"* одржан је 2002. године, на коме је још једном потврђен приступ истраживања који уважава различите територијалне нивое.

Заједничка карактеристика свих досадашњих истраживања је уважавање различитих територијалних нивоа, а доминирају радови о географским и демографским проблемима пограничног простора Србије, могућим мерама ревитализације и могућих праваца развоја, са посебним освртом на трансграничну сарадњу.

У *домаћој литератури* је погранични простор дуго био предмет *географских истраживања*. Ипитивани су проблеми граница (Кићовић, Драговић, 2002, Грчић, 2002, Ћирковић, Голић, 2007) и односи са суседним државама, као и географски и саобраћајни положај (Нађ, Тодоровић, Тошић, 2005). Поред географских аспеката истражена су и геостратешка питања (Секуловић, Гиговић, 2008, 2009, CODEX, 2013).

Све до почетка 21. века политика Србије је више била оријентисана на затварање граница и јачање ефекта баријерности, него што је стимулисала развој и интеграцију пограничног подручја. Проблем приступа развоју овог простора је поново апострофиран по изласку земље из изолације и прокламованим политикама приближавању Европској унији. У оквиру реализације пројекта "Европа без граница" као основни инструмент изабрано је просторно планирање на регионалном и локалном нивоу (Ђорђевић, 2002). Са циљем превазилажења територијалне изолације са којом се суочавају погранични крајеви формиран су трансгранични еврорегиони. Њихови основни задаци су успостављање добросуседских односа и заједничких циљева, као и постизање уравнотеженог развоја са једне и друге стране границе (Нађ, 2002, Тошић, Милетић, 2002, Ђорђевић, Панић, 2004, Нађ, Тодоровић, Тошић, 2005, Тодоровић, Тошић, 2006, Ђорђевић, 2008, Милетић, Тодоровић, Миљановић, 2009, CODEX, 2013, и други).

Развој пограничног простора са аспекта *просторног планирања* обухвата развој саобраћаја и привреде, а посебан вид пограничне сарадње представљају еколошка питања (на пример еврорегион Дунав-Кереш-Муреш-Тиса и други).

Неки аутори (Тошић, Лукић, Ћирковић, 2009) говоре о развоју пограничног простора. Према неким ауторима *туризам* представља значајну перспективу економског развоја пограничног простора. Богата домаћа истраживања ове проблематике истичу бројне предности за развој туризма у пограничном простору: транзитни положај, разноврсна природна богатства (планине, језера, бање и др), национални паркови, као и богата културна баштина, традиција и обичаји присутни у свакодневном животу локалног становништва. Али, нажалост, постоје и многи ограничавајући фактори као што су неразвијена саобраћајна инфраструктура, удаљеност од значајнијих регионалних центара, слаби смештајни капацитети, низак стандард становништва, лоша проходност граница и слично (Бјељац, Ћурчић, 2006, Станковић, Ћирковић, 2007, Мајсторовић, Станков, Стојанов, 2013 и други).

Погранични простор је често предмет *социолошких* истраживања. Њихова широка лепеза обухвата бројне социолошке проблеме, од усамљеничког положаја старих људи у пограничним крајевима, преко слабљења породичних газдинставава, опстанка старих заната и традиције, од култних места до народних веровања и обичаја, очувања мањинских језика и религијско-конфесионалне панораме (Петровић, 2011, Гавриловић, Костић, Захаријевски, 2012, Ћорђевић, Тодоровић, Петровић, 2015, Јовановић, 2011, и др.).

Демографски приступ је такође веома заступљен у домаћој литератури у изучавању пограничног простора, а демографска анализа је и предуслов за друга истраживања и саставни део стратегија. У овим радовима је истакнут проблем смањења броја становника, што је условљено природном компонентом, али и израженом емиграциојом становништва (Пенев, 1994, Ћирковић, 2007, Радовановић, Гиговић, 2010, Радовановић, Тошић, 2010, Рашевић, Пенев, 2011а, Марковић-Крстић, Милошевић-Радуловић, 2012, Стојилковић, Девеџић, 2012, Војковић, Глигоријевић, 2014, Девеџић, Стојилковић, 2014, и други). Истражени су и деградациони процеси у руралним пограничним насељима (Romelić, Nagy, Vjeljac, 2010). Истраживање миграционих процеса у пограничном подручју

потврдила су емиграцију већине пограничних општина (Такач, Кинчеш, 2010, Вастл-Валтер, Варади, Такач, 2013, Анђелковић Стоилковић, Лукић, 2016). Услед емиграције првенствено младог радно-способног становништва нарушена је старосна структура становништва, те је поред депопулације веома важан проблем старења становништва (Анђелковић Стоилковић, 2015). Већина насеља губи становништво или се потпуно празни (на пример, општина Црна Трава). Веома је изражена рурално-урбана поларизација, али такође су све уочљивије међуопштинске асиметрије. Урађено је доста студија случаја, које често поред демографских показатеља пружају исцрпан материјал, на пример општина Голубац (Војковић, 1990), Велико Градиште (Војковић, 1989), Шид (Ђерчан, Лукић, Бубало-Живковић, 2011, 2012), Алибунар (Бубало-Живковић, Лукић, Ђерчан, 2012), Пријепоље (Дробњаковић, 2012), Димитровград (Наумовић, Петковић, 2012), и друге.

Посебна пажња посвећена је испитивању *етничке структуре становништва* пограничног простора (Гиговић, 2010, Девеџић, 2010, Стојилковић, Девеџић, 2012, Девеџић, Стојилковић, 2014, Јелић, Трмчић, 2015). Овај простор има најхетерогенији етнички састав становништва, а та хетерогеност је често основ демографске диференцијације пограничног простора.

Неповољни демографски токови су значајно утицали на смањење демографских ресурса, а људски ресурси су пресудни за развој пограничног подручја. Нажалост, већина пограничних општина има неповољне људске ресурсе. О томе сведоче *истраживања о људским ресурсима* у пограничном подручју (Ђурђевић, Кицошев, Вуксановић, 2003, Крстевска, 2010, Вуксановић, Ђурђевић, Ивков, 2004), са посебним освртом на образовне (Петровић, 2011, Анђелковић Стоилковић, 2014) и економске карактеристике (Вуксановић, Ђурђевић, Ивков, 2004, CODEX, 2013, Анђелковић Стоилковић, 2016) становништва. Један од највећих проблема са којим се суочавају пограничне општине јесте проблем незапослености (Вуксановић, Ђурђевић, Ивков, 2004, Пантелић, Ивков-Цигурски, Ивановић, 2011).

Да су сви ови аспекти од изузетног значаја за истраживање пограничног простора говоре и бројна мултидисциплинарна истраживања која сумирају географске, економске, социјалне, демографске и друге факторе и у целости

приказују проблем пограничног простора (Ђурђевић, Кицошев, 1996, Голубовић, Ђорђевић, 2012, Голубовић, 2012, и други).

Погранични простор Републике Србије је тема која окупира бројне истраживаче. На основу досадашњих истраживања пограничног простора можемо закључити да је ово подручје периферно, што произилази из географског положаја, што је често узроковало економску и социјалну, односно функционалну изолованост пограничја у односу на центар државе.

Истакнути су и *демографски проблеми на нивоу насеља* (емиграција, смањење броја становника у радовима Romelić, Nagy, Vjeljac, 2010, Ђерчан, Бубало-Живковић, Лукић, 2010, Бубало-Живковић, Лукић, Ђерчан, Ивков-Џигурски, 2011, етничка структура становништва, Деведић, Стојиљковић, 2014). Услед дугорочне емиграције значајно је нарушена старосна структура становништва. Заједничким дејством природне и миграционе компоненте многа насеља у пограничном простору су смањила број становника, или су у потпуности угашена (Анђелковић, 2012). У пограничном простору Србије постоје два угашена насеља и чак 416 патуљастих насеља, која имају мање од 100 становника, што представља 28% укупног броја насеља у пограничним општинама (без података за општине Прешево и Бујановац). Највећа концентрација патуљастих насеља је у општинама југозападне, југоисточне и источне Србије, и то у општинама Сјеница 59%, Пријепоље 39%, Тутин 35%, затим Црна Трава 84%, Трговиште 80%, Димитровград и Босилеград 59%, Сурдулица 56%, Књажевац 52%, Пирот 49% и Бабушница 47%.

Демографска истраживања пограничног простора најчешће укључују основне демографске показатеље, који истичу проблеме као што су депопулација, емиграција становништва и ниска густина насељености. Анализе су квантитативне и базирају се на пописној статистици, док нису укључена квалитативна истраживања заснована на теренском истраживању, анкетама и интервјуима са локалним становништвом.

Основни резултати досадашњих истраживања показали су да се погранично подручје суочава са бројним демографским проблемима, неповољним економским показатељима и недовољно развијеним инфраструктурним капацитетима. На овим резултатима заснивамо истраживање, али оно по чему ће

се овај рад разликовати јесете утврђивање хетерогености између пограничних општина. Поред наведених потешкоћа са којима се суочава већина општина у пограничном простору постоје и центри са већом концентрацијом становништва и повољнијим демографским структурама који представљају иницијаторе развоја, или би могли постати носиоци будућег развоја пограничног простора.

2.2. Очекивани резултати и научни допринос

Због свеобухватности проблематике приступи истраживања пограничног простора могу бити различити, а зависе од сврхе истраживања. Досадашњи ниво истражености пограничног простора Србије навео нас је на истраживање хетерогености овог простора.

Наизглед сличне, пограничне општине се одликују бројним особеностима. Хетерогеност рубних крајева се уочава са различитих аспеката. Развој пограничних крајева је специфичан због своје разноликости у погледу физичко-географских, политичко-географских фактора, језика, културе и традиције. Најчешћи проблеми са којима се многе пограничне општине суочавају су неповољан географски положај, неразвијена инфраструктура и слаба урбана мрежа. Већина општина се сусреће са ниским нивоом инвестиција, урушавањем привреде, пољопривредном неразвијеношћу, неконкурентношћу тржишта, ниским степеном економске развијености, незапосленост и сиромаштвом. Ако томе додамо близину границе и етничку разноликост, као и често на томе засновану политичку нестабилност, можемо рећи да је живот у пограничју јединствен.

Демографска хетерогеност диференцира пограничне општине према квалитету људских ресурса у више група. Са једне стране издвајају се општине са развијеним градским центрима, са повољнијим демографским карактеристикама, млађом радном снагом, са повољнијом образовном структуром становништва, док се са друге стране издвајају општине са изузетно нарушеном демографском структуром, чије прогнозе нису охрабрујуће. Иако су демографска ерозија и популационо старење карактеристике већине пограничних општина, издвајају се подручја у којима се становништво, упркос емиграцији, увећава захваљујући природној компоненти.

Истраживање пограничних општина открива низ екстрема (највише и најниже вредности природног прираштаја, различити стадијуми демографске старости и друго) и контроверзи, које често губе на значају посматрано на републичком нивоу (Девеџић, 2010). Посматрање рубних крајева државе омогућава сагледавање диференцијалног демографског развојка. Међутим, дијаметрално различити демографски токови и диференцијација развојка становништва захтевају специфична развојна решења. Погрешно је креирати јединствену политику за развој пограничног подручја, које чине међусобно различите општине, већ је потребно сагледати проблеме на нижим територијалним нивоима (општине или насеља) и онда понудити специфична развојна решења.

Очекује се да ће истраживање пограничних општина открити по ком основу је већа или мања хетерогеност, као и хетерогеност општина по демографској основи.

Сагледавање демографске хетерогености пружа сазнање о расположивим људским ресурсима пограничног простора Србије, односно открива где су људски ресурси повољнији, која су подручја најугроженија, као и могуће зоне ревитализације.

Важно је издвојити општине које имају потенцијала за развој, затим периферне области које су демографски нарушене, али у којима постоје развојне шансе, и издвојити маргинална подручја која немају могућности да се развију и унапреде.

Идентификација тренутног стања пограничног простора доприноси бољем познавању потенцијала који могу да утичу на социјални и економски развој. То представља демографску платформу за одређивање приоритета и правца деловања јавних политика и усвајање најбољих решења за развој пограничног простора, који се заснивају на уједињеном регионалном развоју, ревитализацији и прекограничној сарадњи.

Истраживање демографске хетерогености може открити кључне проблеме пограничних подручја, као и то да ли су важнија деловања републичких органа или локалне самоуправе у њиховом решавању.

Примери проблема пограничних крајева у другим државама такође су од великог значаја за планирање будућности овог подручја. Већина земаља проблем пограничног подручја решава трансграничном сарадњом, стварањем заједничког тржишта како би се смањио јаз између становништва, односно синхронизовањем развојних планова са суседним земљама и социјалном кохезијом, развојем туризма, изградњом инфраструктуре, заштитом животне средине и рационалним коришћењем локалних ресурса, као и улагањем у људске ресурсе.

Пограничне општине се посматрају као периферија у односу на главне градске центре, развојне и инфраструктурне коридоре. Поред периферности са географског аспекта, периферност се огледа и у социјалном, економском и демографском контексту. Научни допринос овог истраживања огледа се у дефинисању појмова периферности и маргиналности, издвајању критеријума за њихово одређивање, креирању сета индикатора на основу којих се може одредити степен, односно тип периферности. Од посебног је значаја провера валидности критеријума, кроз формирану призму индикатора, на емпиријској грађи пограничног простора Србије.

На основу тога могу се издвојити две групе *резултата*: теоријски и апликативни. Теоријски се огледа у доприносу теоријама о периферности и маргиналности, дефинисањем ових појмова и одређивањем критеријума за њихово одређивање и степеновање. Апликативни резултати се односе на примену теоријских резултата на погранични простор Србије. Такође, резултати до којих ће се доћи одредиће демографске смернице битне за креирање популационе политике пограничних општина, засноване на научним чињеницама и реалној процени стања. На основу тога можемо рећи да ово истраживање има друштвено применљив значај.

Научни допринос овог истраживања препознаје се у три димензије. Једна се односи на прегледније и комплексније проучавање демографског развоја пограничног простора, и то са аспекта његове хетерогености. Друга димензија ову хетерогеност ставља у контекст периферности и маргиналности, и усмерена је на њихову јасну идентификацију. Трећа димензија објашњава како претходне две могу бити у функцији јавних политика.

3. ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

3.1. Појам граница и пограничних подручја

Државна граница је друштвени артефакт у виду имагинарне линије, зоне или фронта који дели једну државу од других држава (Грчић, 2000). Граница представља лимит државне моћи, али и инструмент заштите државног суверенитета.

Током историје мењао се изглед границе, али и њене функције. У прошлости су то биле широке зоне или појасеви, најчешће природне баријере (шуме, планине, реке, пустиње) чија је припадност била неодређена. Данас су границе прецизно утврђене и међународно признате линије. Према морфологији границе могу бити природне, геометријске и засноване на конвенцијама, а према функцији границе могу бити:

- баријерне (изолијуће) које карактерише посебан систем безбедности, економске затворености и депопулације у пограничној зони;
- филтријајуће (полупропусне) војно заштићене, а економски пропустљиве;
- контактне (сједињујуће) са стабилним и разноврсним савезничким односима;
- интеграционе (повезујуће) које су повезане у свим сферама друштвеног живота.

Генетска подела диференцира границе на “природне” и “вештачке”, а према бонитацији могу бити “добре” и “лоше”. Добра граница је она која испуњава задатке због ког је постављена⁵. Трајност граница одређују принцип променљивости и принцип стабилности. Стабилне и најпогодније границе су природне и етнички чисте, док су неетничке границе често спорне и конфликтне. Међутим, неетничке границе не морају увек бити конфликтне (на пример, Белгија). Захтеви за промену граница се најчешће заснивају на етничком принципу, историјском праву, географској близини итд. Фактор стабилности чине моћ државе, размештај становништва и стратешки интереси суседних земаља.

⁵ Подела границе на “добре” и “лоше” се посматра са стратешког и економског гледишта. Добра граница са стратешког аспекта (погодна за одбрану) не мора бити добра и са економског аспекта. Вредност границе је променљива током времена (Грчић, 2000).

У савременом свету границе су као замишљене мембране и представљају важан елемент модерне економије. Као линије које раздвајају државе, просторе и народе, границе имају и улогу контакта, комуникације и сарадње између суседних земаља. То није само линија која дели две државе, него контактна зона. У томе се огледају две основне *функције границе*, контактност и баријерност. *Контактност* или пропустљивост је важна за кретање људи, ресурса, информација и капитала. Док *баријерност* обухвата посебан вид изоловања и одвајања националног простора од остатка света.

Раздвајајућа и повезујућа функција границе огледа се и у терминолошкој основи појма граничног предела. У српском језику користе се термини пригранични (трансгранични) и погранични (рубни) регион.

Пригранични регион (трансгранични, енгл. cross-border region) односи се на територијални друштвено-економски систем положен са обе стране границе, односно посебан географски простор који обједињује два или више суседна подручја и представља трансгранично подручје које има контактну функцију, као и просторно-функционалну целину подељену државном границом (Радовановић, Гиговић, 2010).

Погранични простор (рубни регион, енгл. border region) се наслања на државну границу и обухвата територију положену са унутрашње стране границе. То је широка прелазна зона, односно периферни систем положен до границе (Грчић, 2002).

Суштинска разлика између пограничног и трансграничног региона је чињеница да су погранични региони периферни, а трансгранични региони централни или развојни региони, положени на граници.

У богатој домаћој литератури о пограничном простору није јасно дефинисан и ограничен погранични простор. То је регион који је са спољашње стране једнозначно одређен политичком границом, а са унутрашње стране широком прелазном зоном чију је границу могуће одредити на више начина. Неки аутори посматрају пограничну територију као појас дуж државне границе одређене ширине, од 5-20 km, док неки аутори приликом одређивања пограничног региона користе природне границе (токове река или планине). Већина аутора

приликом истраживања пограничног простора користи статистичке податке, на нивоу насеља, општина или чак области, чија се територија непосредно ослања на државну границу (Јанић-Сирадински, 2002, Грчић, 2002, Тошић, Милетић, 2002, Ђорђевић, 2002).

Пограничје (*крајина*, енгл. *frontier region*) је периферно подручје, једнозначно одређено политичком границом само са спољашње стране, док је са унутрашње стране означен широком прелазном зоном. Пограничне зоне се простиру изван центра активности државе и обухватају периферне и запостављене просторе. Међутим, пограничје не мора нужно бити периферно, већ то могу бити и развијени региони.

Диференцираност функција граница и пограничног простора се уочавају и на примеру Европе. Док у развијеним земљама границе имају ефекат спајања, интегрисања и прожимања, у већини земаља југоисточне Европе границе имају ефекат изоловања и одвајања државних територија. Дакле, можемо рећи да границе утичу на формирање периферних и депресивних региона. Због тога су ове земље симбол геополитичке конфронтације, а не сарадње и интеграције. Ипак, Европска унија се залаже за ширење једнакости и европских вредности у периферним регионима. Интеграциони процеси Европске уније подразумевају формирање трансграничних региона, што доприноси дефункционализацији државних граница и смањења њихове баријерне улоге. Овај процес представља развојни потенцијал, не само за пограничне регионе, већ за земље југоисточне Европе у целини, испољен кроз кретања радне снаге, капитала и културних утицаја (Грчић, Раткај, 2003). Развој заснован на регионалној и трансграничној сарадњи је од виталног значаја за развој Србије и осталих земаља југоисточне Европе, будући да су мале и периферно лоциране у односу на европски гравитациони центар.

Са друге стране, у земљама западне и северне Европе након Хладног рата чини се да границе нестају. У постмодерној геополитици све више се говори о укидању граница, интеграцији и слободном кретању (Зорко, 2012). Иако значај границе није измењен, њена функција је промењена и постаје "филтрирајућа", тј. отворена за кретање људи, ресурса, информација и капитала, али затворена за нелегалне токове.

Андерсон сматра да је *функција границе у суштини остала иста* као и пре. На пример граница је и даља значајна у спречавању уласка имиграната (Зорко, 2012). То је и потврђено у актуелним дешавањима на примеру земаља чланица Европске уније. Пре само неколико деценија срушене су границе и уједињена је Немачка. Спровођењем Шенгенског споразума створена је слободна Европа, која је омогућила слободно кретање људи (European Union, 2014). У том тренутку је кулминирао прокламовани развој граница. Међутим, данас се услед миграционог егзодуса опет подижу жичане ограде (на пример, дуж мађарске границе). Не подижу се само спољашње границе Европске уније, већ и границе између земаља чланица. Сведоци смо ерозије европског јединства. Национални идентитет и суверенитет је добио првенство у односу на европску солидарност. Проблеми са избеглицама су истакли ограниченост европског пројекта. У почетку су мигранти збринуте у прихватним центрима, али како су попуњени капацитети, једна за другом, државе су успоставиле граничну контролу (Luske, 2015). Ово је један од новијих изазова, проблем без преседана који носи низ непознаница за које још увек не видимо решење⁶.

Можемо да закључимо да су се са модернизацијом државе, мењале и границе, као и третирање граница у теоријском контексту. У *класичној геополитици* границе раздвајају територије суседних држава и одређују простор у оквиру којег државе могу да врше своја суверена права (Тубић, 2015). У оквирима *постмодерне геополитике* појам границе се посматра у ширем контексту, уважавајући утицаје феномена глобализације и детериторијализације на улогу државе у међународним односима. Током само неколико деценија примећена је *осцилација геополитичких тумачења* функција границе. У томе се огледа актуелност проблема и непрестана трансформација граница од слободних до затворених, снажних, спољашњих државних граница.

У овом раду ћемо се фокусирати на *проблем пограничног подручја*. С обзиром на чињеницу да је Србија на ободу Европске уније и да су неке њене чланице подигле жичане ограде и успоставиле бољу граничну контролу, поставља се питање како ће се то одразити на сарадњу Србије са њеним суседима, а самим

⁶ Земље Европске Уније су значајна одредишта имиграната, и то земље северне и западне Европе (Шантић, Обрадовић, 2016).

тим и на погранични простор Србије, јер је за развој овог простора изузетно значајна прекогранична и трансгранична сарадња. Ипак, контроверзност постмодерних граница се огледа у *затвореном* приступу који штити државу од непожељних токова али и *отвореном, трансграничном приступу* и сарадњи са суседним државама.

3.2. Теорије поларизованог развоја

Термини погранични и пригранични региони се у контексту економског развоја вежу за концепт поларизације. Погранични регион се надовезује на концепцију центар-периферија, а трансгранични регион на теорију полова (центра) раста (Грчић, 2002).

Поларизација, у општем смислу, може бити схваћена као резултат развоја хијерархијске организације географских система. Већина аутора сматра да је поларизација, односно стварање језгра (центра) и периферије последица структурно-функционалне диференцијације простора и производ друштвено-економских покретача. Од почетка педесетих година прошлог века дефинисана је широка лепеза теорија и модела које се баве проблемом неравномерног раста и развоја.

Велики број аутора је био фокусиран на поларизацију простора, од теорија енглеских класика (Адам Смит и његови следбеници), преко дијалектичког материјализма Карла Маркса, макроекономске равнотеже Џона Мајнарда Кејнза, посткенизијанаца и неокенизијанаца, теорија економског раста, до бројних теорија либералне и неолибералне економије (Тошић, 2012). Процес неравномерног развоја се пажљиво прати још од 1930. године, када су бројни догађаји (пад Њујоршке берзе, Други светски рат и др.) утицали на стварање економске неједнакости. Неравномерни економски развој ствара регионалне разлике, на чему се базирају теорије о поларизованом развоју. После Другог светског рата појавио се низ теорија поларизованог развоја, концепт центар-периферија, које објашњавају како дугорочни неједнак економски развој доводи до формирања великих регионалних разлика.

Један од првих аутора који се бавио поларизацијом простора је Кристалер (Christaller W.), који је разрадио *теорију централних места* (1933). Он сматра да

је централитет у основи организације простора и људског друштва. Централитет је дефинисао као значај једног насеља у развоју и концентрацији функција намењених становништву других насеља, на основу чега се позиционирају насеља у просторној функционалној хијерархији насеобинске структуре. Предложио је модел хексагона, где се у центру налазе насеља вишег реда, а на ободу хексагона се налазе насеља нижег реда централитета. Критичари су Кристалерову теорију дефинисали као чист геометријски модел.

Бовентер (1969) сумира предности и недостатке теорије централних места, и сматра да ова теорија губи своју моћ објашњења у великим агломерацијама (Pileček, Jančák, 2011).

Готово у исто време када је настала теорија централних места Leš (Losch A.) је дефинисао *теорију економских регија* (1937), у циљу одређивања територијалних домета услужних и производних функција већих и мањих градова – регионалних центара и субцентара. Предложио је да економске регије буду у средишту хексагона, а градови нижег реда у његовим теменима, или на странама (Вреск, 1990).

У литератури се среће и *концепт кружне кумулативне каузалности* (Мирдал и Хиршман, 1974) који неравномерни регионални развој објашњава као последицу развоја односа регионално-економских функција које се развијају у регионалним центрима и регионалним периферијама. Капитал се креће из периферије, где је инфраструктура слабо развијена, ка центру са развијеном инфраструктуром и где се очекују високи приходи од инвестиција. Концентрација индустрије утиче на концентрацију радне снаге, тј. становништва. Центар акумулира економска добра, чиме се побољшавају услови за даљи привредни, социјални и демографски развој. Просторна и социо-економска покретљивост становништва изазивају депопулацију. Са смањењем становништва смањује се квалитет радне снаге и атрактивност за улагање капитала. Периферија се одликује депопулацијом и социо-економском депресијом.

Хиршман је мишљења да се регионална једнакост може постићи миграцијом становништва и прерасподелом инвестиција, што се може реализовати разним видовима регионалних политика. Слична запажања имао је Часлав Оцић, који каже да се равномеран и уравнотежен развој могу постићи

планским мерама и прерасподелом дохотка из регионалног језгра у регионалне периферије (Тошић, 2012).

Теорија полова раста (Перу Франсоа, 1955) објашњава економски развој током 50-их и 60-их година 20. века. Раст и развој се не јављају равномерно, већ постоји нагомилавање људи, инвестиција и размене информација на одређеним местима – половима раста, одакле се раст шири одређеним каналима.

Концепт поларизованих регија (Будвил, 1965) представља транспозицију концепта полова раста у конкретан географски простор. Пол развоја представља конкретан град у одређеном простору и времену, и одређује токове општеразвојних процеса у ширем регионалном окружењу.

Највећи допринос теоријама поларизованог развоја је Фридманова *теорија центар-периферија*, коју је разрадио 1966. на основу резултата добијених у истраживању утицаја регионалних развојних политика на организацију простора у Венецуели, у периоду 1936-1961. Фридман дефинише језгро као регион са високим степеном аутономије и могућност за ширење иновација, док је периферија са ниским степеном аутономије. Концепт центар-периферија доводи у динамичну корелативну везу стадијуме регионалног развоја са просторно-функционалним организацијама националних територија. У процесу националног или регионалног развоја Фридман разликује четири стадијума: први стадијум је карактеристичан за преиндустријско друштво, са неразвијеном просторно-функционалном организацијом, где сваки урбани центар има своју локалну регију; други стадијум означава почетак индустријализације, коју карактерише стварање развијеног језгра и неразвијене периферије; у трећем стадијуму се формирају сложени просторно-функционални односи у државама или регијама, односно доминирајући центар (језгро) део својих функција пребацује у субцентре, чиме се смањује дихотомија језгро-периферија; у четвртном стадијуму се функције преносе са центара и субцентара у ниже центре, који су релативно размештени у простору, чиме се стварају предиспозиције за равномерно регионални развој, а периферија условно нестаје. На основу истраживања Фридман је уз велики степен генерализације издвојио четири групе регија: регије језгра, регије у транзицији, регије на периферији и регије млађе колонизације.

Продубљивање дихотомије између центра и периферије је последица глобализације на глобалном нивоу, односно услед процеса трансформације на националном нивоу (Pileček, Jančák, 2011).

Почетком 80-их година Готман (Готман) је спровео истраживање о поларизацији простора, и проучавању односа између језгра и периферије, где се периферија одређује на основу физичко-географских услова, историјских дешавања, степена економске развијености и политичких фактора (Pileček, Jančák, 2011).

Рејнауд (Reynaud, 1981) представља утицај људских активности на модел центар-периферија. Он одбацује поларизацију, јер се током еволуције мења тај однос, те се положај језгра и периферије мења. То значи да језгро губи своју доминантну функцију и губи централистички значај, док се периферија развија и гради своју аутономију. Он дефинише четири врсте центара, шест врста периферија и седам различитих односа.

Табела 1. Типови центра и периферије према Рејнауду

Типови односа центра (Ц) и периферије (П)		Токови људи и капитала	Токови сировина
1	Доминантан Ц Доминантна П	П → Ц	П → Ц
2	Хипертрофичан Ц Напуштена П	П → Ц	
3	Доминантан Ц Интегрисана и експлоатисана П	Ц → П	П → Ц
4	Хипертрофичан Ц Интегрисана и припојена П	Ц → П	
5	Урушавање Ц Урушавање П	Ц → П	
6	Аутономни Ц Аутономна П		
7	Инверзија: Ц постаје П, и обрнуто	Ц → П	Ц → П

Извор: Pileček, Jančák, 2011.

Слична теоријска упоришта постоје су и у *домаћој литератури*, које срећемо у радовима Ј. Цвијића, који је заступао гледиште блиско актуелним теоријским моделима као што су модел “центар – периферија” (Friedmann, 1967), теорија центрипеталних и центрифугалних сила (Hartshorne, 1950), теорија „центара (полова) и осовина развоја“ (Boudeville, 1961), концепт фактора кретања (циркулације) и иконографије (Gottmann, 1952), модел централног језгра државе (Witlesay, 1939) и други. Цвијић је конструисао теорију о географским “особинама

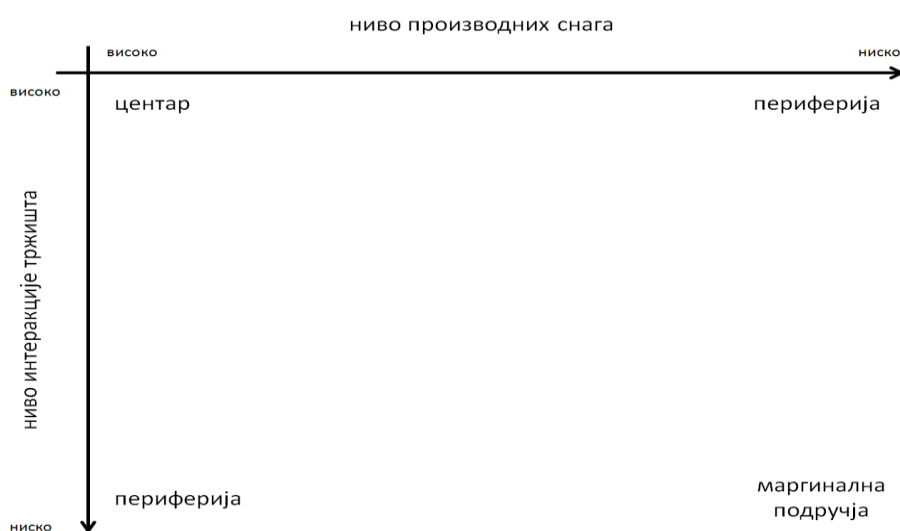
спајања и прожимања” и њима супротним “особинама изоловања и одвајања” (Цвијић, 1922)⁷. Пројектовао је у моделу „тачака атракције” (у новијој терминологији “центара раста”) и “особина спајања и прожимања” (у савременој терминологији “осовина развоја”), који ће у новије доба добити форму модела “центар-периферија”. Његове антропогеографске студије залазе у структуру ондашњег политичког простора Балкана, узимајући у обзир географске и геоморфолошке особине, које обликују регионалне везе и односе са Централном и Западном Европом (Грчић, 2008). Основне Цвијићеве идеје на којима се базира теорија “центар-периферија” јесу:

- Територијална диференцијација или социјално-економска неравномерност развоја земаља или региона, условљена је поларизацијом територије тј. издвајањем центра и периферије. Центар је организатор простора који га окружује, до границе до које допиру његови утицаји. Утицаји центра на периферију, и обрнуто, врше се у процесу њихових узајамних прожимања и спајања.
- Детерминација утицаја географске средине. Узајамно спајање и прожимање су условљене географским и геоморфолошким склопом одређених територија. Вредност периферије за центар зависи од географских граница (баријера) и њихове могућности да пропуштају утицаје из центра. Географска отвореност периферне зоне према центру омогућује њен политички и културни развој.
- Хијерархија територијалних система “центар-периферија” (Грчић, 2008).

Неједнак регионални развој условио је стварање територијалних целина које имају одређене развојне проблеме, који могу бити из различитих домена (природно-географски, демографски, економски, социјални, еколошки и сл.). Хагел је издвојио типове *проблемских регија* или подручја према узроцима настанка: привредно недовољно развијена подручја, густо изграђена и преоптерећена подручја, подручја деградиране природне средине и подручја угрожена природним катастрофама (Вреск, 1990, Тошоћ, 2012).

⁷ Истраживања Ј. Цвијића на територији Балканског полуострва представљају упориште богате српске антропогеографске школе. Детаљније у радовима Ј. Цвијића, В. Радовановића, М. Грчића и других аутора.

економски систем, док су маргинална подручја искључена из економских, политичких и друштвених одлучивања. Аутори Andreoli и Pieroni (1989) су приказали разлике између периферних и маргиналних подручја на основу једноставне шеме, која се заснива на међусобној интеракцији производних снага и интеракције тржишта. На основу шеме види се да маргинална подручја заиста леже на маргини система или изван њега, али аутори не дефинишу јасне границе између ових појмова. Маргинална подручја су искључена из друштвених, економских и политичких одлучивања, док су периферна подручја барем делимично интегрисана у систем (Pileček, Jančák, 2011).

Скица 2. Одређивање периферних и маргиналних подручја на основу производних снага и интеракције тржишта (Andreoli, Pieroni, 1989)

Извор: Pileček, Jančák, 2011.

Бројни аутори (Schmidt, 1998, Capella-Miternique, Font-Garolera, 1999, Fernandes, 2000, Leimgruber, 2000, Marada, 2001, Leimgruber, Majoral, Lee, 2003, Harvey, 2006, Holt-Jensen, 2009) су покушали да дефинишу маргинална подручја. Не постоји универзална дефиниција маргиналних подручја, већ она зависи од субјективне концепције аутора. Leimgruber је 1994. године предложио четири основна приступа за дефинисање периферних, односно маргиналних критеријума:

- *Геометријски приступ* – маргинална подручја се налазе дуж граница земље, која су због своје удаљености од централних подручја, географски изолована и економски маргинализована. Аутори који су се бавили пограничним областима, Wastl-Walter, Váradí и Veider (2003), Leimgruber (2004), Havlíček, Marada (2004), Strassoldo (1980) и други, сматрају да

маргиналност зависи од природе и пропустљивости граница, како роба тако и становништва.

- *Еколошки приступ* – Schmidt наводи да се маргинална подручја одређују на основу коришћења природних услова, односно да је центар подручје са заштићеном животном средином, док је трансформисано и девастирано подручје људским активностима периферија. Chroму́ и Jančák (2005) сматрају да су маргинална подручја густо насељена подручја са великом људском активношћу, што доводи до смањења квалитета живота.

- *Економски приступ* - овај приступ се заснива на регионалној диференцијацији економских активности у региону (Chroму́, Jančák, 2005). Првенствено се заснива на економским показатељима, као што је БДП, али може настати услед великог броја разлога, као што су природни, културни или друштвени фактори. Ово је најчешће коришћени приступ. Schmidt сматра да када се говори о маргинализацији говори се о економски маргинализованим подручјима.

- *Социјални приступ* – односи се на маргинализацију друштвених група. Маргиналност се посматра у односу на обележја пол, национална припадност, религиозна оријентација и сл. Допринос развоју овог приступа дали су Leimgruber (1994), Cullen, Pretes (2000), Mehretu, Mutambirwa, Ch. Mutambirwa, J. (2001).

Schmidt је 1998. године надоградио Leimburger-ову концепцију, увођењем два нова концепта:

- *Политички приступ* – односи се на територију државе, у којој су маргинална подручја она подручја која су искључена из политичких одлучивања.
- *Културни приступ* – представља посебан облик социјалног приступа, и односи се на сегрегацију културних мањина.

У пракси се најчешће користе комбиновани приступи. Постоје различите дефиниције маргиналних/периферних подручја, засноване на поменутиим приступима, које можемо класификовати у три групе:

Дефиниције засноване на економском приступу: Cullen и Pretes (1998) дефинишу маргинално подручје као подручје које је удаљено од тржишта, има

мали број становника, нема економску и политичку аутономију. Према Туккыläinen (1998) маргинална зона је подручје са смањеном економском активношћу, које је ретко насељено. Eskelin и Snickars (1995) маргинално подручје сматрају георафски периферно подручје, са неразвијеном економијом, изван политичких одлучивања. Hall (1992), Artobolevsky (1997), Garrod, Wilson (2004) кажу да маргинална подручја имају слабо развијену инфраструктурну мрежу, неквалификовану радну снагу и високу стопу незапослености. Ови аутори имају мишљење да ниске цене рада у маргиналним подручјима могу бити предност у економском развоју. Према ауторима Marada и Chromý (1999) периферно подручје карактерише удаљеност од централних насеља, слаба саобраћајна доступност, ниска густина насељености и неразвијена економска активност. Chromý и Jančák (2005) наводе да периферна подручја леже изван економских активности, са ниском густином насељености и нижим животним стандардом, то је рурално подручје са високом стопом незапослености, а запослено становништво се највише бави пољопривредним делатностима (Pileček, Jančák, 2011).

Свеобухватне дефиниције - Mehretu, Piggozi и Sommers (2000) сматрају да је маргиналност врста хендикепа, која произилази из етничких, културних, друштвених, политичких или економских фактора. Према Sommers, Mehretu и Piggozzi (2001) маргинална подручја бележе политичке, културне, привредне и проблеме ресурса. Аутори Andreoli и Tellarini (1998) сматрају да маргинална подручја имају неразвијену инфраструктуру, приходи становника су знатно нижи, демографска структура је неповољна и постоји културна изолација. Boniface (2000) не даје прецизну дефиницију маргиналних подручја, већ наглашава да су ова подручја удаљена од развијених центара, и посматра маргиналност кроз географске, климатске, развојне или економске факторе.

Дефиниције засноване на друштвеном или културном приступу - Cullen и Pretes (1998) посматрају одређену групу људи као центар, у коме се мањине маргиналне. Enyedi (1994) дефинише периферију као синоним за географску и социјалну дистанцу од развијених области. Leimgruber (2004) уводи идеју културне маргиналности која обухвата културни однос према окружењу.

Дефиниција маргиналноности зависи од перспективе посматрања. Оно што је маргинално са економске тачке гледишта, не мора бити маргинално у социјалном, културном или географском аспекту. Прецизну дефиницију маргиналноности дао је Leimburger (2004), која узима у обзир четири критеријума:

- значајно нижи приходи по глави становника;
- слабо опремљена инфраструктура;
- културна изолација;
- географска диференцираност, односно тешки природни услови.

Такође, постоји проблем у постављању критичних вредности постављених критеријума, те се периферна и маргинална подручја одређују у односу на просечне вредности одређене територије (Leimburger, 2004). Према овој дефиницији маргинална подручја су део периферије која се суштински разликују од нормалних вредности (центра и периферије), која су економски, социјално, културно и политички изолована (Pelc, 2006).

Већина аутора дефинише маргиналност као живот у изолацији, на ивици система, а може бити друштвена и просторна. *Друштвена маргиналност* подразумева заостајање у економском, политичком или социјалном благостању у односу на просечне вредности одређене територије. Односи се на људску димензију (демографија, религија, култура, социјална структура - етничка припадност, економија и политика). Акцент се ставља на искљученост, неједнакости и сегрегацију људи (Brodwin, Darden, Davis, Gans, Hoskins, Leimgruber, Massey, Sommers и др.). *Просторна маргиналност* се заснива на физичкој удаљености од центара развоја, живот на ивици система (Larsen, Leimgruber, Müller-Böker; Sommers и др.) На основу ове дефиниције аутори Киркбу и Ларсен наводе да је живот у пограничним областима услов за маргиналност (Gurung, Kollmair, 2005).

У обимној литератури о периферним и маргиналним подручјима постоје велика неслагања аутора око дефиниције ових термина. Чињеница је да су периферност и маргиналност релативни појмови, и да они варирају од нивоа и циља истраживања. То значи да ће се разликовати периферна и маргинална подручја на марко (глобални ниво, континенти или делови континената), мезо (ниво држава) или микро нивоу (окрузи и општине). Централна и

периферна/маргинална подручја се померају у односу на ниво истраживања, па тако центар може бити периферија и обрнуто (Schmidt, 1998).

Периферност је релативан појам, који, такође, зависи од субјективне перцепције аутора. Већина аутора се слаже да су то економски неразвијена подручја, која нису аутономна и зависе од развијених центара. На периферност утиче и удаљеност од развијених центара, саобраћајна приступачност (утицај природних баријера, развијеност саобраћајне инфраструктуре), а постоји и социјална искљученост. Периферна подручја су искључена из политичких одлучивања, ова територија је слабо интегрисана у систем. Демографска и економска структура је неповољна (ниска густина насељености, негативна стопа раста становништва, висока незапосленост, низак ниво образовања и сл.).

Можемо закључити да су периферне области оне области које су економски слабије развијене и зависне од развијених центара. Периферне области су удаљене од централних места, не само са просторног аспекта (природне баријере, саобраћајна изолованост), већ и у друштвеном смислу (социјална искљученост, политичка изолација, демографска неразвијеност). Док су периферне области барем делимично интегрисане у систем, маргинална подручја су она која се налазе на ивици система.

Преглед дефиниција периферности и маргиналости открива широки дијапазон мишљења. Сама та чињеница комплексности феномена периферности и маргиналости присиљава истраживаче на мултидисциплинарно сагледавање проблема. За дефинисање периферних и маргиналних подручја аутори многобројних научних студија користили су широки спектар индикатора. Систематизацијом коришћених показатеља закључујемо да постоје две групе индикатора: просторни и апросторни.

Просторни концепт периферности се посматра са три аспекта: узрочни, последични, каузални. Узрочни аспект обухвата географски положај, удаљеност од развијених центара и економске активности (на пример, путни и транспортни трошкови), други аспект је повезан са првим и укључује високе трошкове пружања услуга, низак степен предузетништва и иновативности. Трећи аспект подразумева удружена претходна два елемента: депопулација, неразвијена инфраструктура, примарна индустрија (Corpus, 2001).

За одређивање просторне периферности на нивоу Европске уније (ИНТЕРРЕГ) коришћени су следећи показатељи: локација (географски положај, надморска висина и сл.), дистанца (удаљеност од главног града, саобраћајна доступност, глобални индекс приступачности), изолација (густина насељености, доступност тржишта, висина прихода), фрагментација (просторно и временско растојање од главног државног центра) и ресурси (густина путне мреже, корисна површина и др.) (Trujillano, Font, Jorba, 2005).

Апросторни показатељи су чешће заступљени у научној литератури. Ту спада широки дијапазон социо-економских индикатора који се могу поделити у више група: становништво; култура, иновације и образовање; економска развијеност; показатељи токова (туристичка атрактивност, саобраћајни транспорт и др.). Најчешће коришћени показатељи су: економски (Corpus, 2001, Nachmöller, 2007, Rusu, 2007, Schmidt, 2007), демографски (Lonsdale, Archer, 2007), или у комбинацији ових фактора (Molleví-Bortoló, González-Rodríguez, 2007), затим социо-економски или у међудејству различитих фактора (Gurung, Kollmair, 2005).

Методe мерења периферности и маргиналности се такође могу поделити у две групе: квалитативне и квантитативне. *Квалитативне методе* примењује Leimburger на примеру Швајцарске, где одређује маргиналност кроз понашање људи према природи, Zsilincsar испитује субјективни осећај пољопривредника о маргинализацији. *Квантитативне методе* подразумевају удаљеност од великих развијених центара, смањење броја радних места, пољопривредне и индустријске активности становништва и слично (Déry, Leimgruber, Zsilincsar, 2012).

4. МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Свеобухватност проблема пограничног подручја захтева коришћење широког спектра метода и техника. То подразумева примену основних метода научног истраживања у друштвеним наукама: аналитичке и синтезне методе (анализа, синтеза, индукција, дедукција), као и опште научне методе (хипотетичко-дедуктивна метода, статистичка метода, аналитичко-дедуктивна и компаративна метода). За прикупљање података користиће се методе посматрања и оперативне методе.

Приликом истраживања хетерогености пограничних општина биће коришћене квантитативне методе, као суштински и незаменљив методолошки поступак. Пре свега традиционалне, као и савремене методе и технике у демографским истраживањима. Квантитативно истраживање базирано је на демографској статистици.

Користићемо демографски метод, незаобилазан и својствен у демографским истраживањима. Дескрипција демографских појава није крајњи циљ испитивања пограничног простора Србије, већ утврђивање закономерности у развоју популације пограничног простора, што ће нам омогућити примена каузалног истраживања. Каузално истраживање ће бити коришћено у комбинацији са методом корелације, како би се корелациона зависност употребом научне анализе потврдила као каузалност.

Поред демографског метода, од посебног значаја је примена статистичког метода, који ће се користити за описивање, упознавање, истраживање, поређење и анализирање демографских појава.

С обзиром на то да је предмет истраживања демографска хетерогеност и утврђивање закономерности демографског развоја пограничног простора, можемо рећи да је ово заиста комплексно истраживање, које прати промене у динамици становништва и њеним компонентама. Виталитет и типови кретања становништва пограничних општина ће се утврдити на основу показатеља природног и миграционог кретања. Полазећи од етничке и конфесионалне структуре становништва испитаће се старосно-полна структура становништва.

Промене у природном и миграционом кретању становништва посматраћемо кроз основне показатеље као што су стопе пораста/пада броја

становника, стопе природног прираштаја и миграционог салда. А за испитивање репродуктивних карактеристика становништва пограничног подручја анализираћемо стопе наталитета, опште стопе фертилита и стопе укупног фертилитета. Демографске структуре релевантне за ово истраживање су полна, старосна, брачна, етничка и конфесионална структура становништва.

Од посебног значаја за истраживање пограничног простора је анализа људских ресурса, са освртом на образовну и економску структуру становништва, засноване на подацима пописа становништва у периоду 1991-2011. Као показатеље образовне структуре користићемо индикаторе опште и компјутерске писмености становништва, као и показатеље школске спреме становништва. Образовна структура непосредно утиче на активност становништва.

Посматрано са територијалног аспекта предмет истраживања је погранични простор Републике Србије⁸, који је за потребе ове анализе одређен административно-територијалном поделом Србије, где погранично подручје чине све пограничне општине, без обзира на њихово простирање у дубину државне територије⁹. Под пограничним општинама подразумевају се општине чија се територија једним делом поклапа са државном границом, односно којима територијално и административно припадају погранична насеља¹⁰. Референтну групу чини просек општина Републике Србије које се не ослањају на државну границу. Резултати истраживања ће бити приказани на нивоу општина, а неки резултати на нивоу насеља и региона, у зависности од доступности података.

Истраживање ће се заснивати на подацима Пописа 2011. У периоду које је методолошки и феноменолошки оправдан, анализираће се дугорочни процеси који су условили демографску хетерогеност.

⁸ Овим истраживањем није обухваћена територија Косова и Метохије због недоступности података, као и из разлога што Република Србија територију Косова и Метохије још увек сматра делом своје територије, односно аутономном покрајином, упркос његовом самопроглашењу независности од Србије, што је делимично међународно признато.

⁹ Погранични простор чини 46 општина, које заузимају површину од око 28 хиљада km², што представља 31% укупне површине Србије, на којој живи приближно 1,52 милиона становника, што чини 21% укупне популације Републике Србије.

¹⁰ Под пограничним насељима подразумевају се насеља чија се граница атара једним делом поклапа са државном границом (Марковић-Крстић, Милошевић-Радуловић, 2012).

За истраживање хетерогености пограничних општина користимо *индекс различитости*¹¹ (Lima, Melnik, 2014). *Симпсонов индекс*¹² ће нам помоћи при утврђивању нивоа хетерогености општина и по ком основу је хетерогеност највећа (Bains, 2005). При одређивању хетерогености користимо и *индекс квалитативне варијације*¹³ (Frankfort-Nachmias, Leon-Guerrero, 2005), на основу којег можемо пратити и промене у хетерогености пограничних општина кроз дужи временски период. Ови индекси нису коришћени у домаћој литератури.

Биће урађена напреднија анализа, *кластер анализа*, базирана на демографским индикаторима (функционални контингенти, индикатори економске и образовне структуре становништва) и социо-економским показатељима (индекс социјалне кохезије¹⁴, степен развијености¹⁵, просечне зараде по глави становника итд.), која ће допринети изучавању хетерогености пограничних општина. Резултати истраживања ће бити представљени применом картографског метода,

¹¹ *Индекс различитости* представља меру вероватноће, да ће двоје људи изабрани случајно бити различити у односу на одређено обележје популације. Што је већа вероватноћа да ће бити "другачији", то је индекс различитости већи. Индекс се добија по формули:

$$I_d = 1 - \sum p^2$$

p представља процентуално учешће у укупној дистрибуцији.

¹² *Симпсонов индекс* се добија помоћу формуле

$$D = \frac{1}{\sum p_i^2}$$

P_i представља процентуално учешће у укупној дистрибуцији.

¹³ *Индекс квалитативне варијације* представља меру варијабилности за варијабле са нормалном расподелом. Заснива се на односу максималног броја могућих дистрибуција у узорку. Добија се на помоћу формуле:

$$IQV = \frac{K(100^2 - \sum Pct^2)}{100^2(K - 1)}$$

IQV - индекс квалитативне варијације;

K - број категорија;

$\sum Pct$ - сума квадрата процентуалног учешћа у укупној дистрибуцији.

¹⁴ *Индекс социјалне кохезије* представља сет од девет показатеља, који су груписани у три групе. Три најважнија социо-економска фактора који утичу на социјалну кохезију су: национално богатство мерено БДП-ом, неједнакост у приходима мерено Гини коефицијентом и ниво развијености савременог информационог друштва мерен кроз Индекс знања.

¹⁵ *Степен развијености* јединица локалне самоуправе одређује се применом основног и корективних показатеља економске развијености јединице локалне самоуправе (ЕРО). Основни показатељ за мерење степена ЕРО је збир масе зарада и пензија у јединици локалне самоуправе и прихода буџета јединице локалне самоуправе по искључењу средстава добијених од другог органа на име отклањања последица ванредних околности, исказан по глави становника. Корективни показатељи за мерење степена ЕРО су демографски пад или раст, стопа незапослености и степен образовања (Влада РС, 2014).

на општинском нивоу, што ће допринети утврђивању хетерогености са просторног аспекта.

Блиски појмови пограничном простору су *периферност* и *маргиналност*. Увођење ових појмова и њихово посматрање из демографске перспективе до сада није примењено у домаћој литератури. Примена корелационе и кластер анализе подржаће избор критеријума и сета индикатора за одређивање *нивоа периферности* пограничног простора Србије.

Комплексност проблема пограничног простора захтева мултидисциплинаран приступ. Значај мултидисциплинарности се огледа у прелиминарним фазама истраживања, приликом дефинисања кључних проблема и њихових узрока, те значаја истраживања. А његов значај се огледа и у каснијим фазама истраживања, у продубљеној анализи, доношењу закључака и предвиђања. Приликом истраживања пограничног простора Србије неопходно је познавање географских карактеристика, историјских и културолошких чињеница, политичких и економских односа наше земље и њених суседа. Дакле, учињен је покушај да се успостави веза између статистичког, демографског и географског метода, која се огледа у диференцијалном посматрању и анализи демографских појава на нивоу јединица локалне самоуправе. Мултидисциплинаран приступ нам пружа могућност сагледавања проблема пограничног подручја у целисти.

Применом метода посматрања и анализе истражене су *јавне политике* Републике Србије, са циљем да се утврди заступљеност проблема пограничног простора у њима. У анализу су укључене све израђене стратегије. Нажалост, проблеми пограничног простора нису укључени директно у многим стратегијама, док се у стратегијама које укључују проблеме пограничног простора анализа заснива на основним демографским подацима, како би указали на проблеме емиграције и депопулације.

Рад је подељен у више целина. Прва обухвата теоријске и методолошке оквире истраживања. Дат је и преглед проблема пограничног простора у јавним политикама. Другу целину чини истраживање хетерогености пограничног простора са различитих аспеката, са посебним освртом на демографску хетерогеност. Трећа целина се базира на примени нових индикатора и кластер анализе. Овај део предвиђа и креирање сета показатеља који би се након бројних

анализа и критичког преиспитивања показали као најбољи за дефинисање типова пограничних подручја. Формулација типова биће стављена у контекст теорија периферности и маргиналности. Четврта целина обухвата заступљеност проблема пограничног простора у јавним политикама, и процењује значај анализе примењене у овом истраживању за будуће планске активности.

5. АПОСТРОФИРАНИ ПРОБЛЕМИ ПОГРАНИЧНИХ КРАЈЕВА У ЈАВНИМ ПОЛИТИКАМА

Досадашња истраженост пограничног простора Србије истиче важност демографских проблема у стратешки важном пограничном простору. Ове општине се дужи низ година суочавају са проблемом емиграције становништва и негативним природним прираштајем, што је довело до нарушавања старосне структуре становништва и бројних социо-економских проблема. Поједине пограничне општине у источном делу Србије су се прве суочиле са проблемом депопулације (која се касније проширила и на остале општине Србије), и у њима су забележене најниже вредности компоненте природног кретања становништва, што је постало стереотип који се приписује целокупном пограничном простору. Ово истраживање се заснива на хипотези да се пограничне општине међусобно значајно разликују у погледу демографских карактеристика, тј. степену емиграције, дубини и интензитету депопулације, а самим тим и у погледу демографских структура. Истицање демографске хетерогености пограничних општина у оквиру политичког одговора на демографске проблеме може бити веома значајно.

Поставља се питање да ли се демографска хетерогеност пограничних општина уважава приликом креирања јавних политика у циљу побољшања демографских карактеристика? Да ли је могуће истаћи различитост ових општина приликом израде стратегија на националном нивоу? Да ли би диференцираност добила на значају приликом израде докумената јавних политика на регионалном или локалном нивоу? Погранични положај је један од потенцијала ових општина јер пружа могућност креирања јавних политика на трансрегионалном нивоу.

У овом поглављу ћемо анализирати да ли су и на који начин демографски проблеми пограничног простора Србије укључени у актуелним државним документима. Критички ће се разматрати заступљеност проблема пограничног простора у усвојеним стратегијама Србије.

5.1. Преглед јавних политика

Анализом су обухваћени сви стратешки документи Републике Србије који су усвојени у периоду од 2001. до 2012. године (106 стратегија), а који су груписани у више области: привреда и финансије (седамнаест стратегија); инфраструктура (осамнаест стратегија); пољопривреда, шумарство, животна средина (тринаест стратегија); запошљавање, социјална питања и здравље (осамнаест стратегија); просвета и наука, омладина и спорт (7 стратегија); јавна управа, судство, људска права и одбрана (осамнаест стратегија) и спољна политика (петнаест стратегија)¹⁶. Погранични простор није предмет свих израђених стратегија, али су проблеми граница и пограничног простора укључени у више стратешких државних докумената.

Стратегија регионалног развоја Републике Србије (за период 2007-2012) је документ крвног типа. Циљ Стратегије је одрживи развој економије, привреде и технологије, одрживи развој друштва и заштита животне средине уз рационално коришћење природних ресурса (СРПРС, 79).

Проблем пограничног простора је непосредно интегрисан у Стратегију на више места, и то са аспекта демографских проблема и прекограничне сарадње. У Стратегији је истакнут проблем пограничног простора у целини, а често су поменуте појединачно пограничне општине, као примери одређених трендова.

Пограничне општине су директно укључене у Стратегију у оквиру недостатака у 'SWOT анализи', као синтезном аналитичком инструменту за идентификацију и систематизацију кључних компонената регионалног развоја Републике Србије. Истиче се да је интензиван процес *демографског пражњења* присутан више од три деценије и да је изражен у пограничним општинама, што води потпуном демографском пражњењу тог подручја (СРПРС, 65). Наводи се да су периферна, погранична подручја Републике Србије ван значајних саобраћајних праваца и осовина привредног развоја, због чега је присутна интензивна емиграција младог, репродуктивног и радно-способног становништва (СРПРС, 13).

¹⁶ Све стратегије су доступне на сајту Владе Републике Србије: <http://www.gs.gov.rs/lat/strategije-vs.html>.

У Стратегији је урађена детаљна демографска анализа и динамика демографског пражњења. Наведени су примери екстремних вредности различитих демографских индикатора, а то су најчешће управо пограничне општине (Црна Трава са највећим одливом становништва и израженом депопулацијом, општине Сечањ и Житиште са највећим смањењем броја становника у АП Војводини, затим општина Прешево са највишим вредностима стопе наталитета) (СРРРС, 10).

Поједине пограничне општине су индиректно укључене и приликом анализе *економских карактеристика општина* (општине са најнижом стопом економске активности су Црна Трава, Прешево, Тутин и Бујановац, док општина Трговиште има највећу стопу економске активности). У оквиру 'Индустријске политике' пограничне општине Прибој, Лозница и Мајданпек су наведене као пример индустријских центара које је погодио процес социо-економске транзиције.

Неке пограничне општине се издвајају и у погледу *образовне структуре* становништва (на пример, Трговиште као општина са највећим уделом неписмених лица).

Међутим, ове општине имају и одређене потенцијале за развој. Значај пограничних општина је индиректно истакнут и у поглављу 'Туризам', где је наведено да одређене пограничне општине имају *туристички потенцијал* (Кладово, Мајданпек, Бајина Башта, Чајетина).

Поједине пограничне општине су представљене као *неразвијена подручја* у оквиру 'Политике равномерног регионалног развоја'. У Стратегији је разрађен критеријум за одређивање неразвијених подручја. Притом су издвојене општине које чине економски неразвијена подручја и подручја са посебним развојним проблемима. Основна димензија приликом одређивања неразвијених подручја јесте економска димензија достигнутог развоја општине, а најрепрезентативнији показатељи су народни доходак по становнику и стопа незапослености. Економски неразвијена подручја чине општине које имају ниво народног дохотка испод 50% од нивоа Републике Србије, од којих су пограничне општине Мајданпек, Прешево, Босилеград, Тутин, Трговиште, Сјеница, Црна Трава, Пријепоље, Прибој, Бујановац, Мали Зворник и Димитровград. У оквиру подручја са посебним развојним проблемима издвојена су пригранична подручја са

структурним демографским проблемима, и то општине Нова Црња, Сечањ и Бела Црква¹⁷ (СРПРС, 86).

У делу 'Политика развоја предузетништва' истиче се да су пограничне општине недовољно развијене, а због слабе економске активности њихов развој се заснива на малим и средњим предузећима. Најнеразвијеније су пограничне општине Црна Трава, Трговиште, Прешево, Босилеград и Голубац (СРПРС, 124).

У циљу подстицања уједначеног регионалног развоја основан је Фонд за развој Републике Србије 2005. године, при чему је основни критеријум за доделу средстава остварени доходак по становнику, који је испод 50% Републике Србије. Наводи се да су остале општине које имају друге специфичне проблеме запостављене, између осталих и општине којима је граница ограничавајући фактор.

Поред истакнуте чињенице да је погранични положај ограничавајући фактор за развој, њихов положај може бити предност за развој. У том смислу су пограничне општине директно укључене у Стратегију на више места, на пример у 'Циљевима и стратешким правцима регионалног развоја Србије', где је истакнута регионална политика као приоритет ЕУ, и *прекогранична сарадња* као један од основних аспеката (СРПРС, 78). Прекогранична сарадња је подржана заједничким програмима граничних зона, као једна од основних компоненти ИПА пројекта.

Значај пограничне сарадње је истакнут и у оквиру развојне политике у функцији подстицања регионалног развоја, као саставни део политике економских односа са иностранством. Истиче се да државне границе пресецају територијалне заједнице у економском, друштвеном и културном погледу. Пограничне општине се суочавају са бројним развојним проблемима, а у случају превазилажења граничних препрека економски потенцијали би били боље искоришћени. Због тога, држава треба да подстиче сарадњу граничних подручја са суседним, прекограничним регионима у решавању заједничких развојних потреба. Предлаже се стварање заједничког тржишта и стварање слободне трговине (СРПРС, 105).

У Стратегији је представљена и диференцираност пограничних општина у односу на државу са којом се граниче. Издвојена су три *типа граничних подручја*,

¹⁷ Општине са структурним демографским проблемима су оне које одликује смањење броја становника за више од 20% (од 1971. до 2002. године); стопа незапослености >60% (просек од 2002. до 2004. године).

који имају својствене карактеристике и развојне потребе: граница са Мађарском (граница са ЕУ), граница са Румунијом и Бугарском (граница са ЕУ од 2007. године), граница са бившим југословенским републикама (Хрватска, Македонија, Босна и Херцеговина, Црна Гора) и административна граница са АП Косовом и Метохијом. У складу са тим треба креирати програме прекограничне сарадње. Прекогранична сарадња се реализује на више начина, сарадњом између регионалних центара и невладиних организација, заједничким пројектима организација и градова и сарадњом привредних субјеката. Стратегијом су одређени циљеви¹⁸, као и политике, мере и активности које треба реализовати за њихово спровођење. Циљеви остваривања прекограничне сарадње обухватају више аспеката, а између осталог и унапређење и боље коришћење људских ресурса на том простору.

У овој Стратегији је истакнут значај локалне самоуправе и акивирање на нижим територијалним јединицама при остваривању постављених циљева, посматрано са различитих аспеката (социјална политика, просторно планирање и регионални развој).

Просторни план Републике Србије од 2010. до 2020. године директно укључује проблем пограничног простора на неколико места.

Погранична подручја су непосредно укључена у Просторни план у оквиру 'SWOT анализе', у области становништво, насеља и социјални развој, где су представљена као претње услед интензивирања *неповољних демографских трендова и депопулације* који доводе до неповољног социо-економског амбијента и повећања нивоа сиромаштва (ППРС, 21). *Демографска ревитализација емиграционих пограничних* и брдско-планинских подручја је једна од мера за спровођење циља дефинисаног као успостављање равномернијег територијалног размештаја становништва, у оквиру просторног размештаја становништва (ППРС, 156).

¹⁸ Циљеви политике регионалног развоја, у области економских односа са иностранством су: јачање постојећих структура за управљање програмима прекограничне сарадње ЕУ у МЕИО, као саставног дела регионалног развоја; затим, економски и друштвени развој на бази међурегионалне, прекограничне сарадње, интеграција тржишта и повећање кохерентности међу локалним заједницама; и подстицање оснивања развоја слободних зона, као мере за регионални развој привреде (СРРРС, 112).

Просторни план има пет основних циљева, од којих је један просторно-функционална интегрисаност у окружење, што подразумева територијалну сарадњу Републике Србије засновану на принципима *прекограничне сарадње*, транснационалне, интеррегионалне и међурегионалне сарадње. Са циљем равномерног регионалног развоја предвиђена је ефикасна употреба фондова ЕУ, што би допринело задовољавању заједничких развојних потреба пограничних региона кроз прекограничну сарадњу (ППРС, 5, 59).

За остваривање циљева прекограничне сарадње и уравнотеженог просторног развоја дефинисане су и организационо-техничке мере, а то је формирање савета за трансграничну/регионалну сарадњу и фокалних тачака које би на јединственом месту имале базу података о свим активностима и могућностима функционално-урбаних подручја (ФУП); дефинисање институционалних надлежности и формирање одговарајућих служби на регионалном и локалном нивоу (регионализација и децентрализација); формирање ажурног катастра непокретности у свим срединама; израда програма развоја за подручја која се налазе ван ФУП и дефинисање Националне политике развоја неразвијених и пограничних делова Републике Србије; децентрализација функција на нивоу града/општине, а перспективно и специјализација функција на нивоу ФУП; завршетак неопходне планске и техничке документације везане за будућу изградњу саобраћајне и комуналне инфраструктуре (ППРС, 177).

Просторни план Републике Србије тежи уједначеном развоју и полицентричном концепту мреже градова (ППРС, 63). Предвиђен је развој урбаних кластера и мрежа градова урбаних насеља. Развијање градова функционално урбаних подручја у пограничним подручјима ће имати посебан значај за интензивну трансграничну сарадњу у пограничним областима на граници Републике Србије са Мађарском, Румунијом, Хрватском, Босном и Херцеговином и Црном Гором. Погранични простор у источном делу Србије је организован као полифункционални регион са неколико полова развоја нижег хијерархијског нивоа (ППРС, 174). За градове и урбана насеља у пограничним подручјима или њиховој близини биће донети посебни законски и подзаконски прописи о посебним подстицајним мерама: Сомбор, Вршац, Сремска Митровица, Лозница, Шабац, Кладово, Неготин, Пирот.

Погранични простор је директно укључен у питању *интеграција* Републике Србије. Наводи се да Србија заостаје за европским земљама у процесу интеграција из неколико разлога, између осталог и услед промена граница и формирања нових држава што је значајно успорило развој пограничних и транснационалних подручја (ППРС, 329). Из тог разлога је као један од основних оперативних циљева дефинисано валоризовање потенцијала пограничних подручја и идентификовање проблема у циљу њиховог превазилажења (ППРС, 330).

Поменуте општине су директно интегрисане у области *туризма*, где је један од основних циљева јачање и промовисање постојећих вредности и креирање нових вредности који представљају део интернационалних мрежа (ППРС, 137). Такође, пограничне области су представљене као стратешки приоритети у области развоја туризма (нпр, Горње Подунавље, Делиблатска пешчара, Ђердап, Стара Планина, Власина, Пчиња и тд.) (ППРС, 140). Поред пограничних области за развој туризма је важан развој градова и урбаних насеља у пограничним областима (Сомбор, Вршац, Сремска Митровица, Лозница, Шабац, Кладово, Неготин) (ППРС, 141).

Са циљем разраде и имплементације Просторног плана предвиђена је *израда просторних планова на мањим територијалним целинама*, што истиче значај јединица локалне самоуправе. У *изради просторних планова* подручја посебне намене једна од подручја која имају приоритет су погранична подручја у којима се спроводе активности националног значаја, а у којима су изражени негативни демографски токови, економски неразвијена подручја, и тд. (ППРС, 339).

Стратегија дугорочног економског развоја Југа Србије (општине Прешево, Бујановац и Медвеђа) непосредно укључује две пограничне општине, Бујановац и Прешево, где су детаљно представљени развојни, економски, социјални и демографски проблеми, са циљем да се активирају сви развојни потенцијали, како би ове општине смањиле неразвијеност у односу на државни просек.

Главни циљ Стратегије је убрзани економски развој ових општина, што обухвата следеће мање циљеве: стварање подстицајног привредног амбијента као

предуслов за привлачење инвестиција; јачање капацитета локалних самоуправа за пружање услуга постојећим предузећима и предузећима која започињу пословање у овим општинама; и валоризација употребе локалних ресурса. Остваривање ових циљева има шест развојних приоритета: инфраструктура; пољопривреда и рурални развој; индустрија, услуге и развој МСПП; туризам; развој људског потенцијала и социјална питања; привлачење страних директних инвестиција.

У Стратегији је урађена *демографска анализа* свих општина појединачно. Представљен је емиграциони тренд, али и високе вредности природног прираштаја ових пограничних општина, који значајно ублажавају негативне тенденције становништва Југа Србије.

Један од основних циљева Стратегије јесте *развој људских ресурса*. Проблем слабости људских ресурса подразумева неадекватну квалификациону структуру и инертност радне снаге. Развој људских ресурса се суочава са проблемом мотивације и нефлексибилности старијих радника који су били запослени у државним институцијама. Забележен је и недостатак додатног обучавања и специјализације радника. У овој стратегији људски ресурси нису посматрани само са демографског аспекта. Посебно су обрађена питања запошљавања, образовања, здравства, социјалне заштите и културе у оквиру развоја људских ресурса.

Низак индекс старења, висок удео становништва на раду у иностранству, као и повољни географски (транзитни) положај су представљени као *предности за развој*, док су политичка нестабилност у овим општинама, људски ресурси (неповољна образовна и економска структура становништва) и дивергентна демографска кретања становништва окарактерисана као *неповољни предуслови за развој*.

Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије представља развојни документ чији је примарни циљ одржив и динамичан развој индустрије. Пограничне општине Севернобачке, Западнoбачке и Средњебанатске области су директно укључене у оквиру индустријске политике по секторима (у области текстила, коже и обуће), у погледу регионалног развоја где је наглашен значај запошљавања локалног становништва. У прегледу регионалног размештаја индустрије, поједине пограничне општине су издвојене као општине са највећим

проблемима (на пример, општина Црна Трава са израженим проблемом демографског пражњења), односно највећим уделом незапосленог становништва, ниским приходима и неповољном инфраструктурном опремљеношћу (по чему се посебно истиче општина Босилеград).

Стратегија интегрисаног управљања границом у Републици Србији има за циљ дефинисање оквира система који ће омогућити успостављање и дугорочно одржавање границе, отворене за кретање људи и трговину, али безбедне и затворене за све видове прекограничних криминалних активности и све друге активности које угрожавају безбедност и стабилност у региону. Овај документ директно укључује пограничне општине кроз подстицање сарадње у пограничним регионима. Концепт интегрисаног управљања границом обухвата три основна елемента: олакшавање трговине; контрола граница; сарадња пограничних региона.

Стратегија очувања и јачања односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону укључује проблем пограничног простора Србије са етничког аспекта, са циљем очувања српског идентитета. Са циљем јачања односа матичне државе и Срба у региону у Стратегији су израђени специфични циљеви, са посебним политичким и економским приступом и политиком према српском становништву у зависности од државе у којој се становништво налази. Стратегијом је предвиђено јаче економско повезивање пограничних области са Румунијом, како би положај малобројног српског народа у Румунији напредовао. Тренутни положај Срба у пограничним румунским жупанијама је задовољавајући, али је важно спречити постепену асимилацију српског народа у Румунији. У том смислу је стављен акценат на јачање образовне политике, унапређење вишег и високог образовања на српском језику.

Стратегија развоја и промоције друштвено одговорног пословања у Републици Србији укључује проблем пограничног простора са аспекта прекограничне сарадње, која је једна од главних циљева ИПА пројеката (Инструмент Европске уније за предприступну помоћ).

Поред тога што је у одређеним стратешким документима погранични простор директно укључен, пограничне општине могу бити и посредно укључене у развојна и секторска стратешка документа Владе Србије. Наиме, у оквиру

релевантних стратегија, приликом регионалне анализе издвојене су поједине општине са екстремним вредностима одређених индикатора. Често су као пример узете управо пограничне општине. На пример, општине Црна Трава и Бабушница су издвојене као општине са неповољним демографским пројекцијама у *Стратегији развоја спорта у Републици Србији (за период 2009-2013)*.

Проблеми граница и пограничног простора су укључени у разне стратешке државне докуменате, са различитих аспеката, који нису релевантни за ово истраживање. У томе се огледа значај и специфичност пограничног простора. Посматрано са еколошке перспективе сматра се да заштита природне средине треба да се заснива на прекограничној сарадњи, јер очување екосистема не треба бити одређено државном границом (*Стратегија за примену Конвенције о доступности информација, учешћу јавности у доношењу одлука и праву на правну заштиту у питањима животне средине, Национална стратегија одрживог развоја* и друге). Погранични простор је интегрисан у државне стратегије и у области инфраструктуре (*Стратегија развоја информационог друштва у Републици Србији до 2020. године, Стратегија развоја радиодифузије у Републици Србији до 2013. године* итд.), државне одбране (*Стратегија интегрисаног управљања границом у Републици Србији, Стратегија националне безбедности Републике Србије, Стратегија супротстављања илегалним миграцијама у Републици Србији за период 2009–2014. године*), питања интеграције (*Стратегија интегрисаног управљања границом у Републици Србији, Просторни план Републике Србије*) и слично.

5.2. Критички осврт

Можемо закључити да је проблем пограничног простора препознат у јавним политикама, а демографски проблеми су укључени у више стратегија, планова и развојних докумената на директан или индиректан начин. Пограничне општине су чешће непосредно интегрисане у стратешке документе кровног типа, док су у осталим документима обично представљене поједине општине које имају погранични статус.

Стратегије које директно укључују погранични простор у целини истичу проблем неразвијености овог простора, који је делимично условљен географском

лоцираношћу у периферним, пограничним деловима земље, ван значајних саобраћајних праваца и осовина привредног развоја. Истиче се да је управо граница имала неповољан утицај на развој пограничног простора. Ипак, указано је на *различитост пограничних општина у зависности од државе* са којом се те општине граниче и билатералних односа са том државом.

Питање које је најчешће заступљено у стратешким документима јесте *демографско урушавање*, како пограничних општина у целини, тако и на примерима појединих општина. Близина границе и неразвијеност су допринели интензивној емиграцији младог, репродуктивног и радно-способног становништва. Управо је дугорочна емиграција становништва узрок депопулације и значајног смањења броја становника. Ови феномени су истакнути у свим стратешким документима који укључују проблем пограничног простора.

Можемо рећи да су проблеми природне депопулације и емиграције апострофирани у јавним политикама. Ипак, ни једна стратегија се *не односи само на погранични простор*. Најчешће су у јавним политикама заступљене поједине пограничне општине, као примери одређених феномена. Стратегије често *не уважавају хетерогеност* између пограничних општина, већ је изграђен стереотип да су пограничне општине неразвијене и демографски нарушене.

Такође, *демографске карактеристике нису детаљно представљене*, већ се политике често заснивају на основним демографским показатељима. О демографским особеностима се говори приликом израда стратегија, у прелиминарној фази, приликом констатовања проблема¹⁹, најчешће применом дескриптивног метода. Демографске теме су такође укључене у креирању коначних циљева (на пример у документима: Прекогранична сарадња инструмент развоја, 2009; Прекогранична сарадња, 2011; итд.).

Поред основних демографских показатеља који укључују природно и миграционо кретање становништва, у јавним политикама су заступљени показатељи економске и образовне структуре становништва. Главни циљ већина стратегија је унапређење људских ресурса (формално и неформално образовање, стицање вештина, обогаћивање радног искуства) и развој привреде и

¹⁹ Демографски проблеми пограничних општина који су најчешће представљени у јавним политикама су депопулација, одмакли процес демографског старења, емиграција младог становништва, недовољно улагање у људске ресурсе и др.

инфраструктуре. Неповољни демографски трендови указују на потребу детаљнијег проучавања људских ресурса, како би се прецизније сагледале препреке и потенцијали за развој ових општина.

Међутим, већина пограничних општина има неповољне људске ресурсе проистекле из дугогодишњих негативних демографских трендова. Због тога најпре треба утицати на смањење емиграције у емиграционим општинама, применом различитих мера популационе политике подстакнути рађање где има потенцијала за то и утицати на смањење смртности становништва.

Будући да се пограничне општине суочавају са проблемом недовољног рађања и изразитом депопулацијом, проблем пограничног подручја је могао проактивно бити укључен у *Стратегији подстицања рађања*.

Такође, овај простор има више општина које важе за најстарије демографске општине у Србији, са изузетно високим уделом старих лица, а овај проблем пограничних општина није интегрисан у *Националној стратегији о старењу*.

Поменуте општине се такође суочавају са неразвијеношћу и високом незапосленосћу становништва, због чега су могле бити укључене у неки од задатака *Националне стратегије запошљавања*, што је од кључног значаја за спречавање даље емиграције и задржавања становништва у овом стратешки важном простору.

Једна од тема која је обрађена у више стратегија, и чему се придаје велики значај јесте *интеграција и трансгранична сарадња*. Погранични и периферни положај поменутих општина је препознат као узрок демографских проблема, али управо погранични положај може представљати потенцијал за развој овог подручја. Близина границе не значи увек баријерност, већ отвара њену другу важну функцију, а то је контактност. Прекогранична сарадња је подржана финансијским програмима ЕУ, који су се у периоду 2004-2007 године називали Суседски програми, а у периоду 2007-2013 године прекогранична сарадња је

финансирана преко компоненте инструмента ИПА - прекогранична и регионална сарадња (IPA-CBC)²⁰.

Иако у овим стратешким документима нису препознати конкретни проблеми пограничних општина Србије, приликом регионалне анализе истакнуто је постојање територијалних неједнакости и предложене су *израде релевантних докумената на локалном или регионалном нивоу*, како би се препознали специфични проблеми одређене територије и креирали циљеви и задаци за развој специфичног и јединственог пограничног простора, као што је, на пример, *Стратегија дугорочног економског развоја Југа Србије*. У прилог томе говори и *Стратегија развоја образовања одраслих у Републици Србији*, где је препоручено оснивање локалних савета за развој људских ресурса²¹. Значај локалне самоуправе у решавању конкретних проблема је исказан и у *Стратегији подстицања рађања*, као један од општих стратешких циљева, затим у *Просторном плану Републике Србије* и другим документима.

Како би се погранични простор развио, неопходно је истражити специфичности, проблеме и потенцијале пограничних општина, и онда понудити развојна решења, која би одговарала карактеристикама одређених општина. Изразито хетерогено погранично подручје Србије сачињено од много међусобно дијаметралних општина захтева конзистентан приступ, а не креирање јединствене развојне политике овог простора.

²⁰ Република Србија је у периоду од 2004. до 2007. године учествовала у пет Суседских програма (програм са Мађарском, Румунијом, Бугарском, Јадрански програм и програм CADSES) (Стратегија регионалног развоја Републике Србије, 122).

²¹ Локални савет чине представници локалне власти, послодаваца и репрезентативних синдиката, струковних удружења, школских институција, научно-истраживачких организација, удружења. Његов основни задатак је да кроз мере образовања и обуке подржи политику економског развоја и запошљавања на локалном нивоу, и утиче на смањење незапослености, развој иницијативе и предузимљивости и реструктурирање привреде кроз доношење локалних стратегија образовања и обуке одраслих и развоја људских ресурса.

6. ХЕТЕРОГЕНОСТ ПОГРАНИЧНОГ ПОДРУЧЈА СРБИЈЕ

Хетерогеност рубних крајева је веома изражена и уочава се са различитих аспеката. У овом поглављу је истражена хетерогеност граница Републике Србије, као и хетерогеност у односу на географски и инфраструктурни положај пограничних општина, и њима условљене економске и социјалне карактеристике ових општина.

6.1. Хетерогеност граница Републике Србије

Заједничко пограничним општинама је зависност од односа са суседним државама. Разлике између пограничних општина постоје у односу на државу са којом се граниче, као и у односу на то када су формиране државне границе и како су се границе мењале током времена. Погранични положај је у великој мери одређен типом и пропустљивошћу граница, као и бројем граничних прелаза. Разлике су одређене и степеном друштвено-економске развијености суседне државе и њиховом заједничком сарадњом. Кроз основне функције границе, контактност и баријерност, одвијају се економски и културни утицаји.

Политичка дешавања током деведесетих година (распад бивше Југославије) утицала су на промене границе Србије, а самим тим мењао се и број пограничних општина. Република Србија се граничи са осам држава, а границе између Србије и суседних земаља су међусобно и међународно признате²².

Данас се границе Републике Србије условно деле на “старе” и “нове”. “Старе” границе су наслеђене од бивше СФР Југославије. То су границе према Мађарској, Румунији и Бугарској, које су трајне, утврђене и међународно признате после Првог светског рата на Мирвној конференцији у Паризу, а потврђене одлукама Уједињених нација после Другог светског рата, због чега су оне непроменљиве (Родић, 2002). По генези граница са Мађарском је вештачка, са Румунијом природно-вештачка, а са Бугарском природна, јер прати планинске

²² Дужина граница Србије је 2.361,7 km. На истоку Србија се граничи са Бугарском, на североистоку са Румунијом, на северу са Мађарском, на западу са Хрватском и Босном и Херцеговином, на југозападу са Црном Гором, а на југу са Албанијом и Македонијом (<http://www.srbija.gov.rs/>; 16.06.2016.).

венце и развођа. У функционалном смислу ово су контактне границе, а у политичко-историјском погледу наслеђене границе.

“Нове” границе су настале након распада СФРЈ и међународног признања бивших југословенских република као нових држава. Границе према бившим републикама, Хрватској, Босни и Херцеговини, Црној Гори и Македонији су административне, међусобно и међународно признате. То су природно-вештачке границе по генези, а контактне у функционалном смислу. Функција граница Републике Србије неминовно еволуира, од затворених (Албанија), преко филтрирајућих и контактних до интегришућих граница (Република Српска) (Секуловић, Гиговић, 2009).

Хетерогеност пограничног простора Србије, у зависности од државе са којом се општине граниче, је представљена и у *Стратегији регионалног развоја Републике Србије*. Тако се издвајају три типа граничних подручја:

- граница са Мађарском (стара, утврђена граница са Европском унијом);
- граница са Румунијом и Бугарском (граница са Европском унијом од 2007. године);
- граница са бившим југословенским републикама (Македонија, Црна Гора, Хрватска и Босна и Херцеговина).

Данас се појам пограничних општина углавном веже за “старе” пограничне општине, али на новој политичкој карти постоје општине које раније нису биле пограничне и које су током бивше СФРЈ имале боље развојне позиције и шансе од пограничних са “дугом традицијом“ (на пример, општина Ужице која у том погледу има боље развојне шансе и општина Црна Трава који има погранични статус дужи низ година). Општина Ужице је једна од развијенијих пограничних општина, а њен "погранични положај има маргинални карактер у односу на степен централитета који има на нивоу округа као административне целине и ширег функционалног окружења" (Глигоријевић, 2002). Са друге стране, општина Црна Трава је пример екстремног демографског урушавања (Рашевић, Пенев, 2011б). Ова општина има вишегодишњи погранични статус, који је у комбинацији са неповољним географским положајем негативно утицао на демографска кретања.

Такође, пограничне општине са Мађарском показују да старе, утврђене границе, које се заснивају на добрим суседским односима и сарадњом су пример бољих развојних позиција (на пример општине Суботица²³, Кањижа) од општина које се налазе на границама које нису још увек у потпуности дефинисане, што је често извор сукоба и нетрпељивости. Пример за то је граница између Републике Србије и Босне и Херцеговине у одређеним секторима²⁴, и граница са Хрватском која такође није у потпуности разграничена (Стратегија интегрисаног управљања границом Републике Србије, 2016).

Република Србија још увек није решила питање граница са неким суседним државама, а квалитет међудржавних односа утиче на осетљивост граница. Скоро половина укупне границе је геополитичко нестабилно суседство (Хрватска, Босна и Херцеговина, БЈР Македонија и Албанија) (Секуловић, Гиговић, 2009)²⁵.

Погранични простор зависи и од тога да ли су границе “отворене” или “затоврене”. Република Србија је израдила *Стратегију интегрисаног управљања границом*, која има за циљ да омогући успостављање и дугорочно одржавање границе, отворене за кретање људи и трговину, али безбедне и затворене за све видове прекограничних криминалних активности и све друге активности које угрожавају безбедност и стабилност у региону (Службени гласник РС, 2012). Транзитни положај Србије утицао је на широку отвореност према суседним земљама. Све је присутнија потреба инегралног приступа у организацији простора и усмеравању развоја, заснованог на принципима одрживости, који укључује различите облике сарадње (билатералне, субрегионане и регионалне) (Тошић,

²³ Суботица је један од ретких пограничних градова који је економски развијен, и који има потенцијале за будући развој (Адамовић, 2002).

²⁴ "Граница Србије и БиХ је катастарски утврђена и јасно дефинисана на око 95% дужине. Међутим, на четири сектора државна граница још увек није одређена на функционалан начин. Спорни су следећи сектори границе: код ХЕ „Зворник” и „Бајина Башта” на Дрини (ови објекти припадају Републици Србији, али их пресеца државна граница, која води коритом Дрине); село Штрпци у општини Рудо (железничка пруга Београд-Бар на дужини од 12 km пролази кроз територију БиХ); и села Међуречје и Саставци између општина Прибој у Србији и Рудо у БиХ (територија површине око 400 ha која припада БиХ, али је са свих страна окружена територијом Србије)." Услед необичности граничне линије и бројних проблема који из тога проистичу, овај проблем утиче негативно на живот становништва у пограничном појасу (Ћирковић, Голић, 2007, стр. 325, 326).

²⁵ Данас балканске земље деле “границе-фронтови”, а не зоне активних веза. Суседске односе оптерећују регионализми и сепаратизми, што додатно компликује трансграничну сарадњу и геополитички положај Србије (Грчић, 2008).

Милетић, 2002). Велики утицај на границе има настојање Европске уније на формирању трансграничних региона. Основна улога тих региона јесте “дефункционализација“ државних граница, умањујући њихову баријерну улогу. Такав процес представља развојни потенцијал за пограничне регионе и за земље југоисточне Европе у целини, испољен кретањем радне снаге, капитала и културних утицаја.

Четири државе са којима се Србија граничи (Хрватска, Мађарска, Румунија и Бугарска) су чланице Европске уније, и сарадњу са овим државама донекле погоршавају спољне границе Европске уније, међутим приближавање Србије Европској унији може имати велики значај за развој овог пограничног подручја. Европска унија посматра пограничне области (како на спољним, тако и на унутрашњим границама) као европски приоритет, и обезбеђује финансирање њиховог развоја кроз структурне фондове и Кохезиони фонд (Лазаревић, Кнежевић, Божић, 2011).

Значајан допринос хетерогености имали су и наслеђени историјски процеси, и на томе засновани односи са данашњим суседним државама. Гео-историјски и културно-историјски развој Балкана је специфичан по томе што важи за геополитичку раскрсницу између Истока и Запада. То је простор на коме су се укрштале различите културе и цивилизације. Као резултат испреплетених културно-историјских утицаја формиране су национално мешовите државе (етничка хетерогеност је посебно изражена у пограничном простору)²⁶. О томе сведоче и ратна дешавања током последње деценије 20. века. Показало се да је за стабилност неопходна историјско-географска и културно-цивилизацијска кохезија²⁷. У време Хладног рата Балкан је пресекала идеолошка граница између

²⁶ Република Србија нема етничке границе, српско становништво живи изван граница Србије, а такође, у нашој земљи живи знатан број припадника националних мањина. У историјској перспективи, границе на Балкану никада нису биле стабилне. Променљивост граница Србије у прошлости утицале су на то да границе ни данас нису етничке (Грчић, 2002). Око наших граница су измешани припадници различитих народа, што је често био извор сукоба у прошлости. Међутим, мешовито становништво не мора нужно бити извор сукоба, већ може бити елемент зближавања и сарадње између суседа.

²⁷ О овим проблемима је писао Ј. Цвијић (1914, 1966) у својим радовима, истичући да је управо географски положај Балкана погодан за кретање многих народа на овим просторима, што је оставило посебан траг на миграцијама и етничким променама. М. Радовановић такође истиче да је положај Србије природно предодређен за учестале историјске промене, за кретање и насељавање различитих народа, и да таква Србија представља резултат сложених, бурних историјских збивања, културних, етнографских, политичких и економских појава (Војковић, 2007).

НАТО и Варшавског Пакта, тзв. “Гвоздена завеса”, када је погранични простор био затворен. Период принудног одсуства из међународних токова је оставио трага на развој пограничног простора. Такође, централистички модел државе је учинио да је погранични простор Србије представљао периферију у односу на токове робе, капитала, информација и становништва. Приступ развоју пограничног простора је био стихијски и спонтани, а где је изостао, погранични крајеви су стагнирали и економски, социјално и популационо назадовали (Ђорђевић, Панић, 2004). То објашњава и хетерогеност пограничних општина посматрано у односу на дужину пограничног статуса општина. Изласком земље из изолације²⁸, значајним променама у међународном статусу земље и прокламованим политикама приближавању Европској унији дошло је до значајне промене пограничног простора (Ђорђевић, 2002).

6.2. Географски положај

Хетерогеност пограничних општина се првенствено огледа у географској основи. Пограничне општине које се налазе на територији Региона Војводине су смештене у Панонској низији. У рељефном смислу, већи део границе северно од Голупца је “природно отворен”, а ту рељефну отвореност умањују токови река Дунав, Сава, Тиса и друге (Секуловић, Гиговић, 2008). Све пограничне општине су равничарске, изузев општина на ободу Фрушке Горе и Вршачких планина.

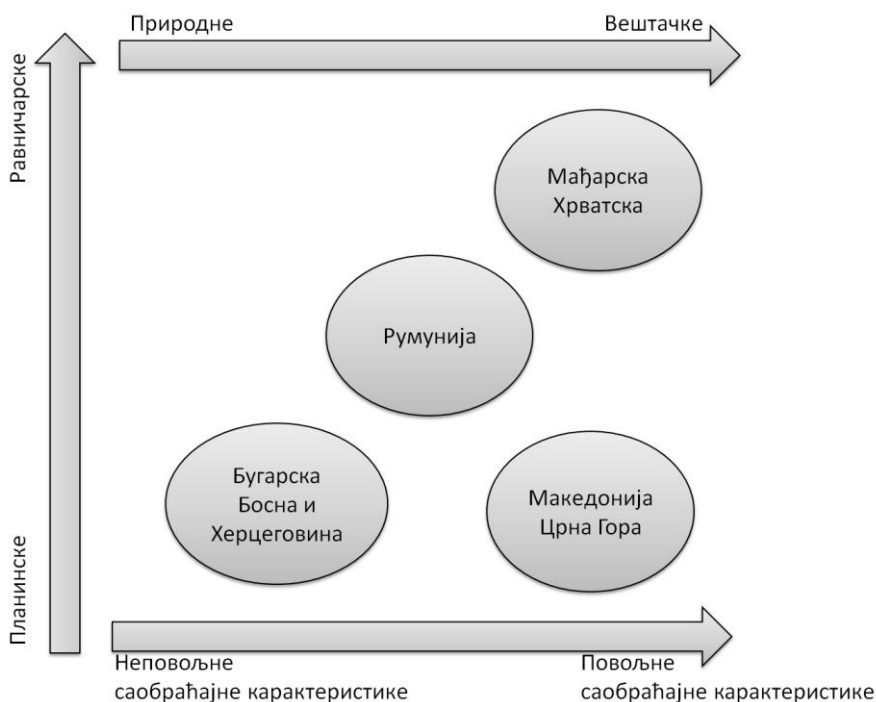
Пограничне општине са Хрватском, Мађарском, и Румунијом у банатском делу имају повољније природно-географске карактеристике у односу на пограничне општине које територијално припадају Региону Јужне и Источне Србије и Региону Шумадије и Западне Србије. Док су погранична подручја Војводине већим делом равничарска, пограничне општине у осталом делу Србије су углавном планинска подручја, што је значајно допринело продубљивању изолације и периферности пограничног простора.

Општине на граници са Румунијом, које припадају Региону Јужне и Источне Србије са северне стране се ослањају на природну границу, реку Дунав,

²⁸ Током деведесетих година 20. века дошло је до распада бивше Југославије, а држава је била принудно искључена из међународних токова. Централистички модел државе је учинио да нису ни постојале државне политике развоја пограничних крајева (Ђорђевић, 2002).

док се са јужне стране надовезују брдски терени, што је у великој мери утицало на ниво развијености ових пограничних општина.

Граница према Бугарској прати венац Старе планине. У овом пограничном простору све општине, изузев Неготина и Зајечара, су брдско-планинске или планинске. Неповољна хипсометријска структура, стеновито и неплодно земљиште у комбинацији са граничним положајем су имали велики утицај на низак степен економске развијености овог пограничног подручја.

*Скица 3. Шематски приказ географских карактеристика граница и пограничног простора Републике Србије у односу на државу са којом се граничи
Извор: Припремио аутор*

Погранични простор са Македонијом се протеже тешко проходним планинским земљиштем, али постоје природни отвори и планински превоји, где пролазе значајне саобраћајнице.

Општине које се граниче са Црном Гором, такође, имају неповољан географски положај. Смештене су у релативно неприступачном планинском терену.

Републику Србију и Босну и Херцеговину раздваја природна препрека, река Дрина, али постоје прелази који су каналисани на путне правце.

6.3. Саобраћајна и инфраструктурна повезаност

Управо је рељеф имао велики утицај на *саобраћајну повезаност* пограничних области. Већина пограничних општина је изолована у односу на значајне економске центре, осовине развоја и главне саобраћајнице. А градски и привредни центри пограничних општина смештени су на извесној удаљености од границе, у дубину државне територије, првенствено из стратешких и безбедносних разлога (Ђорђевић, Панић, 2004). Ипак постоје пограничне општине које се налазе на важним међународним путним правцима.

Границу Републике Србије пресецају паневропски транспортни коридор X и међународни Водни коридор или коридор VII. Коридор X²⁹ пролази кроз Србију целом њеном дужином, од Шида до Прешева. Један крак иде од Суботице до Београда, а други се одваја од Ниша до Димитровграда. Коридор VII³⁰ је од посебног значаја за пограничне општине са Румунијом, које се ослањају на природну државну границу, коју чини река Дунав.

Пограничне општине Региона Војводине имају потенцијално најповољнији природно-географски положај, где пролазе важне међународне саобраћајнице, док је локална путна мрежа слабије развијена.

Већина пограничних општина са Бугарском нема повољан саобраћајни положај. Изузетак су општине Пирот и Димитровград, кроз које пролази крак Ц коридора X. Главни саобраћајни правац источне Србије, националног значаја, коме припадају Неготин, Зајечар, Књажевац, Пирот и Димитровград, протеже се долинама Тимока, а на њега се надовезују споредне саобраћајнице које га спајају са Коридором X. У осталим општинама постоје путеви националног значаја, мада су чешће заступљени путеви регионалног и локалног значаја.

²⁹ Коридор X има главну трасу Салцбург (Аустрија) – Љубљана (Словенија) – Загреб (Хрватска) – Београд (Србија) – Ниш (Србија) – Скопље (Македонија) - Велес (Македонија) - Солун (Грчка). Поред главне трасе коридор X има четири крака, од којих два пролазе кроз Србију.

Крак А: Грац (Аустрија) - Марибор (Словенија) - Загреб (Хрватска); Крак Б: Будимпешта (Мађарска) - Нови Сад, Београд (Србија); Крак Ц: Ниш, Димитровград (Србија) - Софија (Бугарска) - Истанбул (Турска); Крак Д: Велес, Прилеп, Битољ (Македонија) – Флорина, Игуменица (Грчка) (РС, 2008).

³⁰ Коридор VII чини река Дунав у дужини од 2300 km. Најважније луке на овом коридору су Улм, Регензбург, Пасау, Линц, Беч, Братислава, Будимпешта, Нови Сад, Београд, Видин, Русе, Турђу, Браила, Галац и Измаил.

Од пограничних општина са Македонијом једино кроз општину Прешево пролази значајна саобраћајница, док је саобраћајна мрежа слабије развијена у осталим пограничним општинама.

Скица 4. Важне саобраћајнице у Републици Србији
Извор: <http://beobuild.rs/> (27.06.2016)

Погранични простор са Црном Гором је изразито планинског карактера, због чега су услови за развој савременог саобраћаја неповољни. Главна саобраћајница је железничка пруга Београд-Бар, али је неопходна обнова и модернизација саобраћајне инфраструктуре³¹.

У пограничном простору са Босном и Херцеговином постоје путеви националног значаја који воде до већих градских насеља, али преовладавају регионални и локални путеви. У горњем току Дрине, у планинском подручју је слабије развијена путна мрежа, док се у доњем току путеви спајају са Ибарском магистралом.

³¹ Ово подручје је током историје било важно транзитно подручје, које се налазило на раскрсници римских путева, који су основа данашње саобраћајне мреже у овом подручју (Дробњаковић, 2012).

Саобраћај има задатак да повеже пограничне, периферне и планинске делове Србије са развијеним центрима. Значај саобраћаја огледа се у повезивању крајева на различитом степену развоја како би омогућио њихов бржи развој. Добро развијен саобраћај представља покретачку снагу за бржи развој привреде, а уколико је недовољно развијен саобраћај представља кочницу за бржи развој. У том смислу, можемо рећи да је саобраћај кочница развоја већине пограничних општина Србије.

У прилог томе говори и податак о уделу државних путева првог реда у пограничним општинама (14%) у односу на остале општине Србије (19%). У неким општинама нема државних путева првог реда³².

Табела 2. Инфраструктурна опремљеност пограничних општина Србије

Пограничне општине у односу на државу са којом се граниче	Број домаћинстава прикључених на водоводну мрежу	Број домаћинстава прикључених на канализациону мрежу	Удео државних путева првог реда (%)	Број поштанских претплатника на 100 становника
Македонија	44,5	41,0	2,0	22
Бугарска	71,2	48,6	8,9	34
Румунија	86,6	42,2	21,9	36
Мађарска	93,4	33,1	16,5	37
Хрватска	95,1	33,7	21,2	38
Босна и Херцеговина	71,0	50,0	8,3	37
Црна Гора	56,3	43,0	10,4	24
Просек пограничне општине	78,1	44,0	14,5	34
Остале општине Србије	70,1	39,4	18,6	40

Извор: РЗС, 2015.

У погледу водоводне и канализационе мреже просек пограничних општина има повољније вредности у односу на просек општина Србије које нису пограничне. Разлике постоје између самих пограничних општина, али и у односу на државу са којом се граниче, где најповољније вредности бележе општине у пограничном простору са Хрватском и Мађарском (скоро сва домаћинства имају прикључак на водоводну и канализациону мрежу), док се са најнижим уделом домаћинства (око половине укупног броја домаћинства) која имају прикључак на водоводну и канализациону мрежу издвајају општине на граници са Македонијом и Црном Гором.

³² Црна Трава, Зајечар, Бела Црква, Нова Црња, Нови Кнежевац, Апатин, Шид, Љубовија и Прибој.

Хетерогеност се огледа и у погледу *поштанских и телекомуникационих активности*. Општине Ужице, Чајетина и Неготин су једине општине које имају већи број поштанских претплатника на сто становника у односу на просечну вредност.

6.4. Економске карактеристике и степен развијености пограничних општина

Економска компонента је у великој мери одређена саобраћајно-географским положајем. Пограничне општине се значајно разликују у достигнутом степену економског развоја.

Досадашња истраживања показују да постоји правилност у степену економске развијености и демографског развоја (Војковић, 2007). Због тога је за истраживање демографске хетерогености становништва пограничног простора од велике важности испитивање економских, али и сложене групе социо-економских индикатора, који се често не могу посматрати одвојено.

Савремене економске карактеристике су резултат процеса из прошлости, чије се последице осећају и данас. Током друге половине двадесетог века укупни развој друштва се заснивао на индустријализацији, која је изазвала догађаје попут колонизације Војводине, аграрне реформе, фаворизовање индустријске на рачун пољопривредне производње и други. Висока пољопривредна пренасељеност је представљала нужност почетка процеса индустријализације и развоја градова као индустријских центара. То је покренуло снажне демографске промене, које се огледају у преразметању становништва у градска насеља. Индустријализација која се заснивала на изградњи инфраструктурних система је постала окосница развоја (Војковић, 2007).

Био је фаворизован развој управних и административних, као и општинских центара. У развијеним центрима је превелика концентрација становништва и привреде, што доводи до негативних последица у просторној, економској и социјалној сфери. Окружење већине општина, посебно неразвијеног подручја је остало недовољно развијено са бројним структурним проблемима. Са друге стране, стратешки важни простори остају популационо празни, а њихови ресурси неискоришћени (Јакопин, Перишић, 2009). Као такви неразвијени региони нису

привлачни за инвестиције и развој, због чега се проблем још више продубљује. Привреда Србије је концентрисана на подручје великих центара, а неравномеран економски развој је условио огромне регионалне асиметричности, које су израженије уколико се посматра нижи територијални ниво (Јакопин, Тонтић, 2009).

Сва та дешавања учинила су да су погранична подручја данас економски периферни, заостали простори. А заостајање пограничног простора у економском развоју постаје кочница будућег развоја целе државе (Грчић, 2002). Развој пограничног подручја је просторно неравномеран, што је резултат сплета различитих фактора - искоријских, географских, политичких и економских. У том смислу, једна погранична страна је више привилегована од друге. Просторно неравномеран развој пограничног региона се објашњава теоријама центара раста (Грчић, 2002).

*Регионална анализа степена развијености*³³ показује екстремне разлике између општина и њихово груписање на развијене и неразвијене општине (Јакопин, Тонтић, 2009). Неравномеран привредни, демографски и социјални развој диференцирао је четири развојне групе општина у Србији према степену развијености у односу на Републички просек (Влада РС, 2014). На основу степена развијености јединица локалне самоуправе издвојене су пограничне општине чији је степен развијености:

- изнад републичког просека: Бачка Паланка, Вршац, Кањижа, Суботица и Ужице;

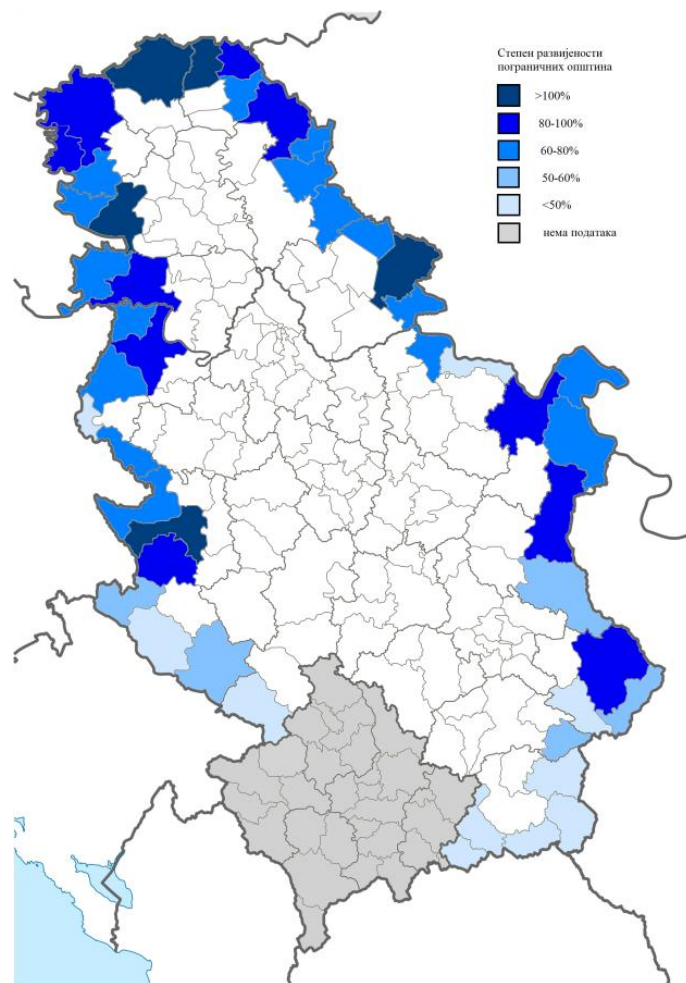
- у распону 80% до 100% републичког просека се сврстава 10 општина: Апатин, Зајечар, Кикинда, Мајданпек, Нови Кнежевац, Пирот, Сомбор, Сремска Митровица, Чајетина и Шабац;

- трећу групу чини 16 недовољно развијених јединица локалних самоуправа чији је степен развијености у распону 60% до 80% државног просека, и то: Бајина Башта, Бач, Бела Црква, Богатић, Велико Градиште, Житиште, Кладово, Лозница, Љубовија, Неготин, Нова Црња, Озаци, Пландиште, Сечањ, Чока и Шид;

³³ Степен развијености јединица локалне самоуправе је мерена зарадом по становнику и стопом незапослености. Вредности су изражене релативним показатељем, процентуалним уделом у односу на достигнути ниво развијености Републике Србије (РС=100%).

- четврту групу чини пет изразито недовољно развијених јединица локалних самоуправа чији је степен развијености 50% до 60%: Димитровград, Књажевац, Прибој, Сјеница и Црна Трава;

- према степену развијености девастирана подручја чине 10 јединица локалне самоуправе чији је степен развијености испод 50% просека Србије, и то: Бабушница, Босилеград, Бујановац, Голубац, Мали Зворник, Прешево, Пријепоље, Сурдулица, Трговиште и Тутин.

Карта 1. Степен развијености пограничних општина у односу на просек Републике Србије, на основу сета индикатора које је одредила Влада Републике Србије (2014)³⁴

³⁴ Степен развијености јединица локалне самоуправе одређује се применом основног и корективних показатеља економске развијености јединице локалне самоуправе (ЕРО). Основни показатељ за мерење степена ЕРО је збир масе зарада и пензија у јединици локалне самоуправе и прихода буџета јединице локалне самоуправе по искључењу средстава добијених од другог органа на име отклањања последица ванредних околности, исказан по глави становника. Корективни показатељи за мерење степена ЕРО су демографски пад или раст, стопа незапослености и степен образовања (Влада РС, 2014).

На основу података о степену развијености општине можемо рећи да су развијеније пограничне општине које територијално припадају Региону Војводине, где се налазе скоро све општине које имају достигнути степен развијености изнад државног просека. Са друге стране, већина пограничних општина Региона Јужне и Источне Србије и Региона Шумадије и Западне Србије има нижи степен развијености. Девастирана³⁵ подручја су већим делом сконцентрисана на југу Србије.

Један од важнијих аспеката достигнутог нивоа развијености јесу *зараде запослених*. Упркос повећању просечне зараде током последњих година³⁶, пограничне општине Србије имају ниже зараде (просечно 36.457 РСД) од осталих општина Србије (38.269 РСД), што се објашњава високим уделом запослених у пољопривредним и сродним делатностима, прерађивачкој индустрији и грађевинарству. Посматрано по регионима којима припадају, најниже зараде имају пограничне општине Региона Јужне и Источне Србије (35.414 РСД), затим општине у Региону Шумадије и Западне Србије (35.840 РСД), док су просечне зараде у пограничним општинама Региона Војводине (37.795 РСД) највеће у односу на остале пограничне општине. Поред регионалних диспропорција, израженије су разлике у односу на државу са којом се ове општине граниче (вредности су дате у графикону), као и између самих општина унутар тих група³⁷.

Најниже зараде у односу на просек осталих општина Србије имају општине Голубац, Трговиште, Прибој, Пландиште, Житиште и друге. Чињеницу постојања регионалних диспропорција унутар пограничног простора потврђује и чињеница о висини зарада у општинама са већим и развијенијим градским центрима као што су Вршац, Шабац, Ужице, Суботица и други. То се може објаснити повољнијом

³⁵ Девастирана подручја чине општине које имају дугогодишњу стагнацију привреде и индустријског сектора (општине "транзиционог сиромаштва"). То су били развијенији индустријски центри, и као такви представљали су ослонац привредног развоја ширег подручја (Мајданпек, Прибој, Сремска Митровица, Пријепоље, Лозница, Књажевац, Зајечар). Њихов економски биланс био је урушавање великих индустријских система, производни колапс, неразвијено и недовољно подстицано предузетништво, незавршен процес приватизације, што се одразило на најважнији структурни проблем - високу незапосленост. Општински центри су постали градови незапослених, са огромним вишком радне снаге (РС, ППРС, 2010).

³⁶ У периоду 2010-2014. висина зараде запослених у пограничним општинама Србије је повећана са око 28 хиљада РСД на око 36,5 хиљада РСД (РЗС, 2015, прорачун аутора).

³⁷ Највеће разлике у висини просечних зарада имају општине које са налазе на граници са Румунијом, где најнижа примања има општина Голубац (26.956 РСД), а највећа општина Вршац (52.237 РСД).

образовном структуром становништва и већим уделом запослених лица у услужним делатностима.

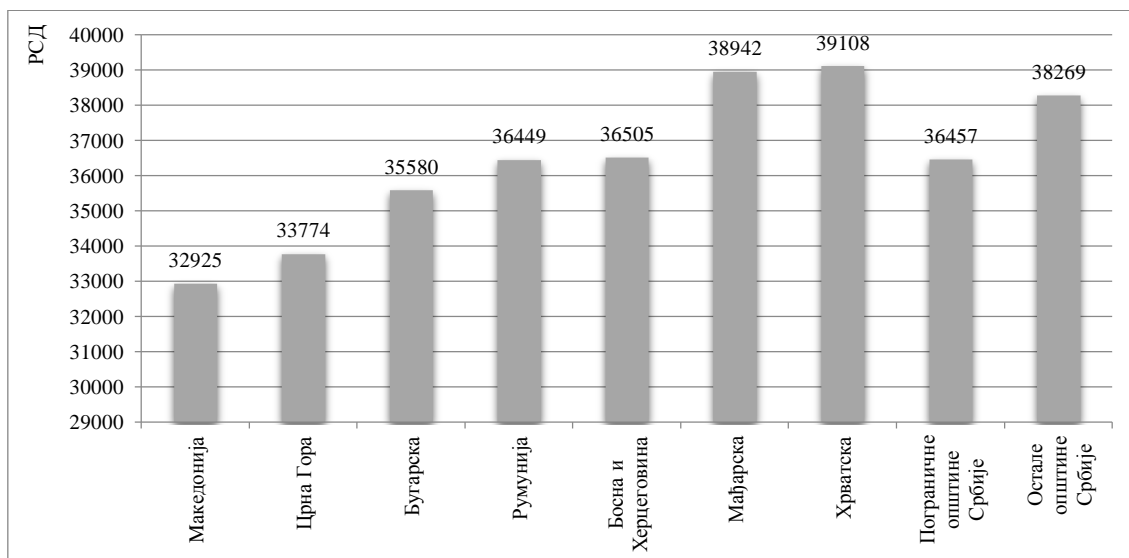

График 1. Просечне зараде становништва пограничних општина Србије 2014. године, у односу на државу са којом се општине граниче
Извор: РЗС, 2015; Припремио аутор

6.5. Степен социјалне развијености

Уз високу незапосленост и ниске зараде поставља се питање сиромаштва и квалитета живота у пограничном простору. И у овом погледу већина општина има неповољне показатеље у односу на просек државе, али постоје значајне међуопштинске диспропорције.

Сиромаштво је одувек било демографска тема, а тумачено је као детерминанта и последица демографских понашања и процеса. Сиромаштво се може довести у везу са свим структурним елементима демографског развитка. Тако демографски показатељи који указују на социо-економске структуре детектују сиромаштво сведочећи о великом броју незапослених, издржаваних лица, доминацији примарног сектора, ниском образовном нивоу становништва и другим димензијама социјалне депривације (Девеџић, Стојилковић, 2009).

Проблем сиромаштва се не може посматрати само кроз једну димензију, као недостатак финансијских средстава, већ је то мултидимензионални феномен који подразумева различите аспекте, од недостатка најосновнијих средстава за исхрану до дискриминације и непоштовања људског достојанства.

Данас појам сиромаштва полако замењује проблем социјалне искључености³⁸ или схватање сиромаштва у ширем смислу. Појам социјална искљученост добија све већи значај у земљама Европске уније, али и у земљама транзиције. Мултидимензионални концепт социјалне искључености настоји потиснути концепте сиромаштва и маргиналности, са циљем прерасподеле ресурса и достизања социјалне интеграције.

Композитни индекс социјалне искључености даје увид у просторну дистрибуцију социјалне искључености. Указује на повезаност сиромаштва становништва са сиромаштвом (неразвијеношћу) одређеног подручја. Композитни индекс социјалне искључености укључује четири димензије:

- економска (нето зараде по запосленом, просечне пензије);
- социјална (учешће малолетних и пунолетних лица корисника социјалне заштите у укупном броју становника, коефицијент економске зависности);
- здравствена (број становника на једног лекара);
- стамбена (изграђени станови на 1000 становника).

Овај индекс сумира четири димензије и указује на највеће проблеме социјално угрожених општина: незапосленост, ниска образовна постигнућа и неквалификовано становништво, затим, неповољни услови становања и слаба инфраструктурна опремљеност, као и неповољна здравствена заштита становништва.

Осам општина има вредности овог показатеља испод 30% од просека Републике Србије, док већина осталих општина има вредност до 20% ниже у односу на просек Србије. Најповољније вредности имају општине Вршац, Суботица, Сомбор, Ужице и Чајетина.

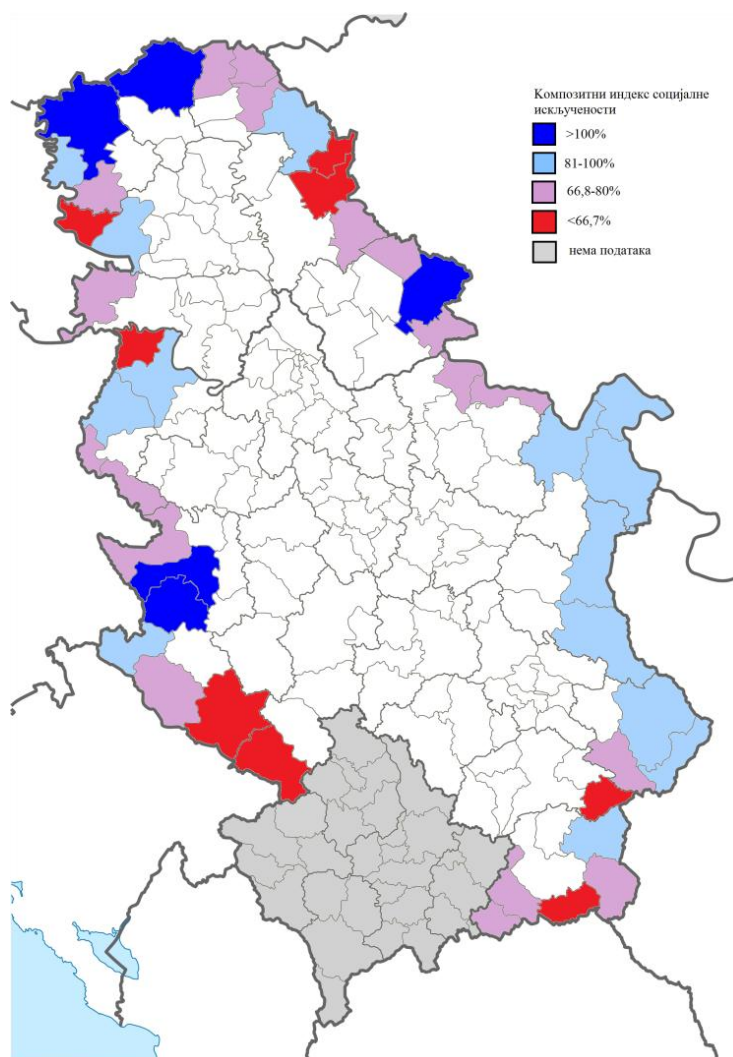
У овом погледу најхомогеније су општине које се граниче са Бугарском (већина општина има вредности 81-100% од државног просека), док се остале општине у односу на државу са којом се граниче међусобно разликују. Општине које се граниче са Македонијом важе за неразвијеније у социјалном погледу.

³⁸ Социјална искљученост се односи на одсуство шанси или ускраћеност појединца, домаћинстава и друштвених група да приступе одређеним ресурсима и институцијама и да се укључе у основне процесе свог друштва, или на смањење њихових шанси да користе квалитетне услуге и ресурсе и да се укључе у развојне процесе свог друштва. Модел социјалне искључености је постављен крајем 1990-их у Европској унији (Јакопин, Тонтић, 2009).

Табела 3. Пограничне општине Републике Србије према вредности композитног индекса социјалне искључености, 2008. године

Вредности композитног индекса социјалне искључености у односу на просек Републике Србије (%)	Број општина према вредности композитног индекса социјалне искључености	Удео општина према вредности композитног индекса социјалне искључености (%)
<100	5	10,9
81-100	15	32,6
67-80	18	39,1
<66	8	17,4

Извор: Јакопин, Тонтић, 2009.

Карта 2. Композитни индекс социјалне искључености 2008.

Извор: Јакопин, Тонтић, 2009.

Вредности индикатора социјалне искључености на регионалном нивоу, потврђују постојање огромних разлика у обележјима становништва, доступности различитих врста услуга од јавног интереса, вишеструкој ускраћености у

остваривању основних социјалних и грађанских права, и многим другим облицима депривације, с обзиром на место становања.

Са друге стране, *композитни индекс социјалне кохезије* такође рангира општине на основу степена социјалне кохезије. Индекс социјалне кохезије је креирала група истраживача у оквиру пројекта *Радар социјалне кохезије* (engl. Social Cohesion Radar) 2013. године, полазећи од хипотезе да је социјална кохезија ресурс и предуслов за економски напредак.

Овај композитни индекс чини сет од девет показатеља, који су сврстани у три групе, који се могу користити за мерење социјалне кохезије:

- друштвени односи - мерени кроз снагу друштвених мрежа, степен до кога људи верују једни другима и степен прихватања различитости;
- повезаност међу члановима заједнице - мерена јачином идентификације људи са својом земљом, степеном поверења у институције и перцепцијом праведности у друштву;
- усмереност на заједничко добро - мерена је нивоом солидарности, степеном до кога људи желе да прихватају друштвена правила и нивоом до којег они учествују.

У овој групи индикатора нема *економских показатеља*, што представља покушај да се у мерење укључе субјективна мерила која утичу на кохезију друштва.

Три најважнија *социоекономска фактора* који утичу на социјалну кохезију су: национално богатство мерено БДП-ом, неједнакост у приходима мерено Гини коефицијентом и ниво развијености савременог информационог друштва мерен кроз Индекс знања (који мери распрострањеност модерне комуникационе технологије, а који је у позитивној корелацији са социјалном кохезијом). И у овој студији је потврђена веза између нивоа националног богатства и социјалне кохезије. Иако висок ниво вредности БДП-а не значи да је у друштву развијена социјална кохезија.

Поред висине БДП-а и нивоа неједнакости, индекс знања има велики утицај и на ниво социјалне кохезије, а у комбинацији са претходна два може направити велику разлику (Dragolov, и др. 2013). Што је виша вредност индекса знања, виши је и ниво социјалне кохезије. Ова чињеница има значај са

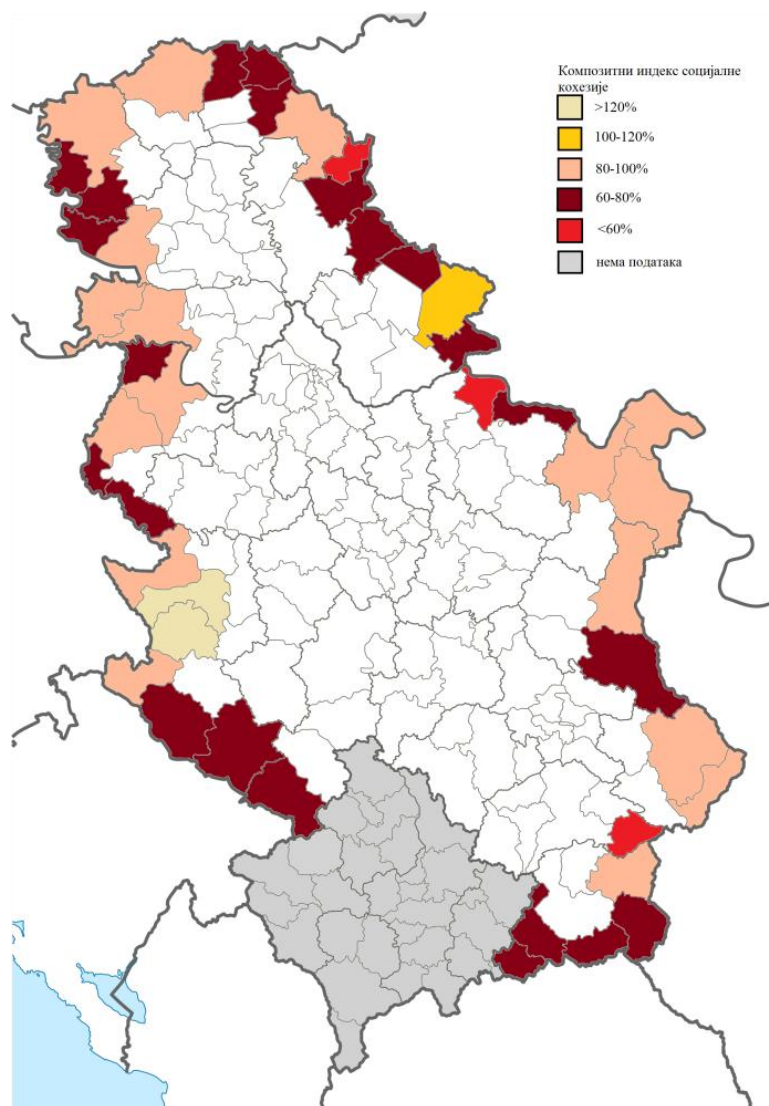
становишта убрзаног технолошког развоја, и у том смислу може представљати опасност или шансу за социјалну кохезију.

Индекс социјалне кохезије показује друштвену равноправност. Због његове комплексности овај индикатор није стално доступан. Вредности индекса социјалне кохезије су резултат теренског (анкетног) истраживања³⁹ Републике Србије 2013. године у циљу сагледавања регионалних неједнакости (РС, Актуелна развојна кретања, 2014).

У поређењу са индексом социјалне искључености вредности индекса социјалне кохезије су хомогеније. Већина пограничних општина (23 од 46 општине) има вредности овог показатеља 60-80% у односу на просек Србије, а затим следе општине које имају вредности индекса 80-100% (17 општина). Ниво социјалне кохезије је највиши у општинама Ужице и Чајетина (веће од 20% у односу на ниво Републике Србије), као и у Вршцу (до 20% више у односу на просек државе). Најниже су рангиране општине Нова Црња, Велико Градиште (општине које се граниче са Румунијом) и Црна Трава (општина на граници са Бугарском), чије су вредности индекса ниже од 60% у односу на државни просек.

Најхомогеније су општине које се граниче са Македонијом са вредностима индекса 60-80% од републичког просека, а затим следе општине на граници са Црном Гором, од којих већина има вредности индекса 60-80%. Општине које се граниче са Бугарском углавном имају више вредности индекса 80-100%, док су општине које се граниче са осталим државама хетерогеније у погледу индекса социјалне кохезије.

³⁹ Анкетно, теренско истраживање обухватио је узорак од 2.061 испитаника, што репрезентира популацију величине од 5.920.374 становника Србије изнад 18 година. Стратификација узорка извршена је према типу насеља (градска/остала) и територијалним целинама (шест региона) а пост стратификација односи се на тип насеља, као и гео-економске регионе. Питања су подељена у неколико сегмената: друштвени амбијент (3 питања), животни стандард (9), запосленост (3), јавне услуге и локална самоуправа (6) и социјална кохезија – друштвена равноправност (5).

Карта 3. Композитни индекс социјалне кохезије, 2013.
Извор: РС, 2014; Актуелна развојна кретања.

Можемо закључити на основу индекса социјалне искључености и социјалне кохезије да су *социјално најразвијеније општине* Ужице, Чајетина и Вршац, док општине Црна Трава и Нова Црња важе за једне од *неразвијенијих општина* у погледу социјалних индикатора. Такође, закључујемо да су социјално неразвијеније општине које се граниче са Македонијом и Црном Гором.

7. ДЕМОГРАФСКА ХЕТЕРОГЕНОСТ ПОГРАНИЧНОГ ПОДРУЧЈА СРБИЈЕ

Све до половине двадесетог века било је сврсисходно издвајати територијалне целине према хомогености демографских обележја, али је интензивни процес поларизације демографских кретања, који се одвијао од шездесетих година до данас, условио испољавање демографских различитости, које су некада биле изражене на макро нивоу, а сада се јасније уочавају на мањим територијалним јединицама, односно општинама или насељима (Девеџић, 2010).

Неравномеран економски и демографски развитак довели су до изразите демографске поларизације. Тако се са једне стране налазе велики регионални градски центри, који су под утицајем имиграционе компоненте повећавали своје становништво, а са друге постоје традиционални погранични крајеви, у којима је услед емиграције дошло до демографског пражњења. Пограничје има изражену просторну и урбано-руралну поларизацију, где се поред урбано-руралних супротности уочавају и велики међуопштински диспаритети.

Досадашња истраживања указују да су најчешћи разлог диференцијације пограничних општина културолошки фактори, док социо-економски фактори представљају факторе хомогенизације. У овом поглављу ћемо сагледати демографску хетерогеност пограничног подручја Србије са различитих аспеката и покушати да утврдимо узроке хетерогености, као и то да ли постоје одређене правилности у демографским карактеристикама ових општина.

7.1. Насељеност

У другој половини 20. века догодиле су се крупне промене у погледу броја становника и просторном размештају становништва Србије. Политичка и друштвена криза, које су обележиле последњу деценију прошлог века, још више су интензивирале демографске промене. Ефекти тих дешавања су били масован прилив избеглица, уз значајну емиграцију становништва из земље. Дугорочно неповољни демографски трендови, квалитативно и квантитативно угрожени демографски ресурси и просторне неравномерности су основни проблем и

ограничење равномерног и уравнотеженог просторног и регионалног развоја Србије.

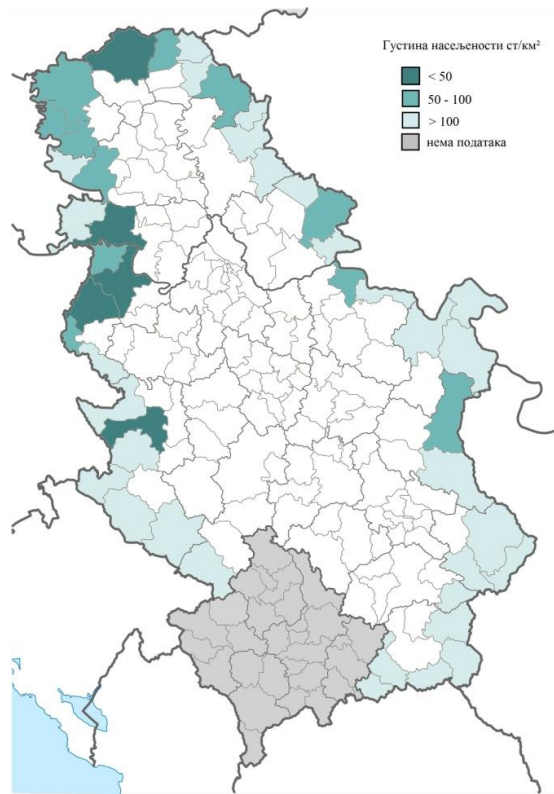
7.1.1. Густина насељености

Према вредности *коэффициента опште насељености* (густине становништва) за 2011. годину, погранични простор има нижу насељеност (51 ст/км²) у односу на простор Републике Србије изван пограничног простора (93 ст/км²). Услед просторне покретљивости и преразмештаја становништва, насељеност пограничног простора је веома диференцирана. Погранична област је у просеку средње насељен простор, али се вредност коэффициента опште насељености креће у распону од 5 ст/км² у општини Црна Трава, до 146 ст/км² у Шапцу.

У зони слабе насељености се налази готово две трећине општина (28 од 44), чија је насељеност нижа до 50 ст/км². То су депопулационе општине, а општине са најнижом густином насељености имају најниже вредности у Србији. Општине са најмањом концентрацијом становништва по километру квадратном су Црна Трава (5 ст/км²), Трговиште, Босилеград (око 14 ст/км²), Мајданпек (20 ст/км²) и друге општине.

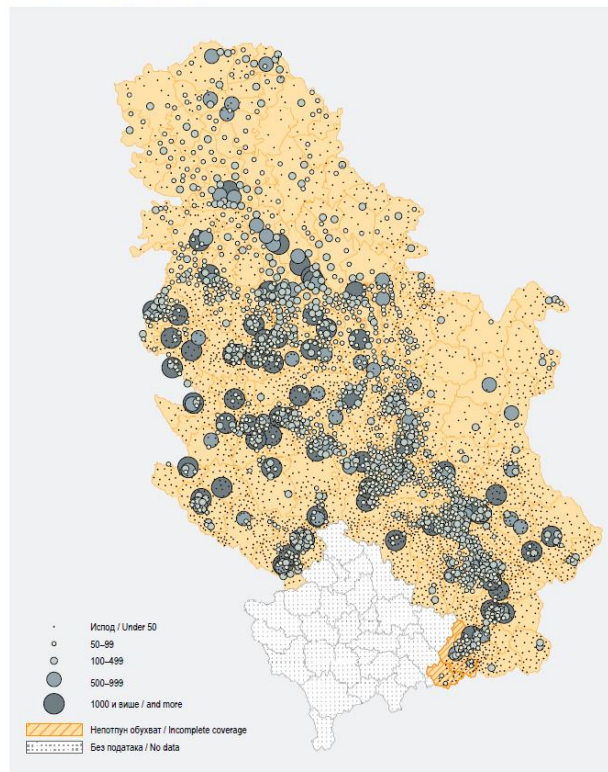
Средње насељену зону чини четвртина пограничних општина (11 општина), са 50-100 ст/км². У овој групи налазе се и општине са развијенијим општинским центрима (на пример Вршац), што указује на недостатке овог показатеља, односно да је густина насељености резултат демографске димензије и просторне величине општине.

Само пет општина припада групи густо насељених општина, са преко 100 ст/км², Шабац (146 ст/км²), Суботица (141 ст/км²), Лозница (130 ст/км²), Ужице (117 ст/км²) и Сремска Митровица (105 ст/км²). То су општине са већим урбаним центрима. Међутим, општине са већом густином насељености не морају имати највеће општинске, урбане центре (на пример, Сремска Митровица). Детаљнију представу о густини насељености пружају следећи картограми.

Карта 4. Густина насељености у пограничним општинама Србије
Извор: Припремио аутор

Густина насељености, по насељима, 2011.
Population density by settlements, 2011

Карта 5. Густина насељености по насељима
Извор: РЗС, Пописни атлас, 2014.

Картограм густина насељености по насељима указује на дистрибуцију становништва у значајним регионалним центрима Србије и дуж осовина развоја, док је у периферном простору становништво сконцентрисано у општинским центрима, при чему је у осталим насељима концентрација становништва изузетно ниска. То су депопулациона подручја, са неповољним демографским структурама.

Табела 4. Густина насељености пограничних општина Србије у односу на државу са којом се граниче

Држава са којом се општине граниче	Густина насељености ст/км ² (просек)
Македонија	14
Бугарска	29
Румунија	39
Мађарска	79
Хрватска	69
Босна и Херцеговина	77
Црна Гора	40
Просек пограничних општина	51
Србија без пограничних општина	93

Извор: Пописна статистика, 2011, РЗС.

Општине које територијално припадају Региону Шумадије и Западне Србије имају највећу густину насељености (37 ст/км²), у поређењу са општинама у Региону Војводине (62 ст/км²) и Региону Јужне и Источне Србије (28 ст/км²).

Такође, постоје значајне разлике у односу на државу са којом се општине граниче, од 14 ст/км² у пограничном простору са Македонијом, до 79 ст/км² у општинама које се граниче са Мађарском. То је значајним делом последица рељефа и саобраћајно-географског положаја. Пограничне општине смештене у планинском пограничном простору на граници са Македонијом и Бугарском су често изоловане од значајнијих саобраћајница, због чега је управо у овим општинама најнижа густина насељености. Са друге стране, општине на граници са Мађарском имају повољније рељефне и саобраћајно-географске карактеристике, што је утицало на већу густину насељености становништва.

На просечну густину насељености пограничних општина у односу на државу са којом се граниче утиче и заступљеност већих урбаних насеља. Општине које се граниче са Босном и Херцеговином у просеку имају већу густину насељености у односу на општине које се граниче са осталим државама, јер су у овом подручју популационо већи урбани центри (Шабац, Лозница, Ужице) у којима је већа густина насељености.

Хетерогеност пограничних општина у погледу густине насељености становништва уочава се и уколико посматрамо општине у односу на државу са којом се граниче. Највећи распон хетерогености имају општине које се граниче са Босном и Херцеговином, где се густина насељености креће у опсегу 23-146 ст/км² (Чајетина - Шабац). Велики распон густине насељености имају и општине које се граниче са Мађарском, 37-141 ст/км² (Нови Кнежевац - Суботица). Општине које се граниче са Хрватском имају густину насељености вредности 39-96 ст/км² (Бач – Бачка Паланка), у општинама које се граниче са Румунијом 20-76 ст/км² (Мајданпек - Кикинда), односно 5-56 ст/км² у општинама на граници са Бугарском (Црна Трава - Зајечар). Најмању густину насељености и најмању хетерогеност овог показатеља имају општине које се граниче са Македонијом (од 12 ст/км² у Прешеву до 39 ст/км² у Бујановцу) и Црном Гором (од 25 ст/км² у Сјеници до 49 ст/км² у Прибоју).

Ипак, коефицијент опште насељености не одражава реално стање у простору. Поред демографских компоненти, насељеност је условљена и саобраћајно-географским, историјским, политичким и другим факторима.

7.1.2. Дисперзија размештаја становништва

Хетерогеност пограничних општина у погледу насељености испитаћемо помоћу *дисперзије или степена разређености становништва и насеља* у пограничном подручју. То је значајан квантитативни показатељ, чијим проучавањем добијамо величину дисперзије и концентрацију елемената у систему, односно насеља, становништва и људских активности. Доказујући логичко-математичким путем квантитативну суштину својства хомогености, В. Бунге сматра да је за изражавање степена хомогености од кључног значаја дисперзија и растојање између елемената. Приликом анализе територијалне организације биће коришћени неколико квантитативних показатеља В. Мурелја (Радовановић, Николић, 1973):

- *Просечна величина насеља* - показатељ који има многа ограничења, јер се насеља по апсолутној величини могу доста разликовати⁴⁰;

⁴⁰ *Просечна величина насеља* (средњи број становника, \bar{x}), представља аритметичку средину броја становника (x_i) свих посматраних насеља (n): $\bar{x} = \frac{\sum x_i}{n}$

- *Средња густина насеља* је однос броја насеља и површине; *средње растојање између насеља* даје уопштenu представу о размештају насеља⁴¹;
- *Амплитуда варијације* је разлика екстремних вредности броја становника у систему насеља. То је апсолутни интервал колебања, који даје мало података о унутрашњем распореду становништва;
- *Коефицијент варијације од линеарног одступања и средње линеарно одступање броја становника*⁴²;
- *Варијанса* (средње квадратно одступање); *стандардна девијација* (апсолутна мера дисперзије); и *коефицијент дисперзије* који показује разбијеност елемената у систему. Уколико је овај показатељ мањи то је равномернији размештај становништва, а већа хомогеност. Коефицијент дисперзије указује на хомогеност, односно хетерогеност размештаја становништва⁴³.

Хетерогеност пограничних општина се најпре огледа у просечном броју становника и површини општина. Највећу просечну величину имају општине које се граниче са Мађарском и Хрватском, док су најмање општине које се граниче са Македонијом, као и са Бугарском.

Индикатор *средња густина насеља* указује да пограничне општине које се граниче са Хрватском, Мађарском и Румунијом имају знатно мањи број насеља по општини, док је највећи број насеља у пограничним општинама са Црном Гором, Македонијом и Бугарском. Управо у тим општинама је највеће *растојање између насеља*.

Према показатељу *амплитуда варијације*, становништво је највише диференцирано у општинама које се граниче са Мађарском, Хрватском и Босном и Херцеговином. Управо у овим општинама постоје градски центри са већим бројем становника, који привлаче становништво из осталих насеља.

⁴¹ *Средња густина насеља* представља однос броја насеља (n) и површине одређене територије (S) посматрано на 100km²: $T = \frac{n \cdot 100}{S}$; *Средње растојање између насеља*: $P = \sqrt{\frac{S}{n}}$

⁴² *Коефицијент варијације од линеарног одступања*: $K_d = \sqrt{\frac{d}{\bar{x}}}$; *Средње линеарно одступање броја становника*: $d = \frac{\sum(x_i - \bar{x})}{n}$.

⁴³ *Варијанса*: $\sigma^2 = \frac{\sum(x_i - \bar{x})^2}{n}$; *Стандардна девијација*: $\sigma = \sqrt{\frac{\sum(x_i - \bar{x})^2}{n}}$; *Коефицијент дисперзије*: $K = \frac{\sigma}{\bar{x}}$

Табела 5. Густина насељености пограничних општина Србије
у односу на државу са којом се граниче

Држава са којом се општине граниче	Просечан број становника \bar{x}	Средња густина насеља T	Средње растојање P	Амплитуда варијације A	Стандардна девијација δ	Коефицијент дисперзије K
Македонија	183	8,0	3,6	2187	406,5	2,2
Бугарска	533	6,7	4,0	15205	2082,8	3,5
Румунија	1526	3,3	6,0	10370	2456,0	1,5
Мађарска	4005	2,4	6,8	40344	9298,2	2,0
Хрватска	3779	2,0	7,3	19666	5097,7	1,3
Босна и Херцеговина	1479	5,5	4,5	19943	3377,6	2,1
Црна Гора	470	9,4	3,3	13090	1626,3	3,7
Просек пограничних општина	1658	5,0	5,2	16692	3261,3	2,2

Извор: Пописна статистика, 2011, РЗС.

Стандардна девијација показује да је највећа апсолутна дисперзија у општинама које се граниче са Мађарском, Хрватском и Босном и Херцеговином.

С обзиром да је вредност коефицијента дисперзије већа од 1 ($K > 1$), то значи да се насеља у пограничним општинама значајно разликују у погледу броја становника. Запажа се концентрација становништва у локалним центрима, док је у осталим насељима становништво неравномерно распоређено. Досадашњи друштвено-економски и демографски процеси објашњавају хетерогеност у погледу дистрибуције становништва по насељима. Коефицијент дисперзије показује да је у просеку највећа хетерогеност у размештају становништва у општинама које се граниче са Црном Гором и Бугарском, док је најмања хетерогеност у општинама на граници са Румунијом. Посматрано на нивоу општина, хетерогеност је највише изражена у Пироту, Књажевцу, Сјеници (вредности индекса су преко 5), а најхомогеније су општине Житиште, Нова Црња, Сечањ и Озаци (око 0,5).

7.1.3. Насеља у пограничном простору Србије

У пограничном простору постоји диференцијација у популационој величини општина⁴⁴, општинских центара, као и у погледу демографске величине самих насеља у општини.

⁴⁴ Погранична општина са најмањим бројем становника је Црна Трава (1.665 становника), а општина са највећим бројем становника је Суботица (141.554 становника).

Општински центри су најчешће урбана насеља, а изузетак представљају општине Сечањ и Чајетина, које имају по једно градско насеље, али општински центри немају статус градског насеља.

Такође, постоје пограничне општине које немају градска насеља (Трговиште, Црна Трава, Голубац, Пландиште, Нова Црња, Богатић и Љубовија), као и општине које имају по два градска насеља (Суботица, Сремска Митровица, Ужице, Лозница, Кладово, Мајданпек и Сурдулица).

Највећи број урбаних насеља (34 од укупно 44, односно 77%) на основу популационе величине је 2011. године припадао групи малих градова, који имају до двадесет хиљада становника. Само десет урбаних насеља има статус градова средње величине, 20-100 хиљада становника. Популационо највећа урбана насеља су Суботица (око 98 хиљада становника), Шабац (око 54 хиљаде) и Ужице (око 54 хиљаде).

Од осталих насеља, око две трећине (69%) припада групи најмањих насеља, 25% насеља има средњу величину, док је свега 6% осталих насеља у пограничном простору велико према демографској величини.

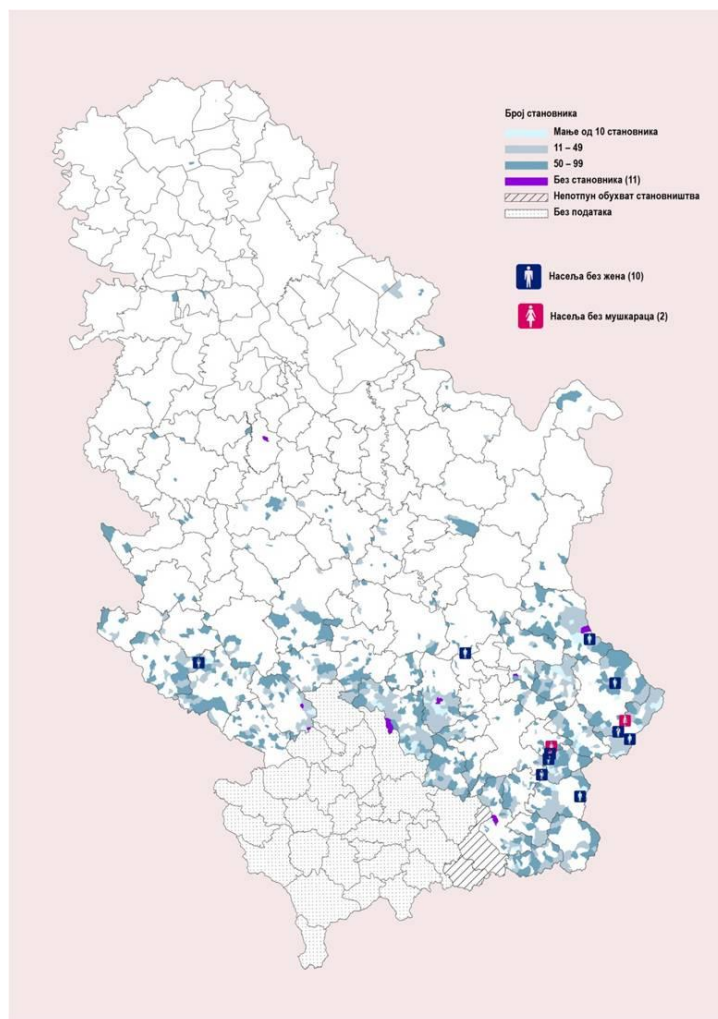
Табела 6. Насеља пограничних општина Србије према типу и демографској величини

Урбана насеља		Остала насеља		
Градска насеља према броју становника	Број насеља	Остала насеља према броју становника		Број насеља
<1000	2	Најмања насеља		907
1001-2000	-	Патуљаста	<20	93
2001-5000	9	Веома мала	21-100	292
5001-10000	13	Мала	101-500	522
10001-15000	6	Насеља средње величине		330
15001- 20000	4	Средње мала	501-1000	196
20001-30000	1	Средње велика	1001-2000	134
30001-50000	6	Велика насеља		79
50001-90000	2	Већа	2001-3000	44
>90001	1	Највећа	>3001	35
Укупно	44	1316		

Извор: Пописна статистика, 2011, РЗС.

Посебан проблем представљају патуљаста и веома мала насеља, која имају мање и од 20 становника. Ова насеља су најчешће у општинама на југозападу (општине Пријепоље, Сјеница и Тутин) и југоистоку земље (Црна Трава, Босилеград, Сурдулица, Трговиште, Бабушница, Димитровград и Пирот). Број малих насеља се константно повећава. У њима често живи старо становништво,

што може бити узрок њиховог демографског одумирања у скорој будућности. Насеља са малим бројем становника су најчешће насеља у брдско-планинским пределима, где је географски положај у комбинацији са периферним положајем имао снажан утицај на развој ових области. Следећи картограм приказује да је велики број малих насеља сконцентрисан управо у пограничном простору Србије.

Карта 6. Дистрибуција малих насеља у Србији
Извор: <http://webrzs.stat.gov.rs/>

Управо су се ови региони, брдско–планински, погранични, издвојили као традиционално неразвијени региони на основу достигнутог степена развијености. Ови планински предели се данас услед миграције и депопулације претварају у „пуста острва“, а у смислу регионалног развоја у „проблемске регионе“. Карактеристике их природна осетљивост, релативна изолованост и неприступачност, традиционална моноструктура привреде, дуготрајно и континуирано смањење

становништва, уситњавање насеља, појава спонтано расељених сеоских насеља а тиме и просторно–демографска неравнотежа у мрежи насеља (Анђелковић, 2012).

Дугорочни демографски проблеми и стално смањење руралне популације у неким случајевима резултовале су демографским одумирањем појединих насеља. Демографско одумирање и спонтано расељавање насеља је један од највећих проблема, што доводи до ишчезавања појединих делова насеља, па и насеља у целини. На територији пограничних општина постоје два угашена насеља, Репушница⁴⁵ (Књажевац) и Прача⁴⁶ (Димитровград). Иако Попис становништва, домаћинства и станова 2011 не пружа податке на нивоу насеља за општине Бујановац и Прешево, свакако је важно споменути и насеља за која се поуздано зна да су у претходном периоду била без сталних житеља. То су насеља Ђорђевац, Узово (општина Бујановац) и Гарe (општина Прешево)⁴⁷.

7.1.4. Урбано и рурално становништво пограничног простора Србије

Пограничне општине карактерише знатно већи удео руралног становништва у укупном становништву (61%), у поређењу са осталим општинама Србије (38%). Поред општина које немају градска насеља, рурално становништво је најбројније у општинама Житиште, Сечањ, Озаци (око 80%) и другим. Са друге стране, урбано становништво има највећи удео у општинама Ужице, Суботица (23 и 25%), Вршац, Пирот, Зајечар (око једне трећине становништва) и другим општинама са већим урбаним центрима. То су заправо највеће општине у погледу броја становника, које су истовремено економски и социјално развијеније у односу на остале пограничне општине. Ови регионални центри су деценијама уназад привлачили становништво из осталих насеља те општине (миграције на релацији село-град), али као значајни регионални центри привлаче становништво

⁴⁵ Репушница је сеоско насеље збијеног типа, које се простира на висини од 680m, на падинама Старе Планине. Налази се на 30km од општинског центра Књажевца. Спада у ред спонтано напуштених насеља, а година напуштања овог насеља је 1998. (Анђелковић, 2012).

⁴⁶ Прача је насеље разбијеног типа, смештено на ободима Старе Планине, на 750m апсолутне висине. Припада општини Димитровград. После дугорочне депопулације, ово насеље је остало без сталних житеља 1999. године (Анђелковић, 2012).

⁴⁷ Ђорђевац се налази 32km северно од Бујановца, у висинском појасу 900-1050m. Расељено је 2001, док је Узово остало без сталних житеља 2009. Насеље Гарe се налази на 14.5km северно од општинског центра Прешево, у висинском појасу 780-860m. Расељено је 1995. године (Анђелковић, 2012).

и из суседних општина (међуопштинске миграције). Већи урбани центри имају развијене образовне, економске, здравствене и друге функције које превазилазе могућности суседних популационо мањих и неразвијенијих општина због чега се становништво досељава у развијеније градске центре.

Табела 7. Удео урбаног и руралног становништва пограничних општина Србије у односу на државу са којом се граниче

Држава са којом се општине граниче	Урбано становништво %	Рурално становништво %
Македонија	16,1	83,9
Бугарска	47,0	53,0
Румунија	35,5	64,5
Мађарска	57,7	42,3
Хрватска	46,1	53,9
Босна и Херцеговина	35,8	64,2
Црна Гора	44,2	55,8
Просек пограничних општина	39,5	60,5
Србија без пограничних општина	61,9	38,1

Извор: Пописна статистика, 2011, РЗС.

Рурално становништво је најзаступљеније у општинама које се граниче са Македонијом, Румунијом и Босном и Херцеговином, док је урбано становништво у просеку најбројније у општинама на граници са Мађарском, Бугарском и Хрватском. То се може објаснити и структуром делатности становништва у овим општинама. Становништво осталих насеља се најчешће бави примарним делатностима, док је у урбаним насељима чешће заступљен секундарни и терцијарни сектор делатности.

7.2. Промене у кретању броја становника

Основна карактеристика демографског развоја већине пограничних општина у Србији, од друге половине 20. века до данас, јесте повећање броја становника до шездесетих година, када је дошло до успоравања темпа пораста и појаве депопулације. Депопулација се најпре појавила током педесетих година у општинама које се граниче са Македонијом и Бугарском, а затим током шездесетих година у већини општина које се граниче са Румунијом, Мађарском и Хрватском, односно, током осамдесетих у општинама на граници са Босном и Херцеговином, и најкасније, током деведесетих година у општинама које се граниче са Црном Гором. Већину пограничних општина карактерише дугорочна

депопулација, а интензитет смањења броја становника се значајно разликује међу пограничним општинама (Прилог бр. 5).

Последњи међупописни период забележио је негативне вредности стопе раста становништва у свим пограничним општинама, изузев општине Тутин, где се становништво повећавало по просечној годишњој стопи од 3,8%.

Највеће смањење становништва бележе општине Црна Трава (просечна годишња стопа -44,8‰), Бабушница, Мајданпек, Трговиште, Сечањ, Нова Црња, Босилеград, Житиште (-25‰ до -20‰), а најмање општине Суботица и Вршац (-5‰).

Посматрано у односу на државу са којом се граниче, најнижу стопу раста броја становника имају општине на граници са Црном Гором, што је делимично резултат утицаја етничке структуре становништва (Анђелковић Стоилковић, Лукић, 2016). Са друге стране, највеће смањење броја становника имају општине према Македонији, Бугарској и Румунији. Просечна вредност стопе раста/опadaња броја становника свих пограничних општина Србије, у последњем међупописном периоду 2002-2011, је -14,3‰, док је у осталим општинама Србије -1,7‰.

Ове тенденције у кретању популације пограничног простора потврђују и вредности *индекса пораста/пада броја становника*. Општине које се граниче са Македонијом су изгубиле петину свог становништва током последње деценије, док су општине на граници са Црном Гором у просеку смањиле своје становништво за 6%.

Табела 8. Стопе пораста/пада броја становника пограничних општина Србије, у односу на државу са којом се граниче

Држава са којом се општине граниче	Стопа пораста/пада броја становника		Индекс пораста/пада броја становника	
	1971-2011	2002-2011	1971-2011	2002-2011
Македонија	-24,8	-22,3	43,8	80,9
Бугарска	-14,2	-19,1	57,9	83,7
Румунија	-10,4	-17,3	65,8	84,9
Мађарска	-5,1	-10,4	81,8	90,7
Хрватска	-4,0	-13,4	85,5	88,1
Босна и Херцеговина	-2,4	-10,6	91,7	90,4
Црна Гора	-3,8	-6,3	86,4	94,3
Просек пограничних општина	-7,9	-14,3	74,8	87,5
Србија без пограничних општина	1,56	-1,7	106,5	98,4

Извор: Пописна статистика, 2011, РЗС.

Поред промена броја становника у последњем међупописном периоду, 2002-2011, израчунате су и вредности стопе и индекса пораста, односно, пада броја становника у периоду 1971-2011. Овај показатељ демографских промена и депопулације у току последњих четрдесет година је одговарајући јер показује дугорочне последице на развој општине. У овом периоду, становништво се смањивало највећим интензитетом у општинама на граници са Македонијом (без података за Бујановац и Прешево, из методолошких разлога), које су у том периоду изгубиле више од половине свог становништва (56%). По интензитету смањења броја становника следе пограничне општине са Бугарском и Македонијом. Становништво се смањивало знатно мањим интензитетом у пограничном општинама са Босном и Херцеговином, Црном Гором и Хрватском, које су изгубиле 10-15% укупне популације.

Запажа се значајна хетерогеност пограничних општина у погледу демографских промена на нивоу општина. У анализи динамичних промена становништва у протеклом периоду издвојили смо *четири групе општина на основу интензитета пораста или пада становништва* у последњем међупописном периоду (по методологији Ј. Илића, 1982-83)⁴⁸:

- Прву групу чине четири општине⁴⁹ са великим, галопирајућим променама броја становника, које могу дупло да смање свој број становника у току једног генерацијског размака. Просечне вредности стопе и индекса пада становништва у овим општинама су -23% и 76%;
- Другу групу општина чини 19 општина⁵⁰ са брзим и великим демографским променама, чије се становништво може дупло умањити у току два или три генерацијска размака. Становништво се у просеку смањује по годишњој стопи од -11%, а просечна вредност индекса је 86%;

⁴⁸ Модел се заснива на времену које је потребно да се број становника дупло увећа или смањи у току генерацијског размака. Овај временски период чини просечна старост мајке при рођењу детета, која у просеку износи 29 година.

⁴⁹ То су општине Црна Трава, Трговиште, Бабушница и Босилеград.

⁵⁰ Друга група: Нова Црња, Житиште, Неготин, Голубац, Сечањ, Књажевац, Димитровград, Чока, Кладово, В. Градиште, Пландиште, Љубовија, Б. Црква, Н. Кнежевац, Сурдулица, Мајданпек, Сјеница, Бач и Кањижа.

- Трећу групу сачињава 11 општина⁵¹, у којима се становништво може дупло умањити за три до шест генерацијских размака. У овим општинама се одвијају мале и споре промене броја становника, са просечном стопом смањења -5%, односно индексом смањења 89%;
- Четврту групу општина карактеришу врло споре, стагнирајуће промене броја становника, којима је потребно и знатно више од шест генерацијских размака како би се популација дупло умањила или увећала. Просечне вредности стопе смањења броја становника општина износи -2%, док је вредност индекса 91%⁵². Такође, групи општина са врло малим променама броја становника припадају и општине у којима се становништво увећало током последњих четрдесет година⁵³, по просечној годишњој стопи 1,3% и индексом промене броја становника 5,5%.

7.2.1. Типови кретања становништва

У циљу истраживања диференцијације пограничног простора, урађен је сложени показатељ демографског развоја. Реч је о *типологији кретања становништва*, према М. Фригановићу, модификованом Clark-овом моделу, који синтетизује више демографских обележја. Овакав комплексни показатељ упућује на квалитет и потенцијале становништва, и указује на процесе развоја становништва, како у прошлости, тако и у будућности (Војковић, 2007). Фригановић истиче да овај показатељ сажима разлике природног и просторног кретања становништва, те наглашавају миграциони биланс као индикативан процес у коме се огледају друштвено-економске промене (Фригановић, 1973). Према теорији, типови кретања становништва на основу природног прираштаја и просторне покретљивости становништва могу се сврстати у осам категорија (четири имиграциона и четири емиграциона).

У погледу укупне динамике становништва током периода 2002-2011, погранично подручје је било доста хомогено, где доминирају емиграциони

⁵¹ Трећа група: Озаци, Чајетина, Богатић, Зајечар, Б. Башта, Прибој, Пирот, Пријеполје, Апатин, Вршац и Кикинда.

⁵² Општине у којима се становништво смањило су Сомбор, Шид и Суботица.

⁵³ Општине у којима се становништво увећало су Ужице, Шабац, Лозница, Мали Зворник, Бачка Паланка, Сремска Митровица и Тутин.

простори (93% од укупног броја општина). Хетерогеност се огледа у стопи опадања броја становника, интензитету депопулације и емиграције (Анђелковић Стоилковић, Лукић, 2016). Готово све пограничне општине су имале негативне вредности и природне и миграционе компоненте, што је условило смањење броја становника, односно негативну стопу раста (тип Е4, изумирање; 89% општина). *Емиграционом типу општина* припада и општина Сјеница, где је дошло до смањења укупног броја становника, упркос релативно вишим стопама природног прираштаја, услед константног иселјавања становништва (тип Е2, депопулација), и општина Тутин, где висок природни прираштај превазилази емиграцију становништва и долази до благог повећања броја становника (тип Е1, емиграција). Само три општине су биле *имиграционе*, у којима, без обзира на доселјавање становништва, услед високог негативног природног прираштаја, број становника и даље опада (тип И4, веома слаба регенерација имиграцијом).

Упоредна анализа популационе динамике у пограничном простору Србије кроз три последња међупописна периода указује на врло сложене односе популационих компонената.

У међупописном периоду 1981-1991, су се први пут у новијој демографској историји, у односу на претходне периоде, појавиле најниже стопе раста становништва, и чак смањење броја становника (Војковић, 2007). Само две општине су биле имиграционе (4%). У једној је упркос имиграцији, услед негативног природног прираштаја, броја становника опадао (И4, веома слаба регенерација имиграцијом), док се у другој општини број становника повећавао због позитивних вредности и природне и миграционе компоненте (И1, експанзија емиграцијом). Емиграциони простори су обухватили већину пограничних општина (96% општина). Најзаступљенији је био тренд изразите депопулације, у којима су обе компоненте негативне и условљавају смањење броја становника (Е4, 48% општина). Тренд изразите депопулације, као резултат обимног иселјавања становништва у условима ниског позитивног природног прираштаја (Е3) је обухватио 22% општина, а тип депопулација (Е2), који одликује смањење броја становника, услед константног иселјавања становништва, упркос вишим стопама природног прираштаја, обухватао је 4% општина. Тренд емиграције (Е1),

у коме се становништво повећава на основу позитивног природног прираштаја, упркос емиграцији становништва обухватио је 22% пограничних општина.

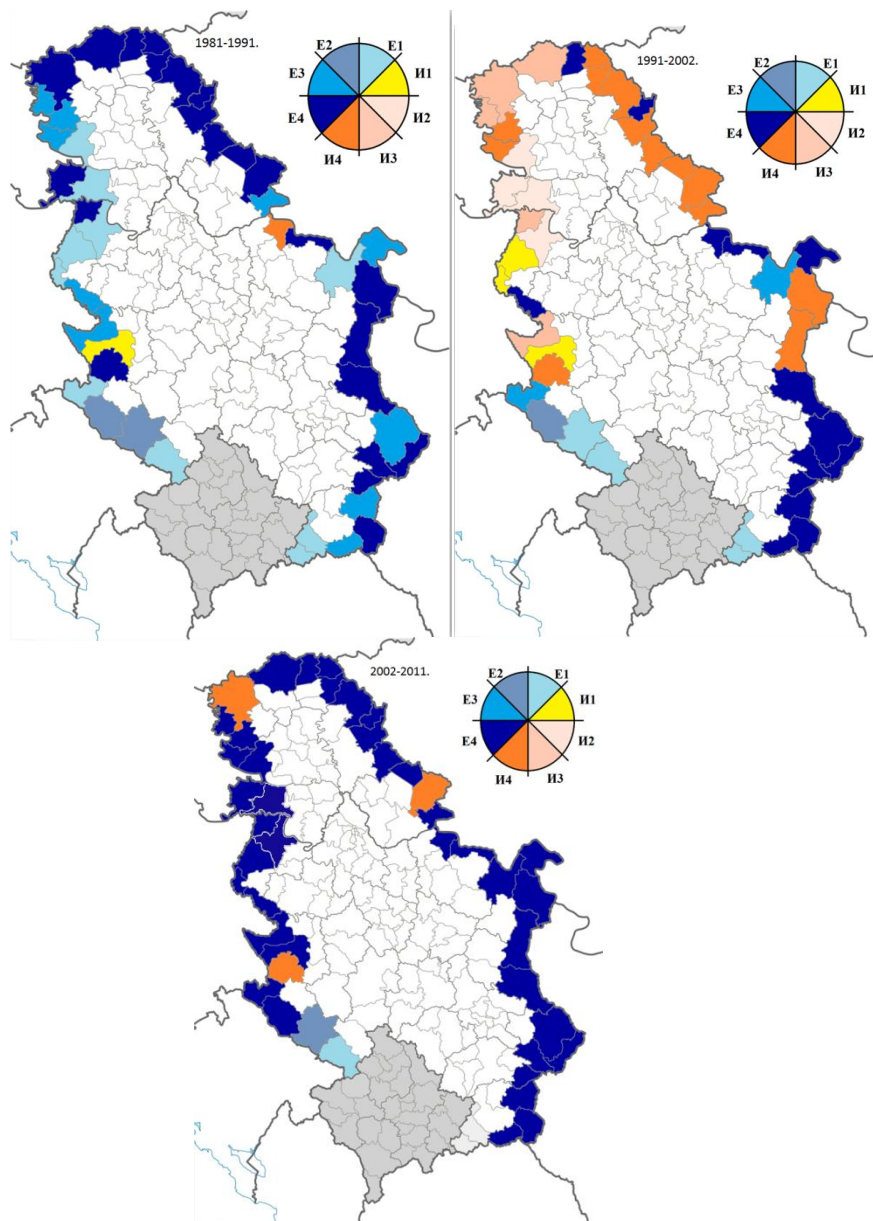
Табела 9. Типови кретања становништва пограничних општина према методологији М. Фригановића

Типови кретања становништва	Пограничне општине према типовима кретања становништва					
	1981-1991.		1991-2002.		2002-2011.	
	Број	%	Број	%	Број	%
Укупно I	2	4,3	25	54,3	3	6,8
I1	1	2,2	3	6,5	0	0,0
I2	0	0,0	4	8,7	0	0,0
I3	0	0,0	5	10,9	0	0,0
I4	1	2,2	13	28,3	3	6,8
Укупно E	44	95,7	21	45,7	41	93,2
E1	10	21,7	4	8,7	1	2,3
E2	2	4,3	1	2,2	1	2,3
E3	10	21,7	2	4,3	0	0,0
E4	22	47,8	14	30,4	39	88,6
Укупно	46	100	46	100	44	100

Извор: РЗС, пописна и витална статистика.

За разлику од осамдесетих година 20. века, и прву деценију 21. века, када су скоро све општине биле емиграционе, током последње деценије 20. века, половина пограничних општина је била имиграциона. На то су утицале снажне економске и политичке кризе, уз масован прилив избеглица, који је већину пограничних општина претворио у имиграционе просторе. Пограничне општине у Централној Србији су и поред прилива великог броја избеглица имале снажнији ефекат дугогодишњих негативних вредности природног кретања, због чега се број становника смањивао, док се у већини пограничних општина Војводине услед имиграције број становника повећавао. Укупно 21 општина је била имиграционо подручје (54%), од којих је већина поред прилива избеглица, под снажним утицајем дугогодишњих негативних тенденција у природном кретању становништва смањила свој број становника (тип И4, 28% општина). Један део општина је повећао број становника на основу прилива избеглица, упркос негативним вредностима природног прираштаја (тип И3, 11% општина и тип И2, 9% општина). У том периоду су само три општине имале позитивне вредности свих компонената популационе динамике (тип И1, 6% општина). Емиграциони простори су обухватили око 46% општина. Од тога, најзаступљенији је био тип изумирање, са смањењем броја становника као резултат негативне и једне и друге компоненте (Е4, 30% општина). Смањење броја становника услед емиграције,

упркос повећању броја становника на основу природне компоненте имале су неколико општина (Е3, 4% општина, и тип Е2, 2% општина). Такође, неколико општина су упркос емиграцији, на основу позитивних вредности природне компоненте успеле да увећају свој број становника (Е1, 9% општина).

*Карта 7. Типови кретања становништва пограничних општина према методологији М. Фригановића, 1981-1991, 1991-2002, и 2002-2011. године
Извор: припремио аутор*

Анализа типова кретања становништва указује да је током осамдесетих година била већа хетерогеност пограничног простора, иако је већина општина представљала емиграциона подручја. Масован прилив избеглица током деведесетих година су учинили већину општина имиграционим, а хетерогеност се

огледала у различитим типовима имиграционих подручја. Ипак, прилив избеглица није имао дуготрајни ефекат на популациону динамику, те је почетком 21. века већина пограничних општина представљала емиграциона подручја. Пограничне општине су *хомогене* у погледу типова кретања становништва.

7.3. Значај природне компоненте за диференцијацију

Отпор чврстих традиционалних образаца са једне, и модернизација друштва са друге стране, имали су велики утицај на природно обнављање становништва пограничних општина Србије, од којих већина већ одавно не обезбеђује просту замену генерација. Промене у природном кретању становништва пограничних општина посматраћемо у периоду 1961-2010 године, како би утврдили основне трендове и хетерогеност демографског развоја периферног подручја.

7.3.1. Природни прираштај

Неки аутори (Спасовски, 1998) истичу да су у савременој етапи демографског развоја индикатори везани за природно обнављање становништва релевантни за утврђивање хомогености демографских обележја, док су показатељи из домена просторне и социјалне мобилности становништва, размештаја и појединих структура становништва више релевантни за утврђивање демографске хетерогености.

Постоје бројне студије које се баве испитивањем детерминанти регионалног диференцирања праваца демографске транзиције и њихове распрострањености на макро, мезо и микро нивоу. Диференцијални трендови природног обнављања становништва су довели до изражене просторно-демографске и етно-демографске поларизације Србије преко диференцирања два светска модела природног обнављања становништва у демографској структури Србије. Први модел природног обнављања становништва је модел испод нивоа просте репродукције (Спасовски, 1998). Модел ниске плодности и недовољне репродукције је заступљен код Срба и осталих народа и дела националних мањина, а који је идентичан природној репродукцији становништва развијених земаља света. Други је модел проширене природне репродукције и веома споре

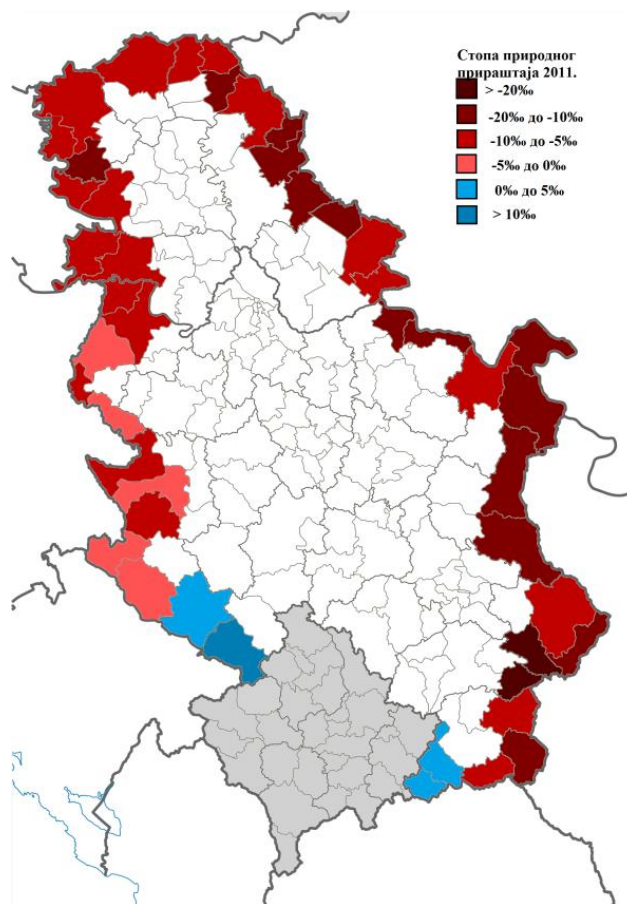
транзиције плодности становништва, који је заступљен код албанске, ромске и муслиманске (бошњачке) популације, а сличан је моделу природног обнављања становништва земаља у развоју (Војковић, 2007). Дихотомни модел репродукције утицао је на формирање просторно-демографске неравнотеже.

Хетерогеност пограничних општина се огледа у томе што су ова два дијаметрално супротна модела природног обнављања становништва сконцентрисана управо на овој малој територијалној целини. Пограничне општине су носиоци демографских екстрема у поређењу са свим општинама у Србији. Општина Тутин остварује републички максимум у вредности природног обнављања становништва. Са друге стране, екстремну превагу рођених над умрлим бележи погранична општина Црна Трава.

Дуални модел репродуктивног понашања у пограничном простору Србије се објашњава етничком и конфесионалном структуром становништва. Оно што одређује дихотомни модел репродукције јесу и супротности између модерног и традиционалног друштва. Проширени модел репродукције је заступљен у општинама са већинским становништвом муслиманске вероисповести, у којем доминира патријархални дух и традиционални систем вредности. Традиционално друштво подразумева мањи степен индивидуалности, и модел понашања утемељен на чврстим обичајним и вредносним системом друштва. У традиционалним друштвима широм света постоје строге норме које се односе на брак, породицу, рађање и положај жене у друштву, што не оставља места репродуктивној слободи (Девеџић, 2006).

Погранични простор је релативно хомоген простор са аспекта природног кретања становништва. У новијем периоду негативан природни прираштај је постао заједничка одлика готово свих општина у пограничном простору (42 од 46 општина, или 91%). Оно што диференцира пограничне општине јесте интензитет депопулације. Негативне вредности стопе природног прираштаја се крећу од -1,7‰ у Пријепољу до -34,4‰ у Црној Трави (трогодишњи просек стопе природног прираштаја, 2011. године, Прилог 7). Две општине имају вредности стопе природног прираштаја испод -20‰, укупно 14 општина има вредности стопе од -20‰ до -10‰, док највећи број пограничних општина (укупно 21)

бележи вредности од -10‰ до -5‰, док само пет општина има вредности стопе од -5‰ до нултог природног прираштаја.

Карта 8. Стопе природног прираштаја становништва пограничних општина, 2011.

Извор: Припремио аутор

Само четири општине бележе позитивне вредности природног прираштаја, према подацима виталне статистике 2011. године (трогодишњи просек). То су општине Бујановац и Прешево, са већинским становноштвом албанске националности, и општине Сјеница и Тутин, са већинском муслиманском популацијом. Данас, општина Тутин има умерен природни прираштај, а остале општине низак тип природног прираштаја. Иако ове општине (посебно општина Тутин) имају знатно веће вредности природног прираштаја, и у њима је дошло до процеса демографске транзиције, што се потврђује силазним трендом вредности стопе природног прираштаја кроз дужи временски период, али те вредности имају позитивни предзнак у континуитету. Просечне вредности стопе природног прираштаја у периоду од 1981. до 2011. године су смањене са 21,2‰ на 10,6‰ у Тутину, са 19,3‰ на 2,8‰ у Прешеву, са 13,6‰ на 1,2‰ у Бујановцу, са 12,7‰ на

3,2‰ у Сјеници. У овим општинама је касније започела демографска транзиција и одвија се споријом темпом, што се одражава и на старосну структуру становништва.

Велике разлике у природној динамици становништва, односно у стопама природног прираштаја јесу илустративан пример диференцијације укупног кретања становништва под утицајем етничке компоненте у посматраним пограничним општинама.

Разлике у погледу стопе природног прираштаја постоје и у односу на државу са којом се пограничне општине граниче. Највећу предност умрлих лица над живорођеним имају општине које се граниче са Бугарском, а затим следе општине на граници са Румунијом, док су позитивне просечне вредности стопе природног прираштаја у групи општина које се граниче са Црном Гором.

Пограничне општине су имале током шездесетих година већи природни прираштај од општина које немају погранични статус. Томе су допринеле вредности стопе природног прираштаја општина које се граниче Македонијом, Црном Гором и Босном и Херцеговином. Седамдесетих година су просечне вредности пограничних и осталих општина уједначене. Тада се у општинама које се граниче са Мађарском први пут појавио негативни природни прираштај. Од осамдесетих година пограничне општине су имале ниже вредности природног прираштаја од осталих општина. У том периоду су поред општина које се граниче са Мађарском негативан природни прираштај у просеку имале и општине на граници са Бугарском и Румунијом. Док је просечна вредност природног прираштаја у пограничним општинама добила негативан предзнак почетком деведесетих година 20. века, у осталим општинама Србије је просечна вредност била негативна почетком 21. века. Током раних деведестих година све групе општина су имале негативне стопе природног прираштаја изузев општина које се граниче са Македонијом, Црном Гором и Босном и Херцеговином. Општине на граници са Босном и Херцеговином су у просеку имале негативан природни прираштај почетком 21. века, а деценију касније и општине које се граниче са Македонијом. Сваком деценијом разлике између пограничних и осталих општина су све више продубљене, да би у време последњег пописа становништва 2011. године стопа природног обнављања становништва у пограничним општинама

имала у просеку дупло нижу негативну вредност, у односу на општине које немају погранични статус (-8,7‰ и -4,4‰).

Табела 10. Стопе природног прираштаја становништва пограничних општина у односу на државу са којом се граниче, у периоду 1961-2011.

Држава са којом се општине граниче	Природни прираштај становништва пограничних општина (‰)					
	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Македонија	17,0	14,4	8,3	9,9	4,4	-5,6
Бугарска	5,9	2,1	-1,7	-7,6	-10,6	-15,8
Румунија	4,3	1,1	-1,5	-4,0	-7,3	-11,2
Мађарска	4,0	-0,4	-1,0	-5,4	-7,3	-8,1
Хрватска	7,0	3,5	1,8	-2,7	-6,1	-8,3
Босна и Херцеговина	12,3	6,8	5,1	1,5	-2,3	-6,2
Црна Гора	24,8	19,2	14,2	10,6	6,7	1,8
Просек пограничних општина	9,3	5,2	2,4	-1,0	-4,5	-8,7
Србија без пограничних општина	8,0	5,1	4,0	0,1	-3,0	-4,4

Напомена: израчунати су трогодишњи просеци око пописних година

Извор: РЗС, Природно кретање становништва 1961-2010, Општине Србије, 2012, 2013.

Посматрано кроз дужи временски период дошло је до значајне промене у природном прираштају становништва пограничних општина. Демографска транзиција се уочава и код једног и код другог модела репродукције, уз значајне разлике у висини стопа природног прираштаја, као и у времену када је демографска транзиција започела.

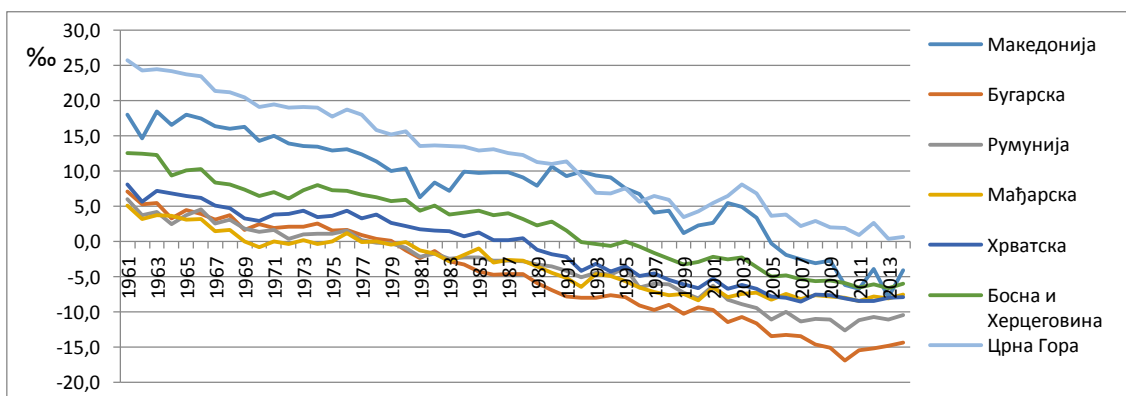

График 2. Вредности стопе природног прираштаја становништва пограничних општина у односу на државу са којом се граниче, 1961-2014.

Извор: РЗС, Природно кретање становништва 1961-2010, РЗС, 2012/13/14/15.

Иако су стопе просечног годишњег природног прираштаја у свим општинама у континуираном паду, темпо је различит. Најдинамичније промене у природном кретању становништва имају општине Црна Трава, Бабушница, Босилеград, Прибој и друге општине које су највећим интензитетом смањивале своје становништво природном компонентом. Са друге стране, општине Кањижа,

Житиште, Чока, Суботица и друге би се у поређењу са осталим пограничним општинама могле назвати стагнантним, јер се у њима стопа природног прираштаја током последње четири деценије смањила за само 6%.

Оно што такође диференцира пограничне општине јесте дужина природне депопулације. У неким општинама се биолошка депопулација појавила током раних шездесетих година, чије су се вредности континуирано смањивале до данас. Другу групу чине општине у којима се депопулација појавила крајем шездесетих година или касније, али се процес транзиције одвијао знатно споријим темпом, а стопа природног прираштаја је у неком периоду бележила и позитивне вредности. Такође постоје општине у којима се појавила биолошка депопулација крајем 20. века. Такође, неколико пограничних општина и данас има већи број живорођених од умрлих лица. Поларизованост општина у том смислу представимо на основу времена када је *започела биолошка депопулација*:

- 1961-1965: Прву групу општина чине општине у којима је негативан природни прираштај забележен већ почетком посматраног периода, током раних шездесетих година, и одвијао се у континуитету до данас. То су општине Књажевац, Неготин, Зајечар, Голубац и Велико Градиште.
- 1965-1970: Негативан природни прираштај се појавио током друге половине шездесетих година у општинама: Нови Кнежевац, Димитровград, Нова Црња, Чока, Кањижа и Суботица.
- 1971-1980: Током седамдесетих година депопулација је обухватила општине Пландиште, Сечањ, Житиште, Вршац (прва половина деценије), Бабушница, Црна Трава и Чајетина.
- 1981-1990: Осамдесете године су донеле негативан природни прираштај општинама Бач, Богатић, Трговиште, Босилеград, Сомбор, Шид (прва половина деценије), Пирот, Бела Црква, Кладово, Апатин, Оџаци и Кикинда.
- 1991-1991: Најкасније су се суочиле општине Бачка Паланка, Сурдулица, Бајина Башта, Сремска Митровица, Шабац (прва половина деценије), Мајданпек, Љубовија, Лозница, Мали Зворник, Ужице, Прибој и Пријепоље (друга половина деценије).

Можемо закључити да су се пограничне општине које се граниче са Бугарском најраније суочиле са депопулацијом, а затим општине на граници са Мађарском, а потом општине које се граниче са Румунијом. Депопулација је касније обухватила општине на граници са Хрватском и Македонијом, док се негативан природни прираштај најкасније јавио у општинама које се граниче са Босном и Херцеговином и Црном Гором. У том смислу, можемо рећи да су се "старе" пограничне општине раније суочиле са депопулацијом у односу на "нове" пограничне општине.

Вредности стопе природног прираштаја потврђују познато демографско правило да је депопулација логичан пратилац неразвијених подручја (Девеџић, 2010), а већина пограничних општина има нижи степен развијености. Осим што доводи до директног смањења броја становника, негативан природни прираштај, а поготово његово дуго задржавање испод нуле, покреће низ демографских поремећаја у структурама становништва (Стојилковић, Девеџић, 2012).

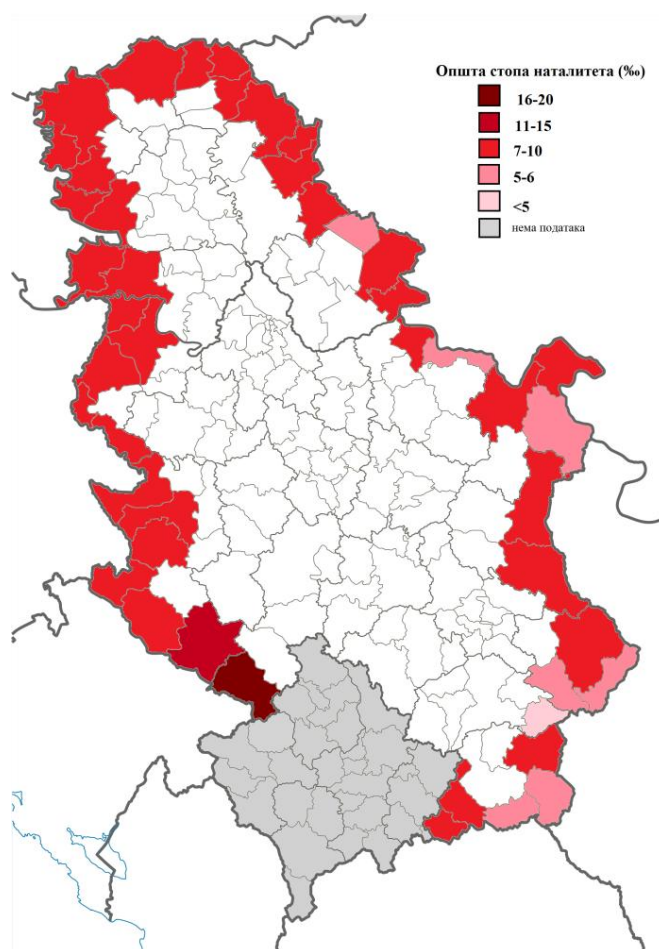
Ретке општине са позитивним природним прираштајем су се издвојиле на основу етничког састава становништва и на њему утемељеним репродуктивним моделима (Девеџић, 2010).

7.3.2. Плодност становништва пограничних општина

Периферни делови земље су простор највећих диференцијација фертилитета у Србији. Већина пограничних општина спада у нисконаталитетно подручје, које се већ деценијама суочава са проблемом недовољног рађања. Са друге стране постоји само неколико високонаталитетних општина, што се објашњава проширеним моделом репродукције заснованом на религиозним и дубоко укорењеним традиционалним нормама. Ове општине се издвајају од свих осталих општина у оквиру целе земље као општине које имају највећи наталитет. Јасно уочљива разлика између нисконаталитетних и високонаталитетних општина постојала је током читавог посматраног временског периода.

Апсолутни и релативни пад броја живорођених почео је још током педесетих година 20. века, да би већ почетком шездесетих година, према

класификацији стопе наталитета УН⁵⁴, једна општина имала екстремно низак наталитет, а чак 17 пограничних општина веома низак наталитет, 14 општина низак, по пет општина средњи и висок наталитет, а само четири општине веома висок наталитет. Једну деценију касније око две трећине пограничних општина су имале екстремно (4 општине) или веома ниску (28 општина) стопу наталитета. Тренд смањења нивоа рађања је настављен све до данас.

Карта 9. Општа стопа наталитета становништва пограничних општина
Извор: Припремио аутор

Према најновијим подацима чак 91% општина (42 од 46) има екстремно низак наталитет. Код појаве недовољног рађања предњаче општине Црна Трава (4,0‰), Димитровград, Пландиште, Голубац, Бабушница и Босилеград (око 5‰). Три општине имају веома низак наталитет, а то су Пријепоље, Прешево (око 10‰)

⁵⁴ Према класификацији стопе наталитета према УН издвајају се стопе: екстремно ниска (<10‰), веома ниска (11-15‰), ниска (16-20‰), средња (21-25‰), висока (25-30‰), веома висока (31-40‰), екстремно висока (41-50‰), максимална стопа наталитета (>51‰) (Кицошев, Голубовић, 2004).

и Сјеница (12,5%). Према поменутој класификацији само општина Тутин са просечном годишњом стопом наталитета 17,8% спада у тип општина са ниским наталитетом (трогодишњи просек 2011 године, Прилог 8), иако су ове вредности веома високе за подручје Републике Србије.

Суштинске разлике између пограничних општина огледају се у времену када је ниво рађања почео да опада, као и у темпу којим се стопа наталитета смањивала. Специфичне су општине Црна Трава, Трговиште, Мали Зворник, Љубовија, Прибој, Прешево и друге, чија је стопа наталитета од почетка шездесетих година прошлог века до данас умањена за око 70%. Са друге стране, у општини Књажевац је стопа наталитета смањена у том периоду за само 20%, али се ова општина прва суочила са транзицијом фертилитета и проблемом недовољног рађања, јер је већ током шездесетих година имала екстремно низак наталитет.

Хетерогеност пограничних општина се огледа у висини стопе наталитета, као и у *тренду и интензитету смањења* током друге половине 20. и почетком 21. века. На основу ових вредности, пограничне општине су подељене у четири групе:

- Прву групу општина чине високонаталитетне општине⁵⁵, које су почетком шездесетих година у просеку имале веома високу општу стопу наталитета (око 33%), која је имала силазни тренд током наредних деценија, да би се почетком деведесетих година забележило благо повећање. Привремено повећање плодности почетком новог века које је евидентирано на републичком нивоу, забележено је и у овим високонаталитетним општинама. Тако је у Прешеву стопа наталитета 2001. године износила 37%, што је више и од вредности ове стопе током шездесетих година (Девеџић, 2010). Међутим, после 2004. године је почела стабилизација наталитета, посебно код албанске популације која је значајно смањила стопу наталитета до 2011. године (за 66% у Прешеву, односно 46% у Бујановцу). Код муслиманске популације је такође забележено смањење нивоа наталитета почетком 21. века, али је смањење било знатно слабијег интензитета и износило је око 20%. У овим општинама су данас највише

⁵⁵ Прву групу чине четири општине: Прешево, Бујановац, Сјеница и Тутин.

вредности нивоа рађања у односу на остале општине у Србији, иако су претрпеле велико смањење опште стопе наталитета. Ова група општина је најхетерогенија у погледу нивоа наталитета.

- Другу групу општина⁵⁶ чине оне општине у којима су током шездесетих година преовладале стопе наталитета карактеристичне за средњи наталитет (20-30‰), а које данас имају екстремно ниске вредности (6-10‰). Ове општине имају јасно изражен силазни тренд стопе наталитета. Тренд смањења је био континуиран током читавог периода. Ова група општина је претрпела највеће смањење опште стопе наталитета у поменутом временском оквиру (у просеку око 67%).
- Трећа група општина⁵⁷ је почетком посматраног периода већ имала низак наталитет (са вредностима опште стопе наталитета у опсегу 12-20‰), који се благо повећао током седамдесетих година у скоро свим општинама, а потом је уследило смањење. Просечно смањење опште стопе наталитета у периоду 1961-2011 износи 52%. Данас су у овим општинама забележене најниже вредности опште стопе наталитета, чак и на републичком нивоу (4-9‰), а у том смислу издваја се општина Црна Трава.
- Четврта група општина⁵⁸ је забележила најмање смањење опште стопе наталитета кроз посматрани период, јер су вредности просечне годишње стопе током шездесетих година биле веома ниске (износиле су 9-17‰). Наталитет је имао силазни тренд током читавог периода, да би данас ове општине имале екстремно ниске вредности наталитета (у опсегу 5-7‰) Ово је најхомогенија група општина у поређењу са претходним издвојеним групама општина на основу тренда транзиције нивоа рађања.

⁵⁶ Другу групу чини десет општина: Трговиште, Сурдулица, Мајданпек, Сремска Митровица, Лозница, Мали Зворник, Љубовија, Ужице, Прибој и Пријеполје.

⁵⁷ Трећу групу чини 22 општине: Босилеград, Црна Трава, Пирот, Кладово, Бела Црква, Вршац, Сечањ, Нова Црња, Кикинда, Нови Кнежевац, Кањижа, Суботица, Сомбор, Апатин, Оџаци, Бач, Бачка Паланка, Шид, Богатић, Шабац, Бајина Башта и Чајетина.

⁵⁸ Четврту групу чини десет општина: Бабушница, Димитровград, Књажевац, Зајечар, Неготин, Голубац, Велико Градиште, Пландиште, Житиште и Чока.

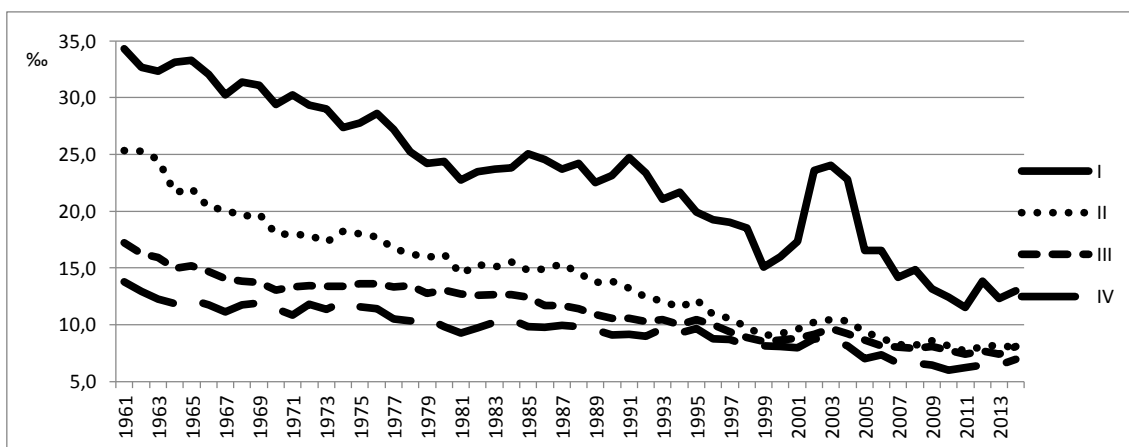

График 3. Општа стопа наталитета пограничних општина по групама у периоду 1961-2014. године

Извор: РЗС, 2012, Природно кретање становништва 1961-2010; РЗС, 2012/13/14/15.

Контоверзност пограничних општина у нивоу наталитета постоји и у односу на државу са којом се општине граниче. Изузетно ниске вредности бележе општине на граници са Бугарском, док је ниво рађања повољнији у општинама које се граниче са Црном Гором. Унутар групе општина које се граниче са Македонијом постоје највеће варијације плодности. Група општина на граници са Бугарском показује већи степен хомогености. Касније анализе ће потврдити хетерогеност ових група општина у погледу фертилног контингента, односно демографског оквира репродукције, као и националног састава становништва, што је у блиској вези са висином наталитета.

Табела 11. Стопа наталитета становништва пограничних општина у односу на државу са којом се граниче

Држава са којом се општине граниче	Стопа наталитета становништва пограничних општина (‰)					
	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Македонија	28,3	24,0	18,4	20,5	16,5	8,1
Бугарска	15,8	13,1	10,8	8,7	7,9	6,3
Румунија	14,9	12,6	11,7	10,6	9,5	7,2
Мађарска	14,8	11,6	13,0	10,3	9,4	8,2
Хрватска	15,5	13,4	13,4	10,6	9,1	7,8
Босна и Херцеговина	21,0	15,4	14,2	12,0	9,7	7,9
Црна Гора	32,5	25,4	20,0	17,0	15,1	11,8
Просек пограничних општина	20,4	16,5	13,6	11,9	10,3	7,8
Србија без пограничних општина	15,9	14,3	13,8	11,2	10,2	9,5

Напомена: израчунати су трогодишњи просеци око пописних година

Извор: РЗС, Природно кретање становништва 1961-2010, Општине Србије, 2012, 2013.

Дистрибуција пограничних општина према висини наталитета указује на хетерогеност. Иако су једногодишњи показатељи стопе наталитета склони

варирању, ипак се може закључити да је дошло до значајног смањења опште стопе наталитета у свим пограничним општинама у временском периоду 1961-2014. године (График 3).

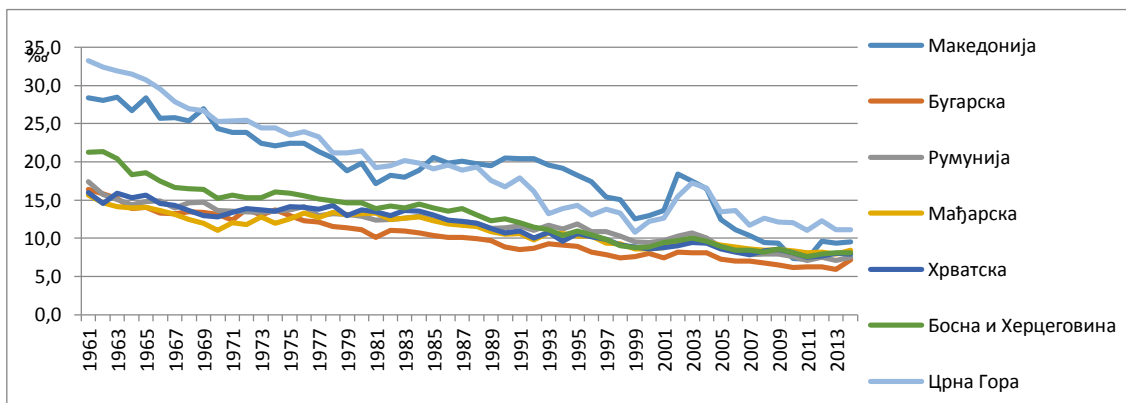

График 4. Вредности стопе природног прираштаја становништва пограничних општина у односу на државу са којом се граниче, 1961-2014.

Извор: РЗС, Природно кретање становништва 1961-2010, РЗС, 2012/13/14/15.

Интензивност одвијања транзиције фертилитета најбоље показује податак о смањењу броја живорођене деце по жени. Почетком деведесетих година просечна вредност стопе укупног фертилитета у пограничним општинама износила је 1,81, док је у осталим општинама Србије била 1,73. Вредности су се кретале у распону од 1,35 до 4,22 детета по жени. Стопе укупног фертилитета изнад нивоа потребног за замену генерација имале су општине Пријепоље и Сјеница (око 2,10 детета по жени), Трговиште (2,39), Тутин (2,75), Бујановац (3,16) и Прешево (4,22). То су највише забележене вредности на републичком нивоу. Поред тога, унутар пограничних општина су и оне општине које су још почетком деведесетих година имале ниво стопе укупног фертилитета чак 36% испод нивоа просте репродукције (општина Неготин 1,35, затим Кладово, Бабушница, Књажевац са вредностима око 1,40 детета по жени).

Почетком 21. века тренд смањења стопе укупног фертилитета у Србији обухватио је и периферне крајеве. У просеку је рођено 1,69 детета по жени, али су поједине општине забележиле екстремно низак фертилитет ("lowest low fertility"), под којим се сматра ниво стопе укупног фертилитета испод 1,30 (Девеџић, 2006). То су општине Бабушница са 1,20 детета по жени, што је 43% испод нивоа просте репродукције. Веома низак фертилитет испод 1,50 детета по жени имало је 13

општина⁵⁹. Почетак 21. века довео је до повећања стопе укупног фертилитета у одређеним општинама⁶⁰, а ово повећање забележила је и општина Прешево са највећим бројем живорођене деце по жени (4,48).

Подаци стопе укупног фертилитета забележене у периоду 2006-2008. године указују да је силазни тренд настављен. Најниже вредности имају општине Димитровград (1,07 детета) у којој је број деце по жени за 50% нижи од нивоа просте замене генерација, затим општине Прибој, Мајданпек, Велико Градиште, Пландиште, Озаци (по 1,17 детета по жени, 44% испод неопходног нивоа за просту замену генерација). Екстремно ниске вредности, мање од 1,30 детета по жени, има укупно 19 општина, а 18 општина има 1,30-1,50 детета по жени. Ниво рађања који обезбеђује општу замену генерација имају једино општине Прешево и Тутин, са 2,31, односно 2,35 детета по жени. Специфична је општина Црна Трава, која је једина забележила повећање овог показатеља у односу на почетак 21. века.

Табела 12. Стопа укупног фертилитета пограничних општина у односу на државу са којом се граниче

Држава са којом се општине граниче	Стопа укупног фертилитета пограничних општина		
	1990-1992	2001-2003	2006-2008
Македонија	2,86	2,62	1,62
Бугарска	1,57	1,51	1,35
Румунија	1,69	1,65	1,29
Мађарска	1,64	1,49	1,35
Хрватска	1,64	1,45	1,30
Босна и Херцеговина	1,73	1,53	1,34
Црна Гора	2,17	2,15	1,76
Просек пограничних општина	1,81	1,69	1,39
Остале општине Србије	1,73	1,60	1,36

Извор: Раишевић, Пенев, 2009. (Општине Републике Србије)

Према класификацији УН (Кицошев, Голубовић, 2004) стопа укупног фертилитета пограничних општина има веома ниске или екстремно ниске вредности, које не обезбеђују просту замену генерација. Ипак, неколико пограничних општина које остварују просту замену генерација утичу на просек броја детета по жени, због чега ова група општина има нешто већу стопу укупног

⁵⁹ Општине са екстремно ниским фертилитетом (<1,50) према класификацији Уједињених Нација имају општине Мајданпек, Кикинда, Житиште, Књажевац, Суботица, Апатин, Шид, Мали Зворник, Ужице, Сомбор, Димитровград, Пирот и Озаци.

⁶⁰ До повећања стопе укупног фертилитета, у периоду од 1990-1992. до 2001-2003., дошло је у општинама Прешево, Неготин, Кладово, Голубац, Велико Градиште, Сјеница и Тутин (Прилог 9).

фертилитета у односу на остале општине Србије, у наведеном временском периоду.

Посматрано у односу на државу са којом се пограничне општине граниче, све вредности су испод нивоа неопходног за просту репродукцију. Стопа укупног фертилитета креће се у распону од 1,29 у општинама које се граниче са Румунијом, до 1,76 у општинама које се граниче са Црном Гором. Овај индикатор има силазни тренд током посматраног периода, а најинтензивније смањење имају општине које се граниче са Македонијом (смањење у просеку око 43%), док су знатно мање промене броја детета по жени забележене у општинама које се граниче са Бугарском, које су најраније започеле транзицију фертилитета и суочиле се са проблемом недовољног рађања.

Поставља се питања да ли је у овим општинама завршена транзиција фертилитета? Да ли је достигнута најнижа вредност нивоа рађања и ако није, до ког нивоа се може стустити? Чињеница је да је стопа фертилитета у појединим општинама на нивоу развијених земаља, или мања, али ове општине значајно заостају у погледу социо-економске развијености. Да ли се пограничне општине разликују и у погледу смртности становништва а самим тим и укупној популационој динамици?

Када причамо о транзицији фертилитета од изузетног значаја су и психолошки, културолошки и други фактори. Пограничне општине у којима су заступљене традиционалне вредности и јака религиозна уверења су управо општине у којима су забележене највише вредности нивоа фертилитета у целој држави.

Један од *стереотипа* са којим се суочавају општине које имају погранични статус јесте да су то општине које имају најнижи ниво рађања. На основу претходних анализа то се мора оспорити, јер је погранични простор изузетно хетероген простор у погледу нивоа рађања. Такође, поставља се питање да ли се у основи тих стереотипа налази проблем разграничења пограничних крајева на подручја старих и нових граница? Да ли управо ниво рађања у старим пограничним општинама обликује и оправдава постојаност стереотипа?

Будући да се пограничне општине сврставају међу општинама са најнижим нивоом рађања у Србији, постоји потреба за политичким одговором државе и

проналажењем могућег решења за овај изузетно значајан проблем. Политички одговор у сфери рађања је посебно осетљиво питање, али је свакако значајно указати на диференцираност пограничних општина и специфичности појединих општина. Политичке одлуке треба креирати тако да се створе услови да се оствари жељени број деце и остваре ставови појединаца. Ревизијом Стратегије подстицања рађања (2018) су предвиђене значајне промене у примени финансијских мера за подстицај рађања, које се спроводе на националном нивоу. То може бити значајан подстицај јединицама локалних самоуправа за ширење популационе климе на локалном нивоу, испитивање ставова појединаца и деловања у циљу остваривања жељеног броја деце.

7.3.3. Смртност становништва пограничних општина

Почетком шездесетих година апсолутни број умрлих лица у пограничним општинама је био мањи за четвртину, док је у општинама које немају погранични статус апсолутни број умрлих лица био дупло мањи. Са друге стране, релативне вредности, односно општа стопа морталитета у пограничним општинама је увећана за 70%, односно за 74% у осталим општинама Србије, од почетка шездесетих година до данас.

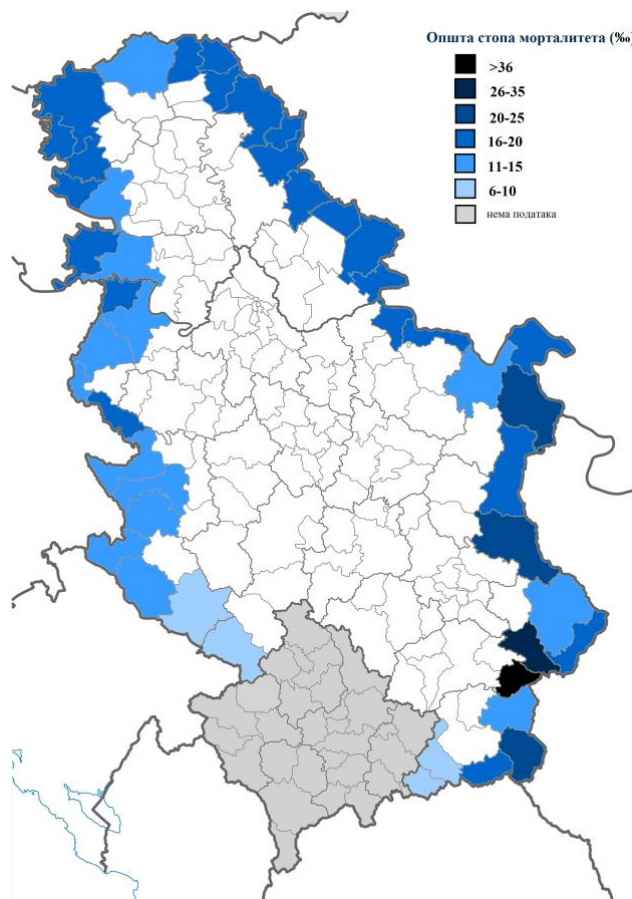
Насупрот наталитету, просечна стопа морталитета пограничних општина показује упадљив раст, нарочито од осамдесетих година прошлог века. Тај тренд потврђује чињеница да је од шездесетих година до данас, просечна вредност опште стопе смртности у пограничним општинама увећана за 70%, односно за 50% од почетка осамдесетих година. Убрзани пораст стопе морталитета је у најтешњој вези са процесом старења становништва пограничног појаса.

Према најновијим подацима пограничне општине у просеку имају средњу стопу морталитета (16,5‰), док је у општинама без пограничног статуса ниска стопа морталитета (13,9‰), према скали за оцену нивоа морталитета коју су предложили стручњаци Уједињених Нација⁶¹.

Морталитет је, као и претходно анализирани показатељи, потврдио дисперзију пограничних општина. Општа стопа морталитета се креће у распону

⁶¹ Скала за оцену нивоа морталитета: екстремно ниска <5‰, веома ниска 6-10‰, ниска 11-15‰, средња 16-20‰, висока 21-25‰, веома висока 26-35‰, екстремно висока >36‰ (Кицошев, Голубовић, 2004).

од 7,2% у Тутину (веома низак морталитет), до 38,4% у Црној Трави (екстремно висок морталитет). Четири општине имају веома висок морталитет, 23 општине имају средњи морталитет, 14 општина има низак морталитет, а само четири општине веома низак морталитет.

Карта 10. Општа стопа морталитета становништва пограничних општина, 2011.

Извор: Припремио аутор

Хетерогеност периферних општина постоји и у односу на *транзицију морталитета*. Иако је од почетка шездесетих година до данас смањен ниво смртности становништва пограничног простора, постоје разлике у односу на тренд промене смртности.

- У већини општина (36 од 46 општина, или 78%) смртност се константно повећавала током читавог посматраног периода, 1961-2010. У просеку, општа стопа морталитета је повећана са 10‰ на 18‰. Ова група општина је најхетерогенија, а различитост се огледа у нивоу стопе смртности. Почетком шездесетих година општа стопа морталитета се кретала у опсегу 7-13‰, а данас су те разлике знатно продубљене, и крећу се од 12‰ до

38‰⁶². Општина Црна Трава је увећала стопу смртности чак пет пута и бележи највећу стопу смртности на републичком нивоу. Општина Бабушница је имала повећање ове стопе три пута, док је већина општина два пута увећала општу стопу морталитета. На основу дугорочно неповољних демографских карактеристика, извесно је да ће се процес старења ових општина наставити (услед неповољне старосне структуре становништва), чиме ће бити условљено даље повећање опште стопе морталитета.

- У другој групи општина⁶³ стопа смртности је имала силазни тренд до осамдесетих година (просечне вредности стопе морталитета су смањене са 9‰ на 7‰ од шездесетих до осамдесетих година), што је условљено побољшањем услова живота, али и повољнијим економским и друштвеним приликама, али и захваљујући повољном дејству здравствених чинилаца. Од осамдесетих година прошлог века долази до повећања стопа смртности, иако се трајање живота продужује, због тога што се удео старих у укупној популацији повећава, а стопе смртности старог становништва су знатно веће од стопе смртности младог становништва. Од осамдесетих година, у овим општинама општа стопа смртности је имала бржи пораст у поређењу са претходном групом општина, чије су вредности дуплиране у Прибоју и Кладову. Убрзани пораст стопе морталитета је резултат демографског процеса старења становништва. Данас ова група општина има низак морталитет (који се креће у распону 11-14‰), изузев општине Кладово са средњим нивоом морталитета (19,1‰).
- Специфична је група општина са већинским муслиманским становништвом, која има виши ниво рађања и повољнију старосну структуру, што се одразило и на смртност становништва. Млађа старосна структура, у комбинацији са напретком у медицини и друштвено-економским развојем, условила је смањење стопе смртности у другој половини 20. века. Током деведесетих година општине Бујановац, Прешево

⁶² У оквиру прве групе општина 9 општина има низак морталитет (11-15‰), 22 општине имају средњи морталитет (16-20‰), 6 општина висок (21-25‰), и по једна општина веома висок (26-35‰) и екстремно висок морталитет (>35‰).

⁶³ Другу групу општина чине општине: Кладово, Сремска Митровица, Лозница, Мали Зворник, Прибој и Пријепоље.

и Сјеница су имале веома ниске (6-7‰), а општина Тутин екстремно ниске вредности морталитета (4‰). Ипак, и у овим општинама почетак 21. је довео до повећања нивоа морталитета, а стопе смртности се данас крећу у опсегу 7-9‰. Општине Бујановац, Прешево и Тутин су једине општине које имају нижи ниво морталитета у односу на почетак шездесетих година.

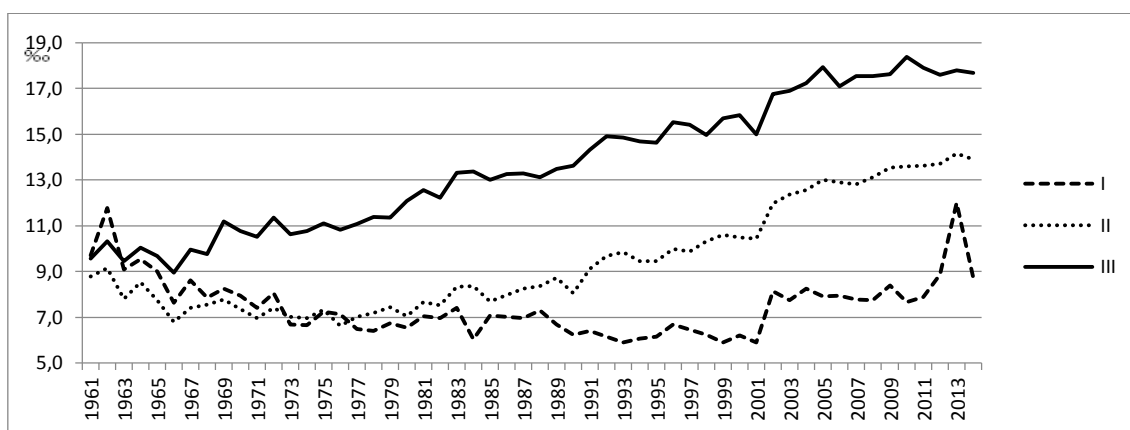

График 5. Општа стопа морталитета пограничних општина по групама у периоду 1961-2014. године

Извор: РЗС, 2012, Природно кретање становништва 1961-2010, РЗС, 2012/13/14/15.

Табела 13. Општа стопа морталитета становништва пограничних општина у односу на државу са којом се граниче

Држава са којом се општине граниче	Општа стопа морталитета становништва пограничних општина (‰)					
	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Македонија	11,3	9,6	10,1	10,5	12,2	13,7
Бугарска	9,9	11,0	12,4	16,3	18,5	22,1
Румунија	10,6	11,5	12,9	14,5	16,8	18,4
Мађарска	10,8	12,0	14,0	15,6	16,7	16,3
Хрватска	8,5	9,5	11,6	13,3	15,1	16,1
Босна и Херцеговина	8,6	8,9	9,1	10,5	12,1	14,1
Црна Гора	7,8	6,2	5,8	6,4	8,5	10,0
Просек пограничних општина	9,7	10,1	11,1	12,9	14,8	16,5
Србија без пограничних општина	8,0	9,2	9,8	11,1	13,2	13,9

Напомена: израчунати су трогодишњи просеци око пописних година

Извор: РЗС, Природно кретање становништва 1961-2010, Општине Србије, 2012, 2013.

Уколико би посматрали пограничне општине у односу на државу са којом се граниче такође уочавамо значајне разлике. Ниво смртности је највећи у општинама које се граниче са Бугарском, затим са Румунијом, а за њима благо заостају општине на граници са Мађарском и Хрватском. Проширени модел репродукције и на њему базирана повољнија старосна структура становништва су

узрок ниже смртности у општинама на граници са Црном Гором, а потом и са Македонијом.

Оно што је у великој мери утицало на смањење опште стопе морталитета после завршетка Другог светског рата јесте *смањење стопе смртности одојчади*. Значајни пад нивоа смртности одојчади у периоду 1961-2010 је инициран напретком у медицине и фармакологији, побољшањем јавног здравства и здравствене службе. Смртност одојчади је смањена за чак 90%, по чему се периферне општине не разликују значајно у односу на централне општине Србије.

Табела 14. Смртност одојчади становништва пограничних општина у односу на државу са којом се граниче

Држава са којом се општине граниче	Стопа смртности одојчади пограничних општина (‰)					
	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Македонија	109,2	82,9	56,8	27,1	12,4	6,3
Бугарска	70,3	39,1	24,0	14,0	14,7	6,5
Румунија	64,4	36,3	19,2	12,7	6,6	9,5
Мађарска	60,7	34,3	18,3	13,9	10,7	3,5
Хрватска	75,2	34,8	20,5	15,3	8,4	4,2
Босна и Херцеговина	61,0	34,3	22,5	15,9	7,7	5,5
Црна Гора	78,2	45,5	32,2	22,2	8,7	9,1
Просек пограничних општина	70,3	41,1	25,2	15,9	9,3	7,0
Србија без пограничних општина	60,0	34,0	20,5	14,8	10,0	6,3

Напомена: израчунати су трогодишњи просеци око пописних година

Извор: РЗС, Природно кретање становништва 1961-2010, Општине Србије, 2012, 2013.

Периферне општине са већом стопом смртности су Чока, Сечањ, Чајетина, Тутин, Голубац, Велико Градиште, Прешево и друге. То су углавном општине са нижим степеном развијености у односу на остале пограничне општине. Ове вредности су утицале на веће просечне вредности стопе смртности одојчади према држави са којом се граниче, по чему се истичу општине на граници са Румунијом и Црном Гором. Са друге стране, најмања смртност одојчади је у групи општина које се граниче са Мађарском, а то су најразвијеније пограничне општине.

Смањење смртности одојчади имало је утицаја на продужење *очекиваног трајања живота*. Пограничне општине се у погледу очекиваног трајања живота живорођених лица не разликују значајно од централних општина Србије (74,0 у поређењу са 74,6 година). Ипак, унутар пограничних општина постоје разлике. Вредности се крећу од 70,2 године у Чоки, до 77,3 година у Малом Зворнику, што су најниже и највише вредности на републичком нивоу. Општине које се граниче

са Македонијом имају најниже очекивано трајање живота (72,7), док су у просеку највеће вредности у општинама на граници са Босном и Херцеговином и Црном Гором (75,3).

7.4. Значај миграционе компоненте за диференцијацију

Погранични простор Србије представља динамично миграционо подручје. На просторну покретљивост становништва овог простора утичу природни фактори и социо-економски услови, а у прошлости су велики утицај имале и друштвено-политичке прилике и промене (Анђелковић-Стоилковић, Лукић, 2016).

Емиграција је издвојена као један од највећих проблема пограничног простора, јер нарушава виталитет и економски развој (European Communities, 2004). Дугогодишња емиграција пограничног простора Србије у великој мери детерминише његов целокупан демографски развој.

Миграциона компонента је значајно допринела смањењу броја становника пограничних општина. Међутим, емиграција је имала већи утицај на смањење броја становника у првој фази, почетком друге половине прошлог века, а касније миграциона компонента добија све мањи значај. Први велики емиграциони талас био је крајем шездесетих и почетком седамдесетих година 20. века, што је резултат социо-економских разлога. Најпре је уследило напуштање села, односно процес дерурализације, који је био условљен деаграризацијом и индустријализацијом. Током последњих деценија 20. века миграције становништва пограничног простора су усмерене ка значајнијим урбаним и регионалним центрима. Почетком 21. века, миграциона компонента је и даље утицала на смањење броја становника пограничног простора, али је преовлађујући утицај у већини општина овог простора имао негативан природни прираштај услед дугорочних негативних последица емиграције по старосну структуру становништва.

На основу типологије кретања становништва закључујемо да је миграциона компонента битно допринела смањењу броја становника пограничних општина. Вредности просечних годишњих стопа природног прираштаја и миграционог салда у пограничним општинама биле су у периоду 1961-1971: 7,4‰ и -8,8‰; у периоду 1971-1981: 4,4‰ и -7,4‰; у периоду 1981-1991: 1‰ и -6,3‰; а

у периоду 2002-2011: -8,6‰ и -7,8‰, што указује на већи утицај миграционе компоненте на смањење броја становника током ранијих година.

Током осамдесетих година (међупописни период 1981-1991) позитиван миграциони салдо имале су само пограничне општине Ужице и Велико Градиште. Масован прилив избеглица из бивших република СФРЈ током последње деценије 20. века, претворио је већину пограничних општина Војводине из емиграциони у имиграциони простор (изузев Кањиже и Нове Црње), док су само неколико општина у Централној Србији постале имиграционе општине (Зајечар, Неготин, Богатић, Шабац, Лозница, Мали Зворник, Бајина Башта, Ужице и Чајетина) (Војковић, 2007). Почетак 21. века учинио је већину пограничних општина емиграционим (имиграционе су само општине Суботица, Вршац и Чајетина). Емиграцијом је највише погођен простор који се граничи са Македонијом и Црном Гором, а затим и са Бугарском. Општине из којих се становништво највише иселило у периоду 2002-2011 јесу Црна Трава, Трговиште, Мајданпек, Сјеница, Тутин, Љубовија и Пријеполје.

7.4.1. Улога миграција у смањењу броја становника у периоду 2002-2011.

За потребе сагледавања значаја миграција за промену броја становника пограничних општина Србије коришћен је *витално-статистички метод утврђивања нето миграционог салда*. Приликом оцене миграционог баланса у међупописном периоду 2002-2011, у обзир треба узети промењену методологију, што отежава поређење пописних резултата, али не утиче значајно на упоредивост података.

У међупописном периоду 2002-2011 у већини општина (31 општина) природна компонента је имала већи утицај на смањење броја становника од миграционе, услед дугогодишњих емиграционих процеса и смањених емиграционих потенцијала. То се посебно односи на највећи број пограничних општина са Бугарском и Румунијом, где су и поред високих стопа емиграције дугорочне негативне тенденције у природном кретању становништва имале већи утицај на целокупно смањење броја становника.

Када се од званично регистрованог смањења броја становника пограничних општина (око 131 хиљада) у међупописном периоду 2002-2011

одузме негативан природни прираштај (око 97 хиљада), долазимо до закључка да је миграциона компонента умањила број становника ових општина за око 66 хиљада. То значи да је миграциона компонента имала просечно учешће од 41% у смањењу броја становника у пограничним општинама, са значајним разликама посматрано према државама са којима се граниче: од 11% са Мађарском до 50% у општинама које се граниче са Македонијом. Миграциона компонента је имала већи утицај од компоненте природног кретања на смањење броја становника у свим општинама које се граниче са Црном Гором, затим у већини општина на граници са Босном и Херцеговином, у две општине према Румунији, у Сурдулици која се граничи са Бугарском и Трговишту на граници са Македонијом. Општина Тутин и поред високе негативне вредности миграционог салда (-11‰), захваљујући високом природном прираштају (15‰), заснованом на другачијим репродуктивним нормама, успева да повећа своје становништво. Општине које се граниче са Македонијом и Црном Гором имају највеће негативне вредности просечне годишње стопе миграционог салда, а најмање општине које се граниче са Мађарском. Посматрано на нивоу општина, становништво се у периоду 2002-2011 највише иселјавало из општина Мајданпек (-18‰), Црна Трава (-17‰) и Трговиште (-15‰) (Анђелковић Стоилковић, Лукић, 2016).

7.4.2. Аутохтоно и мигрантско становништво

Диференцираност пограничног простора је, такође, изражена у погледу удела аутохтоног и мигрантског становништва. *Аутохтоно становништво* чини већинско становништво у општинама са високим нивоом рађања, одакле је велики удео младих у укупној популацији (Никитовић, Предојевић-Деспић, Маринковић, 2015). То су општине Сјеница (74%), Прешево (70%), Тутин (65%) и Бујановац (63%). Са друге стране, општине са већинским аутохтоним становништвом су и пограничне општине са одмаклим процесом депопулације и великим уделом старих лица, као што су Кладово, Богатић (67%), Црна Трава, Трговиште (66%), Мајданпек, Голубац (65%) и друге. Посматрано у односу на државу са којом се општине граниче, удео аутохтоног становништва је највећи у пограничним општинама са Црном Гором (65%) и Македонијом (64%), а најмањи у општинама које се граниче са Хрватском (56%).

Удео *мигрантског становништва* је нижи у већини пограничних општина (38 од 46) у односу на просек Србије (45%). Већинско мигрантско становништво имају општине Шид, Димитровград и Књажевац. Удео мигрантског становништва је највећи у општинама које се граниче са Бугарском, Хрватском и Босном и Херцеговином (43%), а најмањи у општинама које се граниче са Црном Гором (35%) и Македонијом (36%).

Према резултатима последњег Пописа 2011 око две трећине становништва пограничног простора је учествовало у *унутрашњим пресељавањима* (466 хиљада лица, или 74%), док је у спољним миграцијама пограничног простора учествовало око 163 хиљаде лица (26%).

За разлику од Републике Србије где преовлађују миграције из друге области, у пограничним општинама становништво чешће учествује у локалним миграцијама. Скоро половина унутрашњих миграција резултат је пресељења у друго насеље исте општине (47%), а готово трећину чине пресељења из друге области (30%), док је најмање становништва (23%) учествовало у пресељењу из друге општине у оквиру исте области. Локалне миграције су доста изражене у општинама које се граниче са Хрватском, Македонијом и Бугарском.

У погледу *спољних миграција*, већина лица је досељено из бивших република СФРЈ (89%). Лица досељена из република бивше СФРЈ чине просечно 23% у укупном броју досељених у пограничне општине, са распоном од 5% до 50% у општинама које се граниче са Бугарском, односно Хрватском. Досељена лица из иностранства имају најмањи удео у укупном броју досељених у пограничне општине у румунским, а најмањи у македонским пограничним општинама. Удео досељених лица из иностранства је највећи у општинама Апатин, Шид (по 61%), Бач (55%), Сомбор и Бачка Паланка (51%) (Анђелковић Стоилковић, Лукић, 2016).

На основу *структуре досељених лица из иностранства према подручју са ког су се доселили* уочавамо значај близине границе за миграционе процесе. У укупном броју досељених у пограничне општине највећи број су досељена лица из Босне и Херцеговине (12%) и Хрватске (9%), а само је 2,8% досељено из осталих страних земаља. У општинама које се граниче са Босном и Херцеговином је 18% досељених из Босне и Херцеговине и 6% досељених из Хрватске, док је у

општинама које се граниче са Хрватском удео 20%, односно 29%, ретроспективно. Знатно мањи удео досељених из ових земаља бележе пограничне општине са Румунијом (10% и 6% досељено из Босне и Херцеговине и Хрватске) и Мађарском (9% и 13%), што се објашњава чињеницом да се највећи број избеглица током деведесетих година доселио у Регион Војводине. Пограничне општине са Црном Гором имају 7% досељених из Босне и Херцеговине и 8% досељених из Црне Горе, а општине које се граниче са Македонијом имају 5% досељених из те државе у укупном броју досељених лица.

Табела 15. Досељено становништво у пограничне општине Србије према типу миграција

Држава са којом се граниче пограничне општине	Досељена лица (%)							
	Из Републике Србије				Из иностранства			
	Свега	Из другог насеља исте општине	Из друге општине исте области	Из друге области	Свега	Из бивших република СФРЈ	Из осталих земаља	Свега
Македонија	87,3	55,5	19,0	12,8	12,6	11,3	1,3	87,3
Бугарска	93,5	56,8	14,2	22,5	6,5	4,7	1,8	93,5
Румунија	77,3	28,8	20,2	28,3	22,6	18,8	3,9	77,3
Мађарска	73,2	30,8	15,4	27,0	26,8	23,5	3,3	73,2
Хрватска	47,0	19,1	10,0	17,9	53,0	50,1	2,9	47,0
Босна и Херцеговина	71,5	37,9	20,1	13,4	28,5	26,7	1,8	71,5
Црна Гора	81,3	61,8	9,9	9,7	18,6	15,7	2,9	81,3
Пограничне општине	74,1	35,2	16,8	22,2	25,9	23,1	2,7	74,1
Просек Србија	76,2	21,5	16,6	38,0	23,8	21,3	2,6	76,2

Извор: РЗС, 2011; прорачун аутора

Ова миграциона кретања делимично објашњава и *временски аспект досељења*. Најмасовнија досељавања из Босне и Херцеговине и Хрватске одвијала су се током деведесетих година, услед ратних дешавања на овим просторима. Досељавања из иностранства током деведесетих година чине 36% у укупном броју досељених лица (у општинама које се граниче са Хрватском и Мађарском по 40%, Румунијом 36%, Босном и Херцеговином 35%, Бугарском 30%, Македонијом 22% и Црном Гором 13%). У општинама које се граниче са Црном Гором четвртина укупних досељења из иностранства односе се на почетак 21. века, што се подудара са периодом када је Црна Гора стекла самосталност. Ипак, најмасовнија досељавања у свим пограничним општинама одвијала су се пре осамдесетих година 20. века (45% свих досељених) при чему треба узети у обзир

и чињеницу да већина данашњих пограничних општина нису биле пограничне општине у том периоду, у саставу бивше СФРЈ (Анђелковић Стоилковић, Лукић, 2016).

Из пограничних општина се *одселило* у просеку 1,6% становништва. Становништво се највише иселило у периоду 2002-2011 из општина Црна Трава (5,1%), Трговиште (3,1%) и Мајданпек (2,8%). Емиграцијом је највише погођен простор који се граничи са Бугарском (у просеку се одселило 2,1% становништва), Босном и Херцеговином (1,9%) и Македонијом (1,8%). Ови простори важе за традиционално неразвијена подручја, које карактерише емиграција и депопулација (Радовановић, Гиговић, 2010).

7.4.3. Становништво пограничних општина у иностранству

Пограничне општине у просеку имају нешто већи удео грађана (5,6%) која се налазе на раду или боравку у иностранству у односу на ниво Републике Србије (4,4%).

Специфична је општина Неготин која има чак 34% грађана на раду или боравку у иностранству, као и општине Велико Градиште, Кладово (по 33%) и Голубац (24%). Ове општине су део велике емиграционе зоне настале током осамдесетих и деведесетих година, која обухвата Браничевски, Борски и Поморавски округ (Предојевић-Деспић, 2011). Уколико би изоставили ове четири општине, остале општине које се граниче са Румунијом у просеку имају 3,5% лица у иностранству.

Висок удео лица на раду или боравку у иностранству имају и општине Тутин 15%, Пријеполје 12%, Сјеница 10% и Прибој 9% (које се граниче са Црном Гором). Ове општине представљају другу емиграциону зону у Србији формирану током деведесетих година.

Трећу велику емиграциону зону чине општине Пчињског и Јабланичког округа, посебно општине Бујановац и Прешево (Предојевић-Деспић, 2011).

Са друге стране, општине које имају веома низак удео лица у иностранству су Трговиште (0,5%), Чајетина (0,7%) и друге.

Становништво пограничних општина најчешће одлази у Аустрију, Немачку, Швајцарску и Италију. Због постојећих, добро развијених миграционих

мрежа из ранијих периода, ове земље су углавном интересантне за лица нижег или средњег образовања, што је општа карактеристика српских емиграната у Европи (Kupiszewski, Kupiszewska, Nikitović, 2012). Пограничне општине имају нижи удео прекоокеанских емиграната (2,6%) у односу на Србију (4,3%).

На земљу дестинације утиче и држава са којом се граниче. Лица која су пријављена у пограничним општинама са Црном Гором, а раде или бораве у Црној Гори чине 7% тог контингента, а у случају Мађарске 15%.

Табела 16. Лица на раду или боравку у иностранству према пребивалишту у пограничним општинама Србије

Држава са којом се граниче пограничне општине	Лица на раду или боравку у иностранству према пребивалишту у пограничним општинама (%)						
	Укупно	Аустрија	Немачка	Швајцарска	Италија	САД	Остале земље
Македонија	3,1	25,3	18,3	9,7	5,4	5,4	35,9
Бугарска	6,2	23,0	18,2	15,1	10,1	2,7	30,8
Румунија	11,4	18,4	20,3	7,1	4,2	4,2	45,9
Мађарска	2,6	11,2	24,1	5,9	5,3	4,9	48,6
Хрватска	3,7	12,8	24,9	5,6	8,2	3,1	45,4
Босна и Херцеговина	4,0	23,1	19,5	11,1	5,7	2,9	37,7
Црна Гора	11,6	16,1	27,3	3,2	1,6	2,6	49,1
Пограничне општине	5,6	26,5	22,6	8,1	5,9	2,6	32,6
Остале општине Србије	4,4	22,5	17,9	13,1	7,4	4,3	32,4

Извор: РЗС, додатна обрада података Пописа 2011.

Становништво пограничних општина које се налази на раду или боравку у иностранству у просеку има 35 година, што је осам година мање од просечне старости становника пограничног простора. Просечна старост становништва које ради или борави у иностранству креће се од 30 година код лица која имају пребивалиште у пограничним општинама са Македонијом (чија је просечна старост укупног становништва 41 година), или 36 година код становништва које има пребивалиште у пограничном простору са Бугарском или Румунијом (чија је просечна старост укупног становништва 47, односно 44 година). Са повећањем дужине боравка у иностранству већа је и просечна старост тог становништва. Становништво које краће борави ван земље има око тридесет година, што потврђује сазнања из миграционе литературе да у емиграцији учествује младо и радно способно становништво. Мушкарци пограничних општина више одлазе да раде или бораве у иностранству. Од укупног броја лица која су ван земље, а имају пребивалиште на територији пограничних општина Србије 53% су мушкарци, а

47% су жене. Уколико посматрамо према дужини боравка у иностранству можемо закључити да су у популацији која краће борави у иностранству више заступљени мушкарци (55%), у односу на популацију која дуже борави у иностранству (51%). То се може објаснити и дужином времена проведеним у иностранј држави и процесом спајања породице.

7.4.4. Дневне миграције

Дневне миграције становништва такође указују на хетерогеност пограничних општина. Учешће становништва у конвергентним или дивергентним миграцијама је специфично за сваку општину појединачно и захтева детаљну анализу дневних миграција на нивоу насеља. Значајни фактори који утичу на миграционе процесе су близина и јачина гравитационог центра, близина радних места и образовних институција, као и саобраћајне карактеристике и повезаност са гравитационим центром и други фактори.

Табела 17. Дневне миграције становништва у пограничним општинама Србије, у односу на државу са којом се граниче

Држава са којом се граниче пограничне општине	Дневне миграције									
	Економски активна лица					Ученици и студенти				
	Укупно	У оквиру исте општине	У другој општини исте области	У другој области	У иностранј држави	Укупно	У оквиру исте општине	У другој општини исте области	У другој области	У иностранј држави
Македонија	8,3	74,1	18,4	6,7	0,7	4,9	70,3	19,6	1,3	8,8
Бугарска	6,7	77,3	12,2	10,1	0,4	3,5	66,9	11,7	18,6	2,8
Румунија	7,5	67,6	23,7	8,3	0,4	4,2	48,6	29,5	20,9	1,0
Мађарска	6,6	66,5	16,5	15,9	1,1	3,7	45,9	20,0	30,7	3,5
Хрватска	6,8	65,5	22,6	11,3	0,6	3,7	35,4	35,6	28,2	0,8
Босна и Херцеговина	10,8	74,7	14,0	9,7	1,6	5,5	65,8	15,2	13,9	5,2
Црна Гора	5,8	84,0	8,0	7,0	0,9	6,9	74,9	10,2	10,1	4,8
Пограничне општине	9,2	71,5	17,8	9,9	0,8	5,6	56,2	21,9	19,2	2,7

Извор: РЗС, 2011; прорачун аутора

Укупан удео лица који учествује у дневним миграцијама у просеку износи 12%, а креће се од 7% (у општинама Зајечар и Неготин) до 31% (Ужице). Карактеристично је да становништво пограничних општина у западној Србији више учествује у дневним миграцијама (Регион Шумадије и Западне Србије у просеку има 14,7% у укупном броју дневних миграната, док је у пограничним општинама осталих региона тај удео око 11%). То се може објаснити и већим бројем развијених центара у овом делу пограничног простора, на пример Лозница,

Шабац, Ужице и други који привлаче становништво, како из осталих насеља ка општинском центру, тако и из суседних општина.

У дневним миграцијама чешће учествује становништво осталих насеља и лица мушког пола. Такође, учесници дневних миграција су већим делом економски активна лица која обављају занимање, а ређе ученици и студенти чији је однос 62:38 у просеку. Изузетак представљају општине Сјеница и Тутин које имају обрнуту пропорцију учесника дневних миграција, 27:73 у Тутину, односно 35:65 у Сјеници, где већину дневних миграната чине ученици и студенти.

Дневне миграције становништва пограничних општина се најчешће одвијају у оквиру исте општине (у просеку 66% од укупног броја дневних миграција). Пограничне општине се значајно разликују и у погледу овог индикатора, а вредности се крећу од 32% до 89%⁶⁴. У дневним миграцијама у оквиру исте општине више учествују економски активна лица од ученика и студената (удео у укупном броју дневних миграција према типу миграција, 72% и 56%).

Знатно мањи удео лица учествује у дневним миграцијама у другој општини исте области, просечно 19%, а интервал вредности износи 1,4%-56%⁶⁵. У другој општини исте области у дневним миграцијама више учествују ученици и студенти у односу на економски активна лица (22%, односно 18%).

У дневним миграцијама у другој области у просеку учествује просечно 13% дневних миграната, а удео дневних миграција у другој области креће се у распону 2-32%⁶⁶. У овом типу миграција знатно више учествују ученици и студенти од економски активних лица (19% и 10%).

Најмањи део дневних миграната учествује у дневним миграцијама у другој држави (у просеку око 2%). У укупном броју дневних миграција

⁶⁴ У деветнаест пограничних општина 70-90% дневних миграната мигрира у оквиру исте општине (највише Пријепоље, Неготин, Мајданпек, Кладово, Лозница итд.), у петнаест општина је тај удео 50-70%, док је у девет пограничних општина удео дневних миграција у оквиру исте општине у распону 32-50% (најмање Чока, Нови Кнежевац, Апатин, Пландиште и др.).

⁶⁵ Висок удео дневних миграција у другој општини исте области има општина Чока (56%, која гравитира ка Кикинди), а висок удео ових миграција 40-46% има шест општина (Бачка Паланка, Голубац, Нови Кнежевац, Пландиште, Житиште, и Апатин), девет општина бележи вредности 20-40%, једанаест општина има 10-20%, а петнаест општина има удео дневних миграција у другој општини исте области у распону 1-9% (најмање Сјеница, Зајечар, Неготин и Кикинда).

⁶⁶ Највећи удео има општина Кањижа (32% чије становништво гравитира ка Суботици), девет општина бележи вредности 20-30%, седамнаест општина има 10-20%, а шеснаест општина учествује у овом типу миграција са 2-10% (најмање у Чајетини и Босилеграду).

прекограничне миграције економски активних лица чине 10%, односно 3% укупног броја дневних миграција ученика и студената.

У просеку, само 0,8% економски активних дневних миграната пограничних општина свакодневно прелази државну границу, док је на нивоу Србије удео прекограничних дневних миграната 0,3%. У прекограничним дневним миграцијама највише учествује становништво општина на граници са Босном и Херцеговином (1,8%) и Мађарском (1,1%), док су миграције овог типа намање заступљене у пограничном подручју са Бугарском и Румунијом (0,4%). Највећи удео економски активног становништва које свакодневно учествује у прекограничним миграцијама има општина Мали Зворник (9,7%, где 30,7% дневних миграната градских насеља свакодневно учествује у прекограничним миграцијама), затим Велико Градиште (2%) и Кањижа (1,7%). За разлику од активног становништва, миграције овог типа су чешће заступљене код ученика и студената пограничних општина, просечно 2,6%. Посматрано на нивоу општина, највећи удео дневних миграната који се школују у иностранству имају општине Мали Зворник (18,5%), Љубовија (17,5%), Прибој (8,9%) и Кањижа (6,5%) (Анђелковић Стоилковић, Лукић, 2016).

Интензитет дневних прекограничних миграција као један од показатеља сарадње суседних земаља и развијености пограничног простора, има значајне социо-економске, просторне и етничко-културне последице подстичући остале облике прекограничне сарадње (Жупанчић, 2002).

7.5. Старосна структура и функционални контингенти

У циљу испитивања хетерогености пограничног простора старосна структура се намеће као један од значајнијих индикатора различитости демографског развоја. Старосни састав становништва је резултат дугорочног природног и миграционог кретања. Значај испитивања старосне структуре је у томе што представља оквир за одвијање сложених демографских процеса, у чему се огледају досадашњи развој и токови становништва, али је и показатељ будућих демографских токова и ресурса становништва.

Иако се већина пограничних општина суочава са проблемом демографског старења, и код старосне структуре становништва пограничних општина су

изражене диференцијације и екстремни у погледу демографског старења. Демографски најмлађе и најстарије општине у Републици Србији управо имају статус пограничних општина.

7.5.1. Функционални контингенти

Диференцираност пограничних општина се огледа у уделу свих функционалних контингената.

Табела 18. Процентуални удео функционалних контингената

Држава са којом се граниче пограничне општине	Функционални контингенти (%)							Просечна старост	Индекс старења
	Предшколски (0-6)	Школообавезни (7-14)	Број младих (15-29)	Радни (15-64)	Фертилни (15-49)	Оптимални и фертилни (20-34)	Старачки (80+)		
Македонија	6,4	10,8	23,6	68,5	23,3	10,4	3,1	38,7	97,9
Бугарска	4,7	6,4	14,9	62,8	18,3	7,2	6,8	47,4	244,2
Румунија	5,4	7,5	16,8	65,7	19,8	7,9	4,7	44,6	165,9
Мађарска	6,0	7,8	17,1	67,2	21,2	8,8	4,0	43,2	140,7
Хрватска	5,8	7,5	17,1	67,4	20,7	8,7	4,1	43,7	150,5
Босна и Херцеговина	5,8	7,8	17,0	67,6	20,8	8,4	4,1	43,6	145,2
Црна Гора	8,3	10,5	20,1	66,3	22,0	9,4	2,5	39,0	96,3
Пограничне општине	5,8	7,9	17,5	66,2	20,5	8,4	4,5	43,7	159,9
Остале општине Србије	6,6	7,8	17,3	66,9	22,3	9,5	4,2	42,7	136,5

Извор: РЗС, 2015. <http://devinfo.stat.gov.rs/SerbiaProfileLauncher/?lang=sr>

Удео предшколског контингента се креће у опсегу од 2,7% до 12,1% на нивоу општина (у просеку 5,8%), а удео школообавезног контингента од 3,0% до 16,9% (просечно 7,9%) (Прилог 14 и 15). Предшколски контингент има мањи удео у укупном становништву у односу на остале општине Србије, док је удео школообавезног контингента уједначен. Већи удео ових контингената имају општине са вишим нивоом рађања и другачијим репродуктивним нормама утемељеним на професионалној основи.

Диференцираност се огледа и у уделу младог становништва, од 11,1% до 28,9% (просечно 17,5%), уделу фертилног контингента 12,3%-27,5% (просечно 20,5%) и оптималног фертилног контингента 4,5%-13,5% (просечно 8,4%). То је посебно значајно за ниво рађања током наредних година и будуће демографске ресурсе.

Удео радног контингента се креће у опсегу 57,6%-70,7% (у просеку 66,2%), а старачког 1,0%-11,0% (4,5% у просеку). Највећи удео старачког становништва у општини Црна Трава је скоро три пута већи у поређењу са осталим општинама Србије (11,0% општина Црна Трава, 4,2% остале општине), што указује на процес старења старих (Девеџић, 2010). Неуравнотежену старосну структуру у овој општини потврђује и чињеница да је процентуални удео старачког становништва четири пута већи у односу на удео предшколског контингента.

На основу удела свих индикатора старосне структуре становништва општина Црна Трава има најстарије становништво, а затим следе општине Голубац, Бабушница, Димитровград и др., док је најмлађе становништво у општинама Тутин, Сјеница, Прешево и Бујановац, што се може објаснити етничком структуром становништва.

Посматрано у односу на државу са којом се општине граниче, најстарије становништво је у општинама које се граниче са Бугарском, а демографски најмлађе општине се налазе на граници са Македонијом и Црном Гором.

И поред великих варијација старосне структуре унутар пограничних општина, од демографски најмлађих до најстаријих општина, пограничне општине су демографски старије у односу на остале општине Србије, што се може закључити на основу свих посматраних индикатора старосне структуре становништва.

На основу анализе старосне структуре становништва пограничних општина Србије можемо закључити да је знатно већи удео старих лица у односу на младо становништво. Сужена база радно-способног становништва и фертилног контингента уз ниске стопе наталитета онемогућавају обнављање становништва. Висок удео старих такође неповољно утиче на економске прилике, јер старо становништво није у могућности да обавља све послове. Старост, сама по себи, доноси потешкоће за особе које улазе у то доба (најпре болести, а затим разне врсте физичких и менталних дефекта), а са друге стране захтевају и прилагођавање околине старим лицима. Старо становништво захтева одређену негу и смештај, што доводи до већих финансијских трошкова, те на тај начин старење становништва представља један од најважнијих демографских, економских и социјалних проблема (Анђелковић Стоилковић, 2015).

7.5.2. Стадијуми демографског старења пограничних општина

Пограничне општине посматрамо и кроз вишедимензионални показатељ демографског развоја, *типови демографске старости* (Пенев, 1995), који чине седам стадијума демографске старости. Овај синтетички индикатор обједињује учешћа појединих старосних група (млади до 20 година, млађи од 40 година и старији од 60 година), просечну старост становништва и индекс старења становништва (синтетички показатељ односа младог и старог становништва).

С аспекта стадијума демографског старења пограничне општине су хомогене, односно, најраспрострањенији је тип седам, најдубља демографска старост. У овом стадијуму се налази 38 од 46 општина. Само четири општине (Лозница, Вршац, Пријепоље и Сурдулица) се налазе у шестом стадијуму, дубока демографска старост. Пети стадијум, демографска старост, је присутна у две општине (Бујановац и Сјеница). Само две општине (Прешево и Тутин) су на прагу демографске старости, четврти стадијум. То је резултат високих стопа наталитета и подмлађивања популације.

Табела 19. Пограничне општине према стадијуму демографске старости

Држава са којом се граниче пограничне општине	Просечна старост	Млади до 20 година	Млађи од 40 година	Старији од 60 година	Индекс старења	Стадијум демографског старења
Македонија	38,7	24,3	53,3	26,9	97,9	6
Бугарска	47,4	15,7	37,1	27,9	244,2	7
Румунија	44,6	18,3	41,5	28,6	165,9	7
Мађарска	43,2	19,0	44,4	29,0	140,7	7
Хрватска	43,7	18,4	43,3	29,2	150,5	7
Босна и Херцеговина	43,6	18,9	42,9	29,8	145,2	7
Црна Гора	39,0	25,3	51,8	26,5	96,3	6
Пограничне општине	43,7	19,2	43,4	28,5	159,9	7
Остале општине Србије	42,7	19,5	46,0	26,2	136,5	6

Извор: РЗС, 2015. <http://devinfo.stat.gov.rs/SerbiaProfileLauncher/?lang=sr>

*Напомена: 6 – дубока демографска старост; 7 – најдубља демографска старост

Процес демографског старења се огледа у непрекидном повећању просечне старости становништва. Ипак, пограничне општине су доста хетерогене у погледу просечне старости становништва, од 31,6 до 54,7 година. Просечна вредност овог индикатора у пограничним општинама износи 43,7 година, што је за годину дана више у односу на остале општине Србије. Јасно су диференциране

општине са већинским муслиманским становништвом, као демографски најмлађе општине, док су најстарије општине на граници са Бугарском, а затим са Румунијом.

Вредност *индекса старења* је у свим општинама знатно изнад критичне вредности (40%, а креће се од 50,3% у Бујановцу, до 536,9% у Црној Трави), изузев општина Прешево и Тутин, чије су вредности испод критичне вредности (29,7%, односно 38,4%). У овим општинама је, такође, присутно демографско старење, које је започело касније и одвија се знатно слабијим интензитетом.

7.6. Етничка структура – основ диференцираности

Приликом испитивања хетерогености пограничних општина са демографског аспекта више пута је наглашено да је етничка структура становништва основ диференцираности. Етницитет у Србији један је од основних чинилаца друштвене стварности јер, осим већинске националности, у њој живе и бројне националне мањине које имају различита обележја социо-демографска, економска, културна, религијска, политичка, територијална и друга.

7.6.1. Националност

На основу пописних података 2011. године, становништво *српске националности* чини већинско становништво у многим пограничним општинама (36 општина). Етнички хомогене пограничне општине, у којима српско становништво чини преко 90% популације су Трговиште, Црна Трава, Пирот, Књажевац, Голубац, Богатић, Шабац, Лозница, Мали Зворник, Љубовија, Бајина Башта, Ужице и Чајетина.

Близина државне границе и бројни историјски фактори утицали су на етничку хетерогеност, због чега су у пограничном подручју присутне готово све националне мањине.

Због масовног бојкота Пописа 2011 од стране *албанске* националне мањине у Бујановцу и Прешеву, не располаже се прецизним подацима о бројности ове етничке заједнице. Ипак, важно је нагласити да они имају значајан удео у укупном становништву ових општина. То се може потврдити на основу резултата претходног Пописа становништва, 2002. године, где је албанско становништво

чинио 50,4% становништва у Прешеву, односно 38,4% у Бујановцу. Преко 90% укупног албанског становништва Србије је сконцентрисано у овим општинама (Девеџић, 2010).

Бошњаци чине већинско становништво у општинама Тутин (90,0%) и Сјеница (73,9%), а такође имају висок удео у општинама Пријеполје (34,5%) и Прибој (14,0%).

Муслимани су релативно најзаступљенији у укупном становништву Пријеполја (9,6%), Прибоја (7,2%), Сјенице (4,7%), Тутина (3,5%) и Малог Зворника (3%).

Бугари чине већину становништва општина Босилеград (71,8%) и Димитровград (53,5%), док су мање заступљени у општинама Бабушница (5,1%) и Сурдулица (3,6%), као и у другим општинама на граници са Бугарском (Црна Трава, Пирот, Зајечар, Књажевац <1%).

У општинама које се граниче са Бугарском има и *Влаха*, и то у Мајданпеку (13,1%), Неготину (9,1%), Голупцу (5,1%), Зајечару (4,8%), Кладову (3,8%) и Великом Градишту (2,2%).

Рома има у готово свим пограничним општинама, а највеће учешће у укупној популацији имају у Бујановцу и Прешеву, Сурдулици (12,9%), Новој Црњи (9,9%), Новом Кнежевцу (8,2%) и другим општинама. Роми су познати као покретљива етничка група, тако да су настањени на целом пограничном простору Србије (Гиговић, 2010).

У војвођанским пограничним општинама је изузетно хетерогена етничка структура становништва. На подручју Војводине су присутна померања становништва, што је утицало на демографски развој и сложеност националних заједница (Јелић, Трмчић, 2015). Иако је у већини ових општина становништво српске националности већинско становништво, чешће се срећу припадници друге националности.

Мађари чине већину у општинама Кањижа (85,1%), Чока (49,7%) и Суботица (35,7%), а значајан удео имају у општинама Нови Кнежевац (28,5%), Житиште (20,0%), Нова Црња (17,7%), Сечањ, Кикинда, Сомбор, Апатин, Пландиште (око 11-12%), док је знатно мањи удео у општинама Бач (6,7%), Вршац, Озаци и Бачка Паланка (око 3-4%).

Румуна има на граници са Румунијом, и то у општинама Вршац (10,4%), Житиште (8,4%), Пландиште (6,9%), Бела Црква и Сечањ (око 4-5%).

Словаци чине петину укупне популације општине Бач (19,8%), а Словака има и у Бачкој Паланци (9,1%), Шиду (6,2%), Пландишту (5,4%) и Оџацима (2,8%).

Хрвати су сконцентрисани у близини хрватског пограничног простора, у општинама Суботица и Апатин (око 10%), у Бачу и Сомбору (око 8%), Шиду (5,1%), Сремској Митровици и Бачкој Паланци (око 2%).

У војвођанским пограничним општинама живе и друге националне мањине као што си *Буњевци* (Суботица 9,6% и Сомбор 2,4%).

Дакле, територијална дистрибуција и концентрација становништва према националној припадности одликује се одређеним специфичностима, и израженом просторно демографском поларизацијом. Поједине пограничне општине имају сложенији етнички састав, док је на другим јача етничка хомогенизација становништва. Хомогеност етничке структуре може значити да је већинско српско становништво, али и да одређене националне мањине или етничке групе чине већинско становништво (Радушки, 2006).

Анализа националне структуре становништва пограничних општина је значајна јер је то резултат деловања разноврсних чиниоца - диференцијални природни прираштај и етноцентричне миграције, као и сложена политичка и социо-економска ситуација крајем 20. и почетком 21. века. Етнички односи су круцијална детерминанта демографских карактеристика овог подручја. На основу демографског развоја одређене националности која чини већинско становништво могуће је "предвидети" будући демографски развој и у том правцу креирати јавне политике, како би задовољиле потребе локалног становништва.⁶⁷

⁶⁷ Постоје значајне разлике у демографским карактеристикама у односу на националну припадност. "Висок природни прираштај бележе Албанци, Бошњаци/Муслимани и Роми са стопом прираштаја од 22,3%, 21,0% и 16,2%. Висок природни прираштај условљен је пре свега високим наталитетом јер је старосна структура становништва повољна и преовлађују млади. Остале националне мањине карактерише већ дуже време низак наталитет и висок морталитет услед интензивног демографског старења становништва. Тако је годишња стопа природног прираштаја негативна и креће се код Бугара -14,1%, Хрвата -12,1%, Мађара -10,0%, Словака -7,6%, Русина -5,6% и др." (Јелић, Трмчић, 2015).

7.6.2. *Вероисповест*

Хетерогеност пограничног простора можемо посматрати и са аспекта вероисповести. Најзаступљенија је хришћанска вероисповест, и то *православна вероисповест* коју проповеда већина становништва у 39 од укупно 46 пограничних општина. Веома висок удео становништва православне вероисповести имају општине које се граниче са Босном и Херцеговином, и то Бајина Башта, Ужице, Чајетина, Богатић, Лозница, Љубовија, Мали Зворник и Шабац (преко 90%), као и општине које се граниче са Румунијом или Бугарском, као што су Кладово, Мајданпек, Неготин, Велико Градиште, Голубац, Зајечар, Књажевац, Црна Трава, Пирот, Босилеград и Трговиште.

Католичку вероисповест проповеда већина становништва у општинама Кањижа (86,6%), Чока (57,6%) и Суботица (50,2%), а такође имају значајно учешће у општинама Бач (33,2%), Нови Кнежевац (29,4%), Апатин (28,3%), Сомбор (25,5%), Нова Црња (20,7%), Житиште, Сечањ, Кикинда, Пландиште (12-16%), док Католици имају мањи удео у општинама Сремска Митровица, Бачка Паланка, Вршац, Бела Црква, Озаци и Шид (4-8%).

Протестанти имају знатно мање учешће у укупној популацији у односу на остале хришћанске вероисповести. Највећи удео Протестаната у укупној популацији општине је у Бачу (9,1%) и Бачкој Паланци (8,2%), а има их и у Пландишту, Житишту, Шиду (око 5%), Чоки, Суботици и Озацима (око 2%).

Поред хришћанске вероисповести значајан удео има *исламска вероисповест*, коју проповеда већина становништва у Тутину (93,8%), Сјеници (79,2%). Скоро половина становништва општине Прејепоље (44,7%) проповеда Ислам, као и око четвртине популације општине Прибој (21,4%). Исламска вероисповест је такође значајно заступљена у општинама Бујановац и Прешево, али су пописни подаци непотпуни.

Подаци о верској припадности представљају лични став појединца. Изјашњавање о вероисповести је често условљено националном припадношћу, као и схватањем националног идентитета, што се доводи у везу са породичном традицијом (Радушки, 2006). Међу припадницима православне вероисповести доминирају Срби, Бугари, Власи, Грци, Јермени, Македонци, Румуни, Руси, Цинцари, Црногорци, Шопи. Припаднике муслиманске вероисповести чине

Албанци, Бошњаци, Муслимани, Ашкалије, Горанци, Египћани и Турци. Међу протестантима је највише Словака (Ђурић, Танасковић, Вукмировић, Лађевић, 2014).

Испитивање структуре становништва пограничних општина према вероисповести је значајно, јер је то један од основних фактора диференцираности пограничног простора Србије, што је потврђено у претходним анализама. Међутим, стиче се утисак да један од главних фактора диференцијације није довољно истражен и уважен у јавним политикама.

7.6.3. Утицај етничке хетерогености на диференцираност пограничног простора

Према подацима виталне статистике број Срба је смањен у односу на претходни Попис 2002 на основу негативног природног прираштаја и емиграције становништва. Већина етничких заједница дели судбину Срба у погледу смањења своје популационе величине. Поремећаји у старосној структури становништва проузроковани вишедеценијским ниским стопама фертилитета основни су разлог за смањење популационе величине већег броја етничких заједница у пограничном простору (Бугара, Буњеваца, Влаха, Мађара, Румуна, Словака и Хрвата). Негативан природни прираштај је највише утицао на смањење броја Хрвата, Словака, Бугара и Румуна, док је на смањење апсолутног и релативног броја Мађара поред негативне вредности природне компоненте значајно утицала и емиграција Мађара, пре свега у Мађарску (Такач, Кинчеш, 2011). Поред природног прираштаја и миграција, на формирање актуелне етничке слике Србије утицао је и трећи, не мање важан фактор - промена у националном декларисању (Ђурић, Танасковић, Вукмировић, Лађевић, 2014).

С друге стране, популациони раст у међупописном периоду оствариле су етничке заједнице које још увек имају позитиван природни прираштај, и то Роми, Албанци, Бошњаци и Муслимани.

У томе се огледа специфичност пограничног простора Србије, који се заснива на етнодемографској поларизацији преко диференцирања два модела природног обнављања становништва. Први је модел природног обнављања становништва испод нивоа прости репродукције заступљен код Срба и осталих

народа и националних мањина: Бугара, Буњеваца, Влаха, Мађара, Румуна, Словака и Хрвата. Други је модел проширене природне репродукције заступљен код Рома, Бошњака и Албанаца.

Према резултатима Пописа 2011 (посматрано на националном нивоу), висока *просечна старост* карактеристична је за већину етничких заједница, а демографски су најугроженији Власи (који су у просеку стари 51,3 година), затим Хрвати (51,0), Бугари (50,9) и Буњевци (48,7). Мађари, Румуни и Словаци имају у просеку око 44 година, док је просечна старост Срба нижа у односу на просечну старост већине националних мањина (42,6 година). Најмлађи су Роми, са просечном старашћу испод 28,3 година, а следе Бошњаци (33,5) и Албанци (38,3).

Већина етничких заједница бележи изразито висок индекс старења (Хрвати 4,08; Бугари 3,85; Власи 3,47; Буњевци 2,79; Мађари 1,83; Румуни 1,69 и Срби 1,29). Свега неколико националних заједница има индекс старења испод један, при чему се једино за Роме може рећи да се сврставају у изразито младе популације (0,12), док се Бошњаци (0,35) налазе на самом прагу демографског старења, а Албанци у фази демографске старости (0,82) (Ђурић, Танасковић, Вукмировић, Лађевић, 2014).

Поремећаји у старосној структури становништва Србије су последица ниског фертилитета, који већ више деценија не обезбеђује просту замену генерација. Фертилитет је значајно диференциран у зависности од националне припадности. Чак 21% Ромкиња је родило четворо или више живорођене деце, док код Албанки и Бошњакиња је 18% жена родило више од троје деце. Диференцијални модел репродукције учува се и преко броја живоређене деце коју је родила једна жена, где Бошњаци, Роми, Албанци и Муслимани једино обезбеђују просту замену генерација (имају 2,5-3,0 детета по жени), док Срби и остале националне мањине не остварују просту замену генерација (испод 2,1 детета по жени) (Ђурић, Танасковић, Вукмировић, Лађевић, 2014).

Дуалност репродуктивног понашања у пограничном простору Србије објашњава се карактеристикама културног миљеа, које су дубоко укорене у свест појединца. Оне су садржане у моралном коду, религији, обичајима, веровањима и вредносном систему. Религиозна припадност је изузетно важна детерминанта. Утицај религије се одвија преко религиозних норми које се односе

на брак, породицу, рађање и положај жене у друштву, а које обавезују одређено понашање појединаца. У старијој демографској литератури је уврежен став да су религија и фертилитет највише повезани код муслимана, што објашњава проширени модел репродукције у општинама са већинским муслиманским становништвом (Девеџић, 2006).

Другачији систем вредности и традиција се прожимају и у другим сферама живота, због чега се становништво значајно диференцира према образовној структури у односу на националну припадност. Различит образовни састав етничких заједница условио је и значајне разлике и у њиховој економској активности, стопама незапослености и занимањима која обављају.

Детаљна анализа демографских карактеристикама пограничних општина потврдила је да је етничка структура (националност и вероисповест) у основи деференцираности овог простора. Међутим један од главних фактора диференцијације није довољно уважен у јавним политикама. Република Србија гарантује право и једнакост националних мањина, поштовање матерњег језика и слободу националног и верског изражавања. Можемо рећи да право једнакости има превагу над етничком припадношћу локалног становништва.

Имајући у виду диференцираност становништва, како у погледу природног обнављања, тако и у погледу образовања, економске активности и другим карактеристима, могуће је управљати локалним јавним политикама у циљу демографске ревитализације и унапређења људских ресурса.

7.7. Људски ресурси

Депопулациони трендови у пограничном простору Србије указују да се развој привреде не може заснивати на квантитативном увећању људских ресурса, већ на унапређењу њиховог квалитета. У томе се огледа значај образовања (Јовановић Гавриловић, Радивојевић, 2017).

Обзиром да према дефиницији људски ресурси подразумевају знање, искуство, креативност, иновативност и способности појединца усмерене ка напретку друштва, у овом делу ћемо анализирати људске ресурсе кроз образовну и економску структуру становништва.

Хетерогеност пограничних општина огледа се у квалитету људских ресурса. Сагледавање демографске хетерогености пружа сазнање о расположивим људским ресурсима пограничног простора Србије, односно открива где су људски ресурси повољнији, која су подручја најугроженија, као и могуће зоне ревитализације, што представља један од основних оквира за деловање јавних политика.

7.7.1. Образовна структура становништва

У периоду 1991-2011 дошло је до побољшања образовне структуре становништва пограничних општина Србије, које се огледа у смањењу удела становништва без школске спреме (са 13% на 4%, чему је у великој мери допринио морталитет старијег становништва), са непотпуном основном и основном школом (са 30% на 16%) и повећању удела становништва са секундарним (са 25% на 44%) и терцијарним образовањем (са 5% на 10%).

На основу резултата Пописа 2011 већина становништва има средњу школску спрему, а затим следе лица са основним образовањем. Удели модалитета школске спреме се значајно разликују између пограничних општина.

Како би указали на различитост општина у пограничном простору и истакли проблеме и потенцијале одређених општина урађена је типологија општина, за коју је коришћен просечан ниво образовања становништва, изражен кроз индекс:

$$EMN = \sum L_j * S_j$$

где је $j \in \{1,2,3\}$ представља достигнути ниво образовања,

L_j обухвата проценат становништва са одређеним степеном образовања,

S_j чини одређену категорију образовања.

За лица која имају завршено примарно образовање $S_1=0$; за секундарно $S_2=1$, док је за терцијарно образовање вредност $S_3=2$ (Јокић, Целебдић, Петовар, 2015; Rodríguez-Pose, Tselios, 2011).

На основу добијених вредности груписане су пограничне општине у пет група. Израчунавање овог индекса омогућава лакше поређење пограничних општина, како у односу на просек Републике Србије, тако и између самих

општина. Ова типологија представља својеврсну „процену“ о томе да ли је образовање развојни потенцијал или препрека у пограничним општинама Србије.

Табела 20. Класификација пограничних општина Србије према образовној структури становништва, Попис 2011.

Тип општине на основу степена образовања	Број општина	Старосне групе	Удео становништва према школској спреми (%)			
			Лица без образовања и лица са непотпуним основним образовањем	Стечено образовање		
				Основно	Средње	Више и високо
I група Изнад просека	1	20-64	2,2	16,1	63,0	18,5
		20-24	0,4	5,4	86,2	7,8
		25-39	0,3	9,0	67,1	23,4
		40-64	3,5	21,4	57,0	17,8
II група Релативно добро 90-100%	9	20-64	5,4	19,0	60,4	14,9
		20-24	2,6	9,1	79,8	8,3
		25-39	2,5	13,8	64,8	18,7
		40-64	7,4	23,4	55,0	13,9
III група Лоше 80-90%	12	20-64	6,6	22,9	57,5	12,8
		20-24	3,2	9,4	79,4	7,9
		25-39	3,4	16,3	63,8	16,3
		40-64	8,6	28,3	51,0	11,8
IV група Веомалоше 70-80%	17	20-64	10,5	26,5	52,8	9,8
		20-24	5,1	12,5	75,8	6,2
		25-39	6,5	21,6	58,9	12,5
		40-64	13,2	31,2	46,0	9,0
V група Екстремно лоше 55-70%	7	20-64	12,5	33,5	45,2	8,4
		20-24	5,5	20,7	66,8	6,7
		25-39	6,8	32,1	50,7	9,9
		40-64	16,5	36,1	39,1	8,0
Просек пограничних општина	46	20-64	7,1	22,2	57,0	13,3
		20-24	3,7	14,3	67,1	14,6
		25-39	3,7	22,3	60,5	13,2
		40-64	12,8	28,4	46,0	12,4
Просек Републике Србије		20-64	5,3	17,4	58,2	18,7
		20-24	2,6	10,8	66,5	19,8
		25-39	2,6	16,6	61,3	19,1
		40-64	10,1	23,8	48,3	17,4

Извор података: РЗС, Попис 2011.

Вредност индекса образовања израчунат је за популацију старости 20-64 година, јер је то становништво радног узраста, а већи део старосне групе 15-20 година се још увек школује. Популација старости 20-64 је диференцирана на три петнаестогодишње старосне групе, како би указали на разлике у образовној структури становништва према старости и утврдили реални потенцијал пограничних општина (Анђелковић Стоилковић, 2016).

- Прву групу чини само општина Ужице, чији је достигнути *степен образовања изнад републичког просека*, са већим уделом лица са секундарним (63,0% у односу на 58,2%), истим уделом лица са

терцијарним образовањем (18,5%) у односу на просек Србије, а мањим уделом лица са примарним образовањем (18,3% у односу на 22,7%).

- Друга група општина има већи удео лица са примарним образовањем у односу на просек Србије и прву групу општина (у просеку 24,4%), док је удео лица са секундарним и терцијарним образовањем нижи (60,4% и 14,9%). *Релативно добру образовну структуру* становништва имају општине Пирот, Вршац, Прибој, Суботица, Сремска Митровица, Сомбор, Шабац, Лозница и Бачка Паланка.
- Трећа група општина има знатно већи удео лица са примарним образовањем (29,5%) у односу на претходне групе и просек Србије. Лица са секундарним и терцијарним образовањем имају мање учешће у односу на претходне групе (57,5% и 12,8%). *Лоше образовање* на основу вредности ЕМН индекса имају општине Мали Зворник, Кикинда, Димитровград, Апатин, Зајечар, Озаци, Пријепоље, Чајетина, Сурдулица, Књажевац, Босилеград и Шид.
- Четврта група општина има веома низак удео лица са вишим и високим образовањем (9,8%), а висок удео лица без образовања и са основним образовањем (37,0%) у односу на референтну групу. Удео лица са секундарним образовањем је такође значајно нижи (52,8%). Општине са *веома лошим образовним карактеристикама* су најбројније, а ту се сврставају општине Пландиште, Бела Црква, Мајданпек, Нови Кнежевац, Сечањ, Бабушница, Прешево, Кладово, Бајина Башта, Нова Црња, Сјеница, Кањижа, Чока, Неготин, Љубовија, Житиште и Трговиште.
- Општине из пете групе имају изузетно висок удео лица без образовања и са непотпуним основним образовањем (у просеку 46%). Удео лица са секундарним и терцијарним образовањем је значајно нижи у односу на просек Републике Србије (8,4% и 45,2%). Најгоре рангиране општине са *екстремно лошим образовним карактеристикама* су Црна Трава, Бач, Богатић, Бујановац, Голубац, Велико Градиште и Тутин.

Можемо закључити да се однос удела лица са примарним, секундарним и терцијарним образовањем значајно разликује и доприноси хетерогености пограничних општина. Удео лица са терцијарним образовањем је највећи у првој

групи, и има све мање уделе у осталим групама. Лица са секундарним образовањем су најбројнија, али је њихов удео највећи у првој групи, док се у осталим групама постепено смањује. Супротну тенденцију имају лица са примарним образовањем.

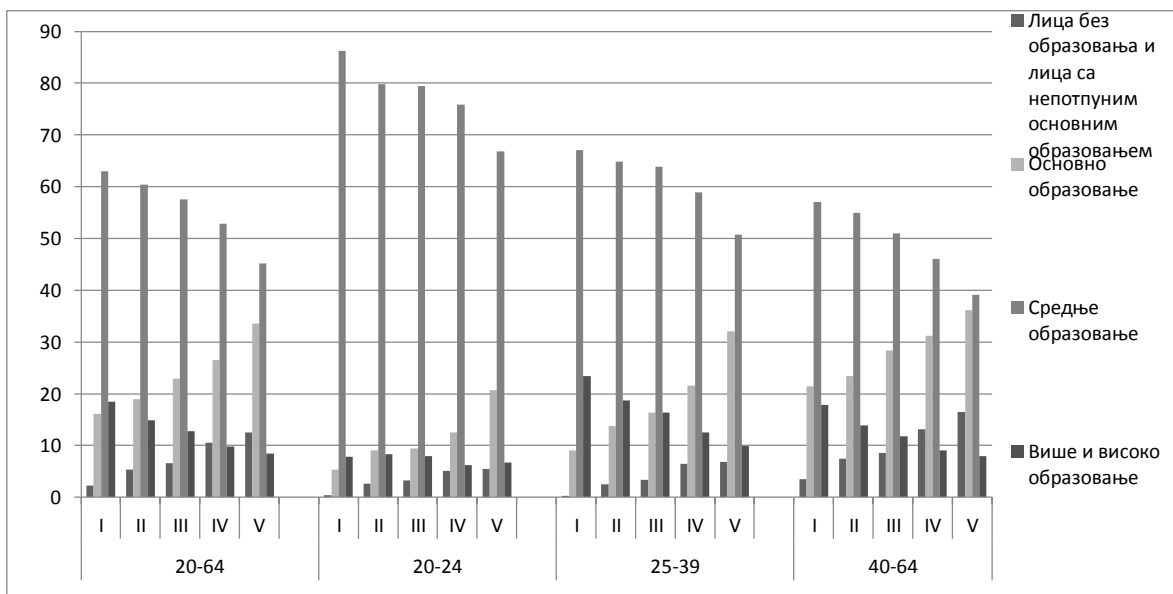

График 6. Образовна структура становништва пограничних општина у односу на старосну структуру и тип општина према достигнутом степену образовања

Извор: Извор: РЗС, прорачун аутора

За потребе ове анализе *становништво пограничних општина Србије, старости 20-64 година*, диференцирано је на три старосне групе, како би указали на разлике у образовној структури становништва према старости и утврдили реални потенцијал пограничних општина (Анђелковић Стоилковић, 2016). Подаци указују да млађе радно способно становништво има знатно повољнију образовну структуру у односу на становништво које је на изласку из радног контингента у свим типовима општина.

Старосна група 20-24 године има највећи удео лица са секундарним образовањем у односу на остале старосне групе. Треба имати у виду да се већина становништва ове кохорте још увек школује. Ипак, евидентан је знатно мањи удео лица са примарним образовањем у односу на остале старосне групе. Такође, постоје значајне разлике у образовној структури становништва ове старосне групе у односу на издвојене типове општина према достигнутом нивоу образовања. Разлике се огледају у смањењу удела лица са секундарним (I група 86,2%, II група 79,8%, III група 79,4%, IV група 75,8% и V група 66,8%) и терцијарним образовањем (7,8%, 8,3%, 7,9%, 6,2% и 6,7%, редом од прве до пете групе) и

повећањем удела лица са примарним нивоом образовања (5,8%, 11,7%, 12,6%, 17,6% и 26,2%).

Старосна група 25-39 година има најповољнију образовну структуру становништва и представља потенцијал за развој. У свим општинама је најзаступљеније становништво са секундарним образовањем, чији је удео знатно мањи у односу на претходну старосну групу, док су већа учешћа лица са примарним и терцијарним образовањем. Удео лица са достигнутим нивоом образовања ове старосне групе се такође разликује у односу на представљену класификацију општина (удео лица са примарним образовањем се креће од 9,3% у I групи, 16,3% у II групи, 19,7% у III групи, 28,1% у IV групи и 38,9% у V групи; удео лица са секундарним образовањем чини редом 67,1%, 64,8%, 63,8%, 58,9% и 50,7%; а учешће лица која имају завршени терцијарни ниво образовања износи редом 23,4%, 18,7%, 16,3%, 12,5% и 9,9%).

У последњој *старосној групи 40-64 године* лица са примарним образовањем су доста више заступљена у односу на остале старосне групе, док је удео лица са секундарним и терцијарним образовањем знатно нижи. Ова старосна категорија је битна због стеченог радног искуства, које у комбинацији са знањем може представљати значајни покретач развоја. И у овој старосној групи су наглашене разлике према датој класификацији општина (удео лица са примарним образовањем износи 24,9% у I групи, 30,8% у II групи, 36,9% у III групи, 44,4% у IV групи и 52,6% у V групи; удео лица са секундарним образовањем чини редом 57,0%, 55,0%, 51,0%, 46,0% и 39,1%; а учешће лица која имају завршени терцијарни ниво образовања износи редом 17,8%, 13,9%, 11,8%, 9,0% и 8,0%).

Један од циљева Стратешког документа “Србија 2020“ (Влада РС, 2010) је повећање броја лица са терцијарним образовањем у старосној групи 30-34 година на 30% до 2020. године. Према подацима Пописа 2011 на нивоу Србије ***удео високообразованих старости 30-34 година*** је износио 25%, док је у пограничним општинама просечна вредност била 15%. Пограничне општине које имају приближне вредности републичком просеку су Ужице, Пирот и Димитровград, док су лоше позициониране општине Црна Трава, Трговиште, Богатић и друге (Анђелковић Стоилковић, 2016).

Ниво образовања је у великој мери условљен старосном структуром становништва, што објашњава неповољније образовне карактеристике становништва у општинама са одмаклим процесом демографског старења (на пример, општине Црна Трава, Трговиште итд.), јер су лица са нижим степеном образовања сконцентрисана у старијој популацији. Такође, неповољнију образовну структуру има становништво женског пола, у вишим старосним групама.

Поред старосне структуре становништва велики утицај има и етничка структура становништва Србије, утемељена на другачијим религиозним и вредносним нормама. У прилог томе говори и образовна структура становништва према етничкој припадности. Без образовања је 4,2% Албанаца, 4,8% Муслимана, 3,8% Бошњака, 19,5% Рома, а поређења ради без образовања је 2,4% Срба, 1,7% Хрвата и 1,0% Мађара. Удео лица са примарним образовањем износи 49,1% код Албанаца, 44,1% Муслимана, 43,7% Бошњака, 67,5% Рома, односно 30,0% Срба, 34,6% Хрвата и 44,5% Мађара. Удео лица са вишим и високим образовањем се такође значајно разликује: Албанци 7,1%, Муслимани 7,0%, Бошњаци 9,2%, Роми 0,6%, Срби 17,0%, Хрвати 14,7% и Мађари 9,2% (Ђурић, Танасковић, Вукмировић, Лађевић, 2014). На основу ових података можемо закључити да Роми имају изузетно неповољну образовну структуру становништва, што представља озбиљан социјални проблем, а такође је образовна структура становништва албанске, бошњачке, и муслиманске националности неповољнија у односу на становништво осталих наведених националности. То објашњава нижи ниво образовања, првенствено женске популације, у општинама са већинским муслиманским становништвом (Тутин, Прешево, Бујановац и Сјеница). Ови подаци такође указују на чињеницу да становништво српске националности има повољнију образовну структуру у односу на остале националне мањине.

Општа и компјутерска писменост

Неписменост у пограничним општинама Србије се константно смањује, првенствено из демографских разлога, због смртности становништва, јер су неписмена лица најчешће стара лица. Током последња три пописа становништва, просечан удео неписмених лица смањен је са 8,4% (1991), на 5,9% (2002), односно 3,1% (2011). Смањење неписмених је евидентно како у релативним, тако и у

апсолутним вредностима, односно 1991. године је било око 108 хиљада неписмених лица у свим пограничним општинама, а 2011. године је тај број износио око 32 хиљаде становника.

Међутим, и поред смањења становништво пограничних општина у просеку и даље има већи удео неписмених лица у односу на Србију (2,0%), првенствено због старосног састава становништва пограничних општина. Већина општина (32 од 46) има већи удео неписмених лица од републичког просека. Највећи удео неписмених лица бележе пограничне општине Јужне и Источне Србије: Бујановац, Црна Трава, Трговиште, Бабушница, Кладово, Прешево и Сурдулица. Неписмена лица имају већи удео у општинама са одмаклим процесом демографског старења. У том смислу, неписменост је неоспорно препрека за развој, али то је и последица прошлих времена и традиционалних образаца, сконцентрисана у старом становништву (Анђелковић Стоилковић, 2016).

Неписменост је посебно изражена код жена. То је пре свега резултат већег удела жена у старијим узрастима, које нису имале могућност да се школују и описмене, што њихов положај у погледу права да се школују битно разликује у односу на генерације жена рођене после Другог светског рата (Шобот, 2014). Удео жена у укупном броју неписмених лица пограничних општина креће се од 60% у општини Кањижа до 93% у општини Чајетина (просек за Србију је 82%). У општини Црна Трава свака седма жена је неписмена, у Бујановцу и Трговишту свака осма, а у Бабушници свака десета жена. Разлике у стопи писмености према полу су мање изражене у пограничним општинама Региона Војводине.

Увођење обавезног основног образовања за последицу има значајан напредак у смањењу стопе неписмености становништва, која је највећим делом одлика становништва старости 65 или више година. Отуда, неписмено становништво старије од 65 година чини 95% од укупног броја неписмених у општини Црна Трава, 92% у Чајетини и 90% у Бабушници. У просеку, старо становништво чини 68% неписменог становништва пограничних општина (Србија 70%).

Уколико би посматрали писменост становништва пограничних општина кроз издвојене типове општина такође се уочавају значајне разлике. Општине које имају екстремно лоше образовне карактеристике имају 4,5% неписмених лица,

док општина Ужице, која је изнад републичког просека има 1,4% неписмених лица.

Табела 21. Општа и компјутерска писменост становништва у пограничним општинама Србије, према издвојеним типовима општина, Попис 2011.

Тип општине на основу степена образовања	Писменост становништва пограничних општина (%)	
	Неписмена лица	Компјутерски писмена лица
I група	1,4	36,3
II група	1,9	30,8
III група	2,5	25,7
IV група	3,6	22,4
V група	4,5	18,9
Просек пограничних општина	3,1	24,7
Просек Републике Србије	2,0	34,2

Извор: РЗС, Попис 2011.

Подаци о *компјутерској писмености* су први пут прикупљани у Попису 2011. Удео компјутерски писмених лица у пограничним општинама у просеку износи 24,7%, што је око 10% мање у односу на просек Србије, док је у најгоре ранжираним општинама тај удео дупло мањи (на пример, Црна Трава 10%, Љубовија 17% итд.). У пограничним општинама компјутерски писмена лица чешће су мушкарци, становници градских насеља.

Испитивање компјутерске писмености становништва је значајно због истраживања људских ресурса, који имају истакнуто место у јавним политикама, како у националним, тако и у локалним оквирима. Већа компјутерска писменост становништва значи боље и квалитетније људске ресурсе, а познавање компјутерских вештина повећава могућност самозапошљавања становништва.

7.7.2. Економске карактеристике становништва

Економски активно становништво

Изучавање економске структуре становништва је значајно не само за демографска, већ и за економска истраживања. Полазну основу за проучавање економске структуре представља радна снага. Подаци о динамици, структури и дистрибуцији економски активног становништва су од битне важности за формулисање политике и ефикасно коришћење људских ресурса на одређеном подручју. Поред природних ресурса и основних производних фондова, радна снага је основни чинилац и покретач процеса производње, основна динамична

компонента развита производних снага друштва, а истовремено и чинилац привредног развоја (Радивојевић, 2006). Од понуде радне снаге и степена ангажовања зависи ниво достигнутог развоја, егзистенција читаве популације, као и изгледи за даљи економски просперитет.

Категорија економски активних лица, односно радна снага, обухвата лица која обављају занимање⁶⁸ и незапослена лица⁶⁹. Контингент активног становништва је истовремено демографска и друштвено-економска категорија. За разлику од радног контингента, чији се обим и структура формирају искључиво под утицајем компоненти укупног кретања становништва, обим и структура радне снаге су резултат испреплетеног деловања демографских и социо-економских чинилаца (у које, поред економских, спадају и социјални чиниоци у ширем смислу: културни, етнички, политички, религиозни и традиционални), чији утицај зависи од степена демографског и друштвеног развита.

Утицај демографских фактора на понуду радне снаге огледа се преко величине и старосно-полне структуре радног контингента. Будући да је радни контингент демографски оквир формирања радне снаге, у условима интензивног демографског старења (повећање удела старог становништва у укупној популацији) смањује се обим радног контингента, а самим тим и понуда радне снаге. Интензитет активирања економски активног становништва унутар радног контингента значајно утиче на обим радне снаге. Са једне стране долази до смањења радног контингента и потенцијалне понуде радне снаге, а с друге стране, услови на тржишту рада не погодују већем активирању становништва нарочито у почетним, као и у крајњим старосним групама унутар радног контингента (Радивојевић, 2015).

Према подацима Пописа 2011 *радни контингент* је чинио 64% укупног становништва пограничних општина, без значајних разлика у односу на остале

⁶⁸ Контингент лица која обављају занимање чине: лица која су у недељи пред Попис бар један сат обављала било какав посао, који је плаћен или ће бити плаћен, независно од тога да ли лице има формално-правни уговор о запослењу, само усмени договор са послодавцем или самостално обавља посао; затим, лица која имају посао, али су из објективних разлога била спречена да га обављају у референтној недељи због болести, годишњег одмора, штрајка и сл (РЗС, 2013).

⁶⁹ Незапосленима се сматрају лица која нису радила у референтној недељи, а која активно траже посао (преко службе за запошљавање или самостално) и која би могла да почну да раде у наредне две недеље у односу на „критични моменат пописа“. Незапослена лица разврстана су на лица која су некада радила и лица која траже прво запослење (РЗС, 2013).

општине Србије (65%). Међутим, од самог обима радног контингента значајнији је степен економске искоришћености. *Стопа искоришћености радног контингента* пограничних општина је нижа 2% у поређењу са осталим општинама Србије, а те разлике су израженије код становништва женског пола. Стопе искоришћености радног контингента се крећу од 50% (у Тутину) до 93% (Трговиште)⁷⁰. Значајне разлике се уочавају и у односу на државу са којом се пограничне општине граниче, најмање, односно највеће проценте искоришћености радног контингента бележе општине које се граниче са Црном Гором, односно са Македонијом.

Табела 22. Стопе искоришћености радног контингента и стопе активности становништва пограничних општина Србије према полу, у односу на државу са којом се општине граниче, Попис 2011.

Држава са којом се пограничне општине граниче	Стопа искоришћености радног контингента (%)			Стопа активности (%)		
	Укупно	Мушкарци	Жене	Укупно	Мушкарци	Жене
Македонија	75,7	80,5	69,7	48,4	56,2	40,1
Бугарска	71,6	75,3	66,9	42,5	50,3	34,7
Румунија	58,2	65,4	49,4	36,4	45,7	27,5
Мађарска	62,5	69,4	54,6	40,3	49,2	31,8
Хрватска	60,3	67,6	51,6	39,1	48,4	30,1
Босна и Херцеговина	63,4	71,9	53,4	41,3	50,8	31,9
Црна Гора	57,0	66,7	45,7	36,6	45,5	27,5
Пограничне општине	62,6	69,2	54,9	39,8	48,8	31,0
Србија без пограничних општина	64,6	69,6	59,0	41,7	48,6	35,1

Извор: РЗС, Попис 2011, прорачун аутора.

Општа стопа активности пограничних општина Србије износи у просеку 40% (42% у осталим општинама Србије). Већина општина (32 од укупно 46 пограничних општина) има нижу општу стопу активности у односу на референтну групу⁷¹. Становништво је најмање економски активно у Тутину, Сјеници, Голупцу и Сечњу (око 32-33%), док највећи удео економски активног становништва имају општине Трговиште (62%), Босилеград и Бајина Башта (56%). Економска активност становништва је најмања у општинама које се граниче са Црном Гором и Румунијом, а највећа у пограничним општинама са Македонијом.

⁷⁰ Разлике пограничних општина Србије у стопи искоришћености радног контингента код мушкараца се крећу од 59% (Планиште) до 94% (Трговиште), а код жена од 32% (Тутин) до 90% (Трговиште).

⁷¹ Веће вредности овог показатеља у односу на референтну вредност имају пограничне општине Суботица, Шабац, Пирот, Чајетина, Пријеполје, Ужице, Бајина Башта, Љубовија, Књажевац, Босилеград и Трговиште.

Стопа економске активности мушкараца у пограничним општинама Србије (48,3%) се не разликује значајно у односу на просечну вредност осталих општина Србије (48,6%), док је ниво економске активности жена (31%) за 4% нижи у односу на референтну групу. Чак седамнаест пограничних општина има већу економску активност мушкараца од осталих општина Србије, док 37 од 46 пограничних општина има нижу економску активност жена. Као и код опште стопе економске активности постоје значајне разлике између општина унутар пограничног простора. Највеће вредности економске активности бележе општине Трговиште (69% мушкарци, 53% жене) и Босилеград (63%, 48%), а најмање Сјеница (42%, 22%) и Тутин (42%, 18% ретроспективно). То се објашњава бројним факторима који утичу на економску активност становништва. Општине као што су Трговиште и Босилеград имају нижи степен урбаности, односно већи удео становништва се бави пољопривредним делатностима, због чега је већи удео економски активног становништва. Са друге стране, општине Сјеница, Тутин и друге су општине које имају већинско муслиманско становништво. Ово становништво карактерише другачији систем вредности и положај жена у друштву, које и данас често имају улогу домаћице, што објашњава већи удео економски неактивних лица у овим општинама. Битан фактор представља и старосна структура становништва, јер општине са млађом популацијом имају већи удео лица старијих од 15 година, који се још увек школују. Ниво економске активности и мушкараца и жена је најмањи у општинама на граници са Црном Гором и Румунијом, а највиши на граници са Македонијом.

Разлике између пограничних и осталих општина Србије се могу јасније уочити анализом *специфичних стопа економске активности*. Многе анализе економске структуре становништва потврђују пад броја и удела економски активних ван радног контингента, односно лица млађих од 15 година и старијих од 60, односно 64 године (Радивојевић, 2006). Попис 2011 није забележио економски активна лица млађа од 15 година, док је заступљеност најмлађих старосних група (15-19 и 20-24) у активном становништву у пограничним општинама већа у поређењу са осталим општинама Србије, како код мушког, тако и код женског становништва. Најмлађе старосне групе су економски активније у општинама које се граниче са Македонијом и Црном Гором, а најмање економски

активне у пограничју са Бугарском, чији је удео економски активних најмлађих старосних група приближан просеку осталих општина Србије.

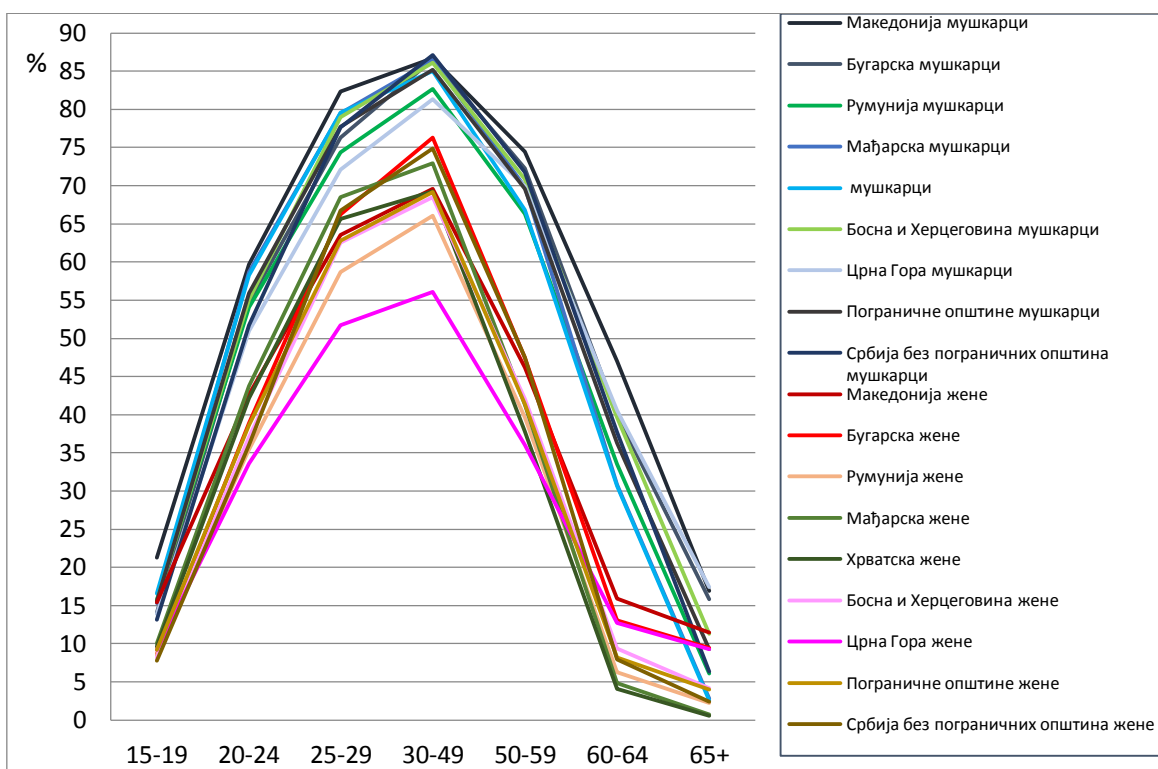

График 7. Специфичне стопе економске активности становништва пограничних општина Србије према старости и полу, Попис 2011.
Извор: Припремио аутор

Економска активност најмлађих старосних група зависи од образовања становништва ових старосних кохорти. На пример, општине Сјеница и Тутин, које се граниче са Црном Гором, у старосној групи 20-24 година имају изузетно висок удео лица са основним образовањем (30% и 19% редом), у односу на општине које се граниче са Бугарском (у просеку 9,5%). Такође, у општинама које се граниче са Црном Гором и Македонијом је нижи удео лица са завршеном средњом школом и вишим и високим образовањем (око 75% са средњим и 7% са вишим и високим образовањем) у односу на општине које се налазе у бугарском пограничном подручју (79% и 8%).

Становништво старије од 65 година има већи удео економски активног становништва у поређењу са осталим општинама. Удео активних лица изван горње старосне границе радног контингента износи 2,8% у пограничним општинама, односно 1,7% у осталим општинама Србије. Општине које се налазе дуж хрватске и мађарске границе имају мањи удео економски активних лица ван

референтне групе од осталих општина Србије, док је на граници са Бугарском и Македонијом тај удео значајно већи (око 8%). Највећа економска активност старих лица је у општинама Књажевац, Босилеград (17%), Црна Трава (16%) и Трговиште (14%). Ово се може објаснити високим уделом пољопривредног становништва, чија је стопа економске активности већа у односу на непољопривредно становништво, а такође, пољопривредно становништво је економски активно и по изласку из радног контингента. У свим осталим старосним групама пограничне општине имају нижу економску активност у односу на остале општине Србије. Посматрано према полу, економска активност мушкараца је већа у свим старосним групама, и у свим општинама, а разлике у специфичним стопама економске активности према полу су најизраженије у општинама које се граниче са Црном Гором, Босном и Херцеговином и Македонијом.

У условима интензивног демографског старења, које је посебно изражено у пограничним општинама, питање старосне структуре економски активног становништва постаје нарочито важно (Радивојевић, 2015). Старосна структура економски активног становништва је од великог значаја за квалитет радне снаге. Најзаступљеније становништво унутар активних је становништво старости 30 до 49 година, које у просеку чини 51% од укупног броја активних (остале општине Србије 53%).

Економски активно становништво које обавља занимање

Запослена лица, односно лица која обављају занимање чине најважнију категорију економски активног становништва. *Стопа запослености* у пограничним општинама је нижа око 2% у односу на остале општине Србије, чије су најмање вредности у општинама које се граниче са Црном Гором, а највеће у општинама на граници са Бугарском. Посматрано према општинама, стопа запослености укупног становништва у пограничним општинама се креће од 31% (Тутин) до 82% (Трговиште); односно од 41% (Сурдулица) до 86% (Трговиште) код мушкараца; и од 17% (Тутин) до 77% (Трговиште) код жена.

Мања стопа запослености у пограничним општинама Србије је резултат нижих *специфичних стопа запослености* по свим старосним групама од 25-64 година. Са друге стране, код најмлађих старосних група (15-24 година) и

популације старије од 65 година је већа стопа запослености у пограничним општинама. Стопа запослености се повећава и достиже максимум у старосној групи 30-49 година, а онда почиње да се смањује. У старосној групи 15-19 година општине које се граниче са Македонијом (8%) и Мађарском (7%) имају дупло већу стопу запослености у односу на референтну групу (4%), а у старосној групи 20-24 године пограничне општине са Мађарском (36%) имају већу стопу запослености у односу на остале општине Србије (26%).

Код најстаријег становништва највећа је стопа запослености у општинама које се граниче са Македонијом (26% у односу на 4% у осталим општинама Србије). Најстарије становништво има највећу специфичну стопу запослености у Трговишту (48%, мушкарци 58%, жене 40%), Босилеграду (39%, мушкарци 48%, жене 33%), Књажевцу (30%, мушкарци 39%, жене 24%), Бајиној Башти (око 23%), Пријепољу, Љубовији и Црној Трави (око 19%). Старо становништво се најчешће бави пољопривредом, што објашњава висок удео специфичне стопе запослености старих лица и висок удео запослених у примарном сектору у овим општинама. Мушкарци имају већу запосленост од жена у свим старосним групама и свим посматраним општинама (што је евидентно и на националном нивоу).

Табела 23. Стопе запослености становништва пограничних општина према полу, у односу на државу са којом се општине граниче, Попис 2011.

Држава са којом се пограничне општине граниче	Учешће запослених у становништву радног узраста (%)		
	Укупно	Мушкарци	Жене
Македонија	57,0	62,7	49,7
Бугарска	60,2	63,4	56,1
Румунија	46,1	52,6	38,1
Мађарска	50,5	56,1	44,0
Хрватска	44,2	50,2	37,1
Босна и Херцеговина	50,8	58,8	41,5
Црна Гора	39,8	48,3	29,9
Пограничне општине	47,9	53,7	41,2
Србија без пограничних општина	50,2	54,8	45,2

Извор: РЗС, Попис 2011, прорачун аутора.

Оно што пограничне општине значајно разликује од осталих општина Србије јесте структура економски активног становништва које обавља занимање према делатности. Више од четвртине становништва пограничних општина бави се пољопривредом (27%) што је чак дупло више у односу на просек осталих општина у Србији (13%), прерађивачком индустријом се бави 17% становништва (без значајних разлика у односу на референтну групу општина), 11% лица која

обављају занимање се бави трговином на велико и мало (15% у осталим општинама). Становништво пограничних општина такође карактерише знатно нижи удео запослених у информисању и комуникацији, стручним, научним, иновационим и техничким и другим делатностима.

Пољопривредним и сродним делатностима, индустријом, саобраћајем се више баве мушкарци (редом, 60%, 70%, 83%), док се жене чешће баве здравством, трговином, уметношћу и услужним делатностима (70%, 53%, 77%). Посматрано према старости, у млађим старосним групама је већи удео лица која се баве прерађивачком индустријом, трговином, државном управом и другим делатностима. Код становништва старијег од 65 година око 90% лица се бави пољопривредним и сродним делатностима, без значајних разлика према полу.

Удео становништва које се бави примарним делатностима је највећи у општинама које се граниче са Македонијом (54%), Црном Гором (31%) Бугарском и Босном и Херцеговином (27%)⁷². Најмањи удео пољопривредних и сродних делатности је у општинама на граници са Мађарском или Хрватском (22%), у којима је већи удео лица која се баве прерађивачком индустријом и трговином.

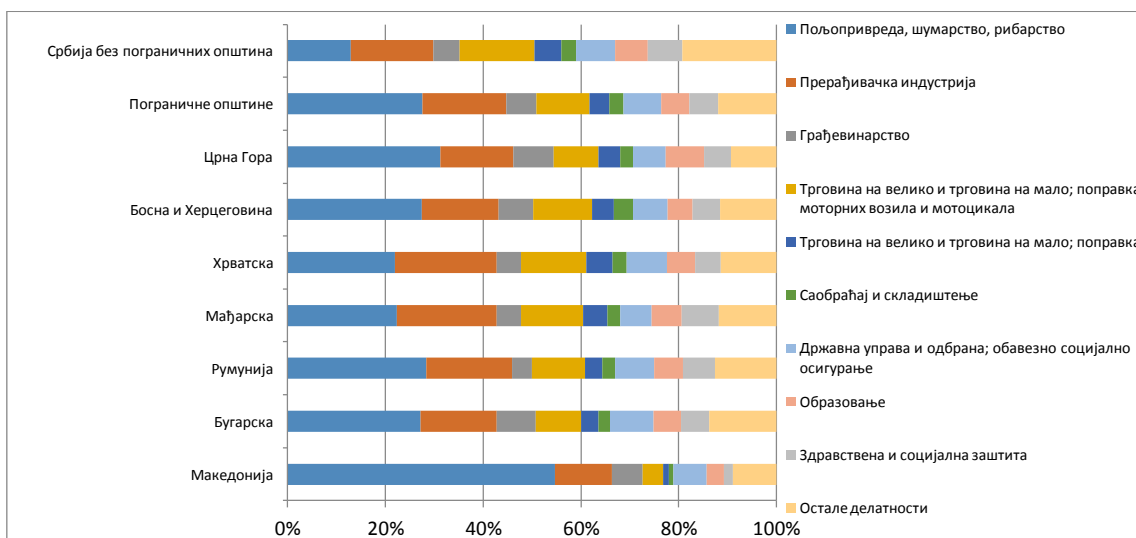

График 8. Структура делатности становништва пограничних општина Србије, у односу на државу са којом се општине граниче, Попис 2011.⁷³
Извор: Припремио аутор

⁷² Висок удео пољопривредног становништва имају општине Богатић (59%), Босилеград (55%), Трговиште (54%), Књажевац, Љубовија, Житиште (49%), Велико Градиште (44%), Црна Трава (40%), Бајина Башта, Чока (38%), Неготин (37%), Сечањ (35%), Тугин, Бач (34%) и друге.

⁷³ Изостављене су општине Бујановац и Прешево због непотпуних података.

Како би утврдили који фактори утичу на економску структуру становништва пограничних општина урађене су *корелациона и регресиона анализа*. Као зависна варијабла узета је стопа активности становништва, док су независне варијабле стопа искоришћености радног контингента, стопа економске активности лица старијих од 65 година, стопа урбаности, удео становништва запослених према секторима делатности (примарни, секундарни и терцијарни) и стопа незапослености становништва.

Вредност коефицијента вишеструке корелације $R^2=0,926$ значи да се 92,6% варијабилитета узорка зависне варијабле може објаснити независно променљивим величинама, што значи да постоји изузетно јака веза у регресионом моделу. Све варијабле су статистички значајне за анализу (Sig=0; ANOVA анализа).

Резултати корелационе анализе показују да стопа активности становништва остварује јаку позитивну корелациону везу са стопом искоришћености радног контингента и стопом активности старог становништва (,935 и ,707). Стопа активности становништва остварује корелациону везу средње јачине са уделом запослених лица према секторима делатности и са стопом незапослености становништва (око ,400). Корелациона веза стопе активности становништва са степеном урбаности општине није статистички значајна за анализу.

Такође, анализа је показала да постоји висока корелација између удела урбаног становништва и удела становништва запослених у примарном сектору (-,652), односно високу позитивну корелацију са уделом лица запослених у секундарном (,457) и терцијарном сектору (,582). То значи да је запосленост становништва према секторима делатности значајно условљена степеном урбаности општине.

Економски активно становништво које не обавља занимање

Поред економски активног становништва које обавља занимање, понуду рада чини и економски активно становништво које не обавља занимање, односно

незапослено становништво⁷⁴. Пограничне општине имају већу незапосленост у односу на референтну групу, како код укупног становништва, тако и код становништва мушког и женског пола. Просечна стопа незапослености је нижа у односу на остале општине Србије у општинама које се граниче са Мађарском и Румунијом, док је у општинама које се граниче са осталим државама већа стопа незапослености. Креће се од 19% у македонским до 31% у црногорским пограничним општинама (код мушкараца од 19% у општинама које се граниче са Мађарском, до 28% на граници са Црном Гором, а код жена од 19% у мађарским до 26% у црногорским пограничним општинама). Посматрано према општинама, укупна стопа незапослености је највећа у Прешеву (43%), Бујановцу (42%), Сурдулици (41%), Тутину (37%), Оцацима (35%), Бабушници (34%), Лозници (33%), Новој Црњи, Апатину (31%), Димитровграду (30%) и другим, а најмање стопе незапослености имају општине Црна Трава (7%), Богатић (10%), Трговиште (11%), Велико Градиште (12%), Љубовија, Чајетина (по 13%) итд.⁷⁵

Табела 24. Стопа незапослености становништва пограничних општина Србије према полу, у односу на државу са којом се општине граниче, Попис 2011.

Држава са којом се пограничне општине граниче	Учешће незапослених у активном становништву (%)			Структура незапослених (%)	
	Укупно	Мушкарци	Жене	Први пут траже посао	Некада радили
Македонија	27,9	24,2	33,9	53,8	46,2
Бугарска	24,0	23,2	25,3	39,0	61,0
Румунија	21,1	19,9	23,3	35,7	64,3
Мађарска	19,2	19,2	19,2	29,4	70,6
Хрватска	26,7	25,9	28,1	32,7	67,3
Босна и Херцеговина	20,3	18,8	22,7	37,5	62,5
Црна Гора	30,5	27,7	35,9	60,8	39,2
Пограничне општине	23,5	22,1	26,0	39,6	60,4
Србија без пограничних општина	22,1	21,3	23,3	35,9	64,1

Извор: РЗС, Попис 2011, прорачун аутора.

Лица која се први пут појављују на тржишту рада у пограничним општинама чине 40% (36% у осталим општинама) од укупног броја незапослених лица. У општинама које се граниче са Црном Гором однос лица која први пут траже посао и која су некада радила је 61:39, а у општинама које се граниче са Македонијом

⁷⁴ Незапосленима се сматрају лица која нису радила у недељи пре Пописа 2011, уз услов да активно траже посао и да су спремни да почну да раде у наредне две недеље у односу на моменат пописа (РЗС, 2013).

⁷⁵ Стопа незапослености мушкараца креће се од 7% у Црној Трави до 40% у Сурдулици, а код жена од 8% у Црној Трави до 57% у Прешеву.

54:46. Општине које се граниче са Црном Гором имају чак 61% лица која први пут траже посао у укупном броју незапослених лица.

Већи је удео мушкараца од жена међу незапосленима (57:43, у пограничним, односно 55:45 у осталим општинама), како код лица која први пут траже посао (54:46), тако и код лица која су некада радила (58:41). Већа пропорција мушкараца који су изгубили посао указује на чињеницу да је губитак посла више погађао мушко становништво (Радивојевић, 2015). Незапосленост у пограничним општинама је највећа у најмлађим старосним групама: од 15-19 и од 20-24 година, где стопа незапослености износи 62% (58% мушкарци и 68% жене), односно 42% (41% мушкарци и 44% жене), а лица која први пут траже посао чине 90%, односно 70% од укупног броја незапослених лица. У вишим старосним групама смањује се стопа незапослености, а већину незапослених чине лица која су изгубила посао⁷⁶.

Анализа економске структуре пограничних општина Србије даје увид демографске резерве радне снаге, који представља удео неактивног становништва радног узраста у укупном становништву радног узраста. Неискоришћеност радног контингента пограничних општина (45%) је већа у односу на остале општине Србије (42%), а у овом погледу се посебно истичу пограничне општине са Црном Гором (55%)⁷⁷, где је неискоришћеност радног контингента 62% у Пријепољу, 54% у Сјеници и Тутину, односно 49% у Прибоју. Демографске резерве радне снаге су од посебног значаја у условима интензивног демографског старења⁷⁸ и ниског прилива становништва у радну старост, јер указује на могућност економског активирања до сада неискоришћених радних ресурса у оквиру радног контингента. То се првенствено односи на становништво женског пола, јер се ту крију највеће потенцијалне резерве радне снаге (Wertheimer-Балетић, 1973).

⁷⁶ У старосној групи 30-49 стопа незапослености износи 21% (19% код мушкараца и 23% код жена), у старосној групи 50-59 година 21% (21% мушкарци, 22% жене), 60-64 година 18% (20% мушкарци, 8% жене). Удео лица која су изгубила посао у укупном броју незапослених лица по старосним групама редом износи 70%, 85%, 83%.

⁷⁷ Стопа неискоришћености радног контингента у општинама које се граниче са Румунијом је 50%, са Хрватском 46%, Босном и Херцеговином 45%, Мађарском 44%, Бугарском 42%, а најмање са Македонијом 27%.

⁷⁸ Пограничне општине се суочавају са одмаклим процесом демографског старења, а вредности просечне старости општина које се граниче са Бугарском је 47, са Румунијом 44, Мађарском и Хрватском и Босном и Херцеговином 43, са Македонијом 41 годину.

Економски неактивно становништво

Економски неактивно становништво у просеку чини 60,2% популације радног узраста, што је приближно једнако просеку осталих општина Републике Србије. Удео економски неактивног становништва је већи од 60% у већини општина (29 од 46 општина). Највећи удео неактивног становништва је у општини Тутин (68,4%) док је удео економски неактивног становништва најнижи у Трговишту (38,4%) и Босилеграду (44,3%).

У укупном броју економски неактивних лица најзаступљенији су пензионери (37,5%, односно 38,8% у осталим општинама). Специфичне су општине Тутин и Сјеница у којима пензионери чине само 13,6%, односно 23,3% економски неактивних лица, док је тај удео и до пет пута већи у општинама Бабушница, Црна Трава, Димитровград (преко 50%), као резултат старосне структуре.

По уделу у укупном броју економски неактивних лица следе деца млађа од 15 година, са просечним уделом 23,2%. И у овој категорији неактивних лица се уочава значајна хетерогеност пограничних општина, где се истичу општине Тутин и Сјеница са највећим уделом деце млађе од 15 година (38,4%, тј. 31,1%), као и општина Црна Трава (10,5%).

Затим следе лица која обављају послове само у свом домаћинству, са просечним уделом 17,3% у укупном економски неактивном становништву (15,8% у осталим општинама). Домаћице чине само 6,8% неактивних лица у општини Трговиште, док је њихов највећи удео у Малом Зворнику и Богатићу (око 26%).

Значајан удео имају ученици и студенти (просечно 12,1%). Ова категорија има најмањи удео у Црној Трави, Бабушници и другим општинама, док је њихов највећи удео у општини Трговиште (22,9%).

Лица са приходима од имовине чине мање од 1% укупног броја неактивних лица, а специфична је општина Сјеница у којој је тај удео 3,1%, Сечањ и Житиште око 2%.

7.8. Пројекције становништва пограничних општина

За потребе креирања јавних политика изузетно су значајне пројекције становништва. Различити друштвено-економски и просторни планови не могу се креирати без претходно израђених демографских пројекција које се тичу величине и структура становништва (нпр. планирање у области запошљавања, образовања, социјалног осигурања, просторно и урбанистичко планирање итд.).

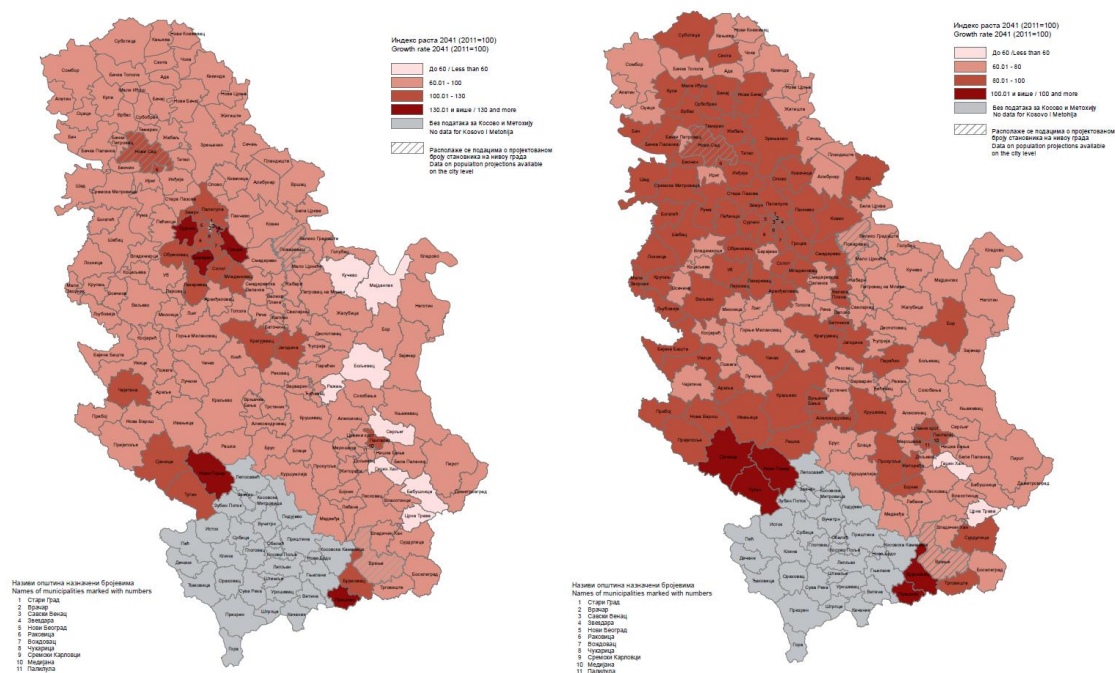
На основу досадашњих тенденција у кретању становништва пограничног простора Србије очекивано је да ће се процес депопулације наставити. Републички завод за статистику је урадио званичне пројекције становништва на нивоу општина до 2041. године, у две варијанте: средња и варијанта нултог миграционог салда. Ипак, највероватније је да ће се у наредне три деценије становништво мењати у складу са претпоставкама на којима је базирана средња варијанта пројекција.

На основу *средње варијанте званичних пројекција* Републичког завода за статистику до 2041. године доћи ће до смањења броја становника у свим општинама, изузев општина са муслиманским становништвом, Тутин (повећање за 23,3%), Прешево (22,5%), Сјеница (9,1%), Бујановац (6%) и Чајетина (1,2%).

То је резултат виших вредности стопа наталтета и другачијих репродуктивних норми становништва општина са муслиманским становништвом, док је општина Чајетина општина са позитивним миграционим салдом, који премашује негативне вредности природног прираштаја. Највеће смањење броја становника биће у општини Црна Трава, где ће се популација смањити за 65% по средњој варијанти пројекција. Интензивно смањење броја становника биће и у општинама Бабушница и Мајданпек, у којима ће се становништво умањити за половину (50,1% и 48,7%), док ће значајан део популације изгубити и општине Књажевац, Трговиште, Неготин, Босилеград, Голубац и Пландиште (30-40%). Становништво ће се умањити за 20-30% у 16 пограничних општина⁷⁹, односно 10-

⁷⁹ Смањење становништва у периоду 2011-2041 према средњој варијанти пројекција за 20-30%: Кладово, Зајечар, Житиште, Пирот, Озаци, Чока, Димитровград, Сечањ, Нова Црња, Бела Црква, Сомбор, Кањижа, Апатин, Сурдулица, Богатић и Нови Кнежевац.

20% у 13 пограничних општина⁸⁰, док ће индекс смањења становништва бити знатно мањи у општинама Лозница, Вршац и Ужице (9,4%, 8,2% и 8,0%, редом).

*Карта 11. и 12. Пораст/пад броја становника у Републици Србији према општинама и градовима (2041/2011) према средњој варијанти пројекција и варијанти нултог миграционог салда
Извор: РЗС, Пројекције становништва 2011-2041, 2014.*

Према варијанти нултог миграционог салда до 2041. године ће доћи до повећања броја становника у општинама Тутин (35,6%), Прешево (21,1%), Сјеница (9,6%) и Бујановац (3,7%). Једна општина ће умањити становништво за 8,8% (Чајетина), док ће се популација умањити за 10-20% у 16 пограничних општина⁸¹, док ће 20-30% становништва изгубити 17 пограничних општина⁸². Око

⁸⁰ Смањење становништва у периоду 2011-2041 према средњој варијанти пројекција за 10-20%: Кикинда, Бачка Паланка, Шид, Бач, Прибој, Сремска Митровица, Пријепоље, Мали Зворник, Бајина Башта, Љубовија, Велико Градиште, Шабац и Суботица.

⁸¹ Смањење становништва у периоду 2011-2041. према варијанти нултог миграционог салда за 10-20%: Смањење становништва у периоду 2011-2041 за 10-20%: Шид, Бач, Бачка Паланка, Бајина Башта, Љубовија, Суботица, Богатић, Трговиште, Вршац, Сремска Митровица, Прибој, Сурдулица, Шабац, Ужице, Лозница и Мали Зворник.

⁸² Смањење становништва у периоду 2011-2041. према варијанти нултог миграционог салда за 20-30%: Зајечар, Житиште, Оџаци, Босилеград, Мајданпек, Чока, Велико Градиште, Сечањ, Пирот, Бела Црква, Нова Црња, Сомбор, Апатин, Кањижа, Чајетина, Кикинда и Нови Кнежевац.

трећине популације изгубило би 7 пограничних општина⁸³, док би се становништво преполовило у општини Црна Трава (53,4%).

Обе варијанте пројекција становништва указују да неће доћи до значајне промене у структури становништва према полу. Као и сада, однос мушкараца и жена биће уједначен. Специфична је општина Велико Градишће у којој ће према средњој варијанти пројекција скоро две трећине становништва бити мушкарци, а само трећина становништва ће бити женског пола.

Табела 25. Индекс пораста/пада броја становника пограничних општина Србије према полу, у односу на државу са којом се општине граниче

Држава са којом се пограничне општине граниче	Индекс пораста/пада броја становника 2011-2041.					
	Средња варијанта пројекција			Варијанта нултог миграционог салда		
	Укупно	Мушкарци	Жене	Укупно	Мушкарци	Жене
Македонија	89,0	90,4	87,3	95,2	95,5	95,0
Бугарска	63,7	63,8	63,7	68,2	68,3	68,2
Румунија	74,2	76,8	71,7	74,4	75,2	73,7
Мађарска	81,0	81,3	80,7	79,3	79,7	78,9
Хрватска	78,9	79,0	78,7	78,6	78,9	78,2
Босна и Херцеговина	86,7	85,9	87,5	83,3	82,9	83,7
Црна Гора	99,5	99,6	99,4	105,0	104,1	105,9
Пограничне општине	83,6	84,0	83,2	82,6	82,8	82,3
Србија без пограничних општина	97,3	96,5	98,1	85,4	85,7	85,2

Извор: РЗС, Пројекције становништва 2011-2041, 2014.

Процес депопулације ће бити континуиран током читавог пројекционог периода у већини пограничних општина, што ће неповољно утицати на процес демографског подмлађивања. Депопулација може бити заустављена једино ако дође до остварења варијанте екстремно високог фертилитета. Са друге стране наслеђена старосна структура ће бити главни узрок депопулације и процеса старења. Даље смањење смртности и продужење очекиваног трајања живота могу поспешити старење становништва са врха старосне пирамиде. Према пројекцијама тренутна старосна структура ће бити препрека у демографској ревитализацији и развоју пограничних општина Републике Србије (Анђелковић Стоилковић, 2016).

Да су пограничне општине Србије демографски угроженије од општина без пограничног статуса указује и чињеница да ће ове општине у просеку

⁸³ Смањење становништва у периоду 2011-2041. према варијанти нултог миграционог салда за 30-40%: Бабушница, Књажевац, Неготин, Димитровград, Пландиште, Голубац, Кладово, Књажевац, Неготин, Димитровград, Пландиште, Голубац и Кладово.

изгубити око петине свог становништва до 2041. године, према обе варијанте пројекција, док ће се становништво у осталим општинама Републике Србије умањити за 3% према средњој варијанти пројекција, односно око 15% према варијанти нултог миграционог салда. Такође, постоје значајне разлике у односу на државу са којом се општине граниче. Према средњој варијанти пројекција, највеће смањење броја становника забележиће општине које се граниче са Бугарском (36%), а затим општине на граници са Румунијом (25%) и Хрватском (21%), док ће се незнатно смањити број становника у општинама на граници са Црном Гором (0,5%). Варијанта нултог миграционог салда указује на смањење броја становника у општинама које се граниче са Бугарском за 32%, односно 26% на граници са Румунијом, око 21% у општинама које се граниче са Мађарском и Хрватском, док би се становништво увећало за 5% у општинама које се граниче са Црном Гором.

7.9. Распон хетерогености и екстреми

Погранични простор Србије одликује низ специфичности по којима се овај простор разликује од остатка Републике Србије. На овој територији постоје доста екстремних вредности различитих демографских показатеља. Представићемо општине које се значајно разликују од просека пограничних општина и демографске екстреме, који често представљају екстреме посматрано и на националном нивоу.

Погранична општина са највећим бројем демографских екстрема јесте Црна Трава, која је у периоду 1961-2011 умањила своје становништво за чак 7,5 пута. У последњем међупописном периоду, 2002-2001 године, становништво се смањивало по просечној годишњој стопи раста -44,8%. Инерција вишедеценијског недовољног природног обнављања становништва утицала је на веће смањење становништва природном компонентом (-28,1%), док је миграциона компонента, такође, значајно допринела смањењу броја становника (-16,7%). У последњем међупописном периоду, компонента миграционог кретања становништва је имала нешто мањи утицај на смањење броја становника у односу на природну компоненту, јер је дугогодишња емиграција младог радно-способног становништва знатно нарушила старосну структуру становништва. Ова општина има највишу просечну старост у Србији (53,7 године), а удео старог становништва

(старије од 60 година) износи чак 44,2%. Са друге стране, младо становништво (млађе од 20 година) чини само 10,2% укупне популације. Неповољни демографски токови ће се наставити и у наредном периоду, а предвиђено је да ће се популација преполовити за наредне три деценије. Основна карактеристика ове општине јесте ниска стопа незапослености становништва (7%), али и висок удео становништва које се бави пољопривредним делатностима. Ова општина се сврстава у ред најнеразвијенијих општина, са вредношћу БДП-а испод 50% од републичког просека, и изузетно високом стопом ризика од сиромаштва (53,6%). Општина Црна Трава има ограничена средства предвиђена за деловање јавних политика. То је општина са изузетно неповољним демографским карактеристикама и малим могућностима за ревитализацију.

Општина Бабушница има сличне демографске карактеристике. Са просечном старошћу од 49,5 година, уделом младих само 14,2% и уделом старих лица 38,3% ова општина се сврстава у ред демографски најстаријих општина. Становништво се у периоду 2002-2011 смањивало по просечној годишњој стопи раста -25,7‰ (где је већи удео имала компонента природног кретања становништва -19,3‰, од компоненте миграционог кретања -6,4‰). И ова општина има ниво БДП-а мањи од половине просека Републике Србије, и већу стопу ризика од сиромаштва од 50%.

Општине сличних демографских и социо-економских карактеристика су и општине Књажевац, Босилеград, Трговиште, и друге општине које се налазе дуж природне, планинске границе са Бугарском или Македонијом, која је у великој мери утицала на демографски, а самим тим и на економски развој овог дела пограничног простора.

Насупрот општинама које важе за демографски угрожена подручја издвајају се општине са већинским муслиманским становништвом: Бујановац, Прешево, Сјеница и Тутин. Ово су демографски најмлађе општине. Општина Тутин има просечну старост 32 године, а младо становништво чини око трећине укупне популације (34,2%), док је удео старих лица само 11,9%. Становништво општине Тутин се у периоду 2002-2011 повећавало по просечној годишњој стопи раста 3,8‰, а карактеристично је да је повећање броја становника резултат природне компоненте (14,8‰), која премашује емиграцију (-10,9‰). Остале три

општине имају позитиван природни прираштај становништва, али је број лица који одлазе већи због чега се становништво смањује. Оне имају нешто већу просечну старост (око 38 година), младо становништво чини око 28%, а старо око 20%. И ове општине имају нижи степен друштвено-економске развијености, са високим уделом незапослених лица.

Основни фактор диференцијације демографског развитка јесте етничка структура становништва и на њима утемељене репродуктивне норме и понашања. Етничка разноликост се огледа у већој концентрацији становништва албанске националности у општинама Бујановац (71,9%) и Прешево (74,5%), бошњачке националности у општинама Тутин (90,0%), Сјеница (73,9%) и Пријепоље (34,5%), док су Бугари најбројнији у општинама Босилеград (71,8%) и Димитровград (53,5%). Мађари су најбројнији у Кањижи (85,1%), Кикинди (49,7%), Суботици (35,7%), као и у општинама Житиште, Нова Црња итд. Роми чине четвртину укупног броја становника општине Бујановац.

Како је природно кретање становништва значајно условљено етничком структуром становништва, миграциона компонета је чешће условљена социоекономским карактеристикама општине. Док су емиграционе општине оне општине које се налазе дуж границе у периферним и брдско-планинским пределима, постоје и развијенији урбани центри. То су градски центри Пирот, Вршац, Суботица, Сремска Митровица, Лозница, Шабац и Ужице. Ове општине имају повољније карактеристике радне снаге, образованије становништво и квалификовану радну снагу, која је често повољнија од националног просека. Као такве, ови центри представљају носиоце развоја пограничног простора.

8. ПРИМЕНА НОВИХ ИНДИКАТОРА У ИСТРАЖИВАЊУ ДЕМОГРАФСKE ХЕТЕРОГЕНОСТИ

У овом поглављу ће се испитати претходно приказане карактеристике демографске хетерогености и утврдити по ком основу постоји највећа демографска хетерогеност.

8.1. Индекси различитости

При одређивању хетерогености коришћен је *индекс квалитативне варијације* (Frankfort-Nachmias, Leon-Guerrero, 2005), који представља меру варијабилности за варијабле са нормалном расподелом. Заснива се на односу максималног броја могућих дистрибуција у узорку. Добија се помоћу формуле:

$$IQV = \frac{K(100^2 - \sum Pct^2)}{100^2(K - 1)}$$

IQV - индекс квалитативне варијације;

K – број категорија;

$\sum Pct$ – сума квадрата процентуалног учешћа у укупној дистрибуцији.

Најједноставнија мера укупне варијације варијабле је *ранг*, односно опсег између најнижег и највишег резултата у дистрибуцији. Међутим, поузданија мера је *интерквartilни ранг* који обухвата 50% дистрибуције укупне расподеле. Дефинише се као расподела између првог (Q1 - тачка на првих 25% дистрибуције) и трећег квартала (Q3 - тачка на првих 75% и преосталих 25% дистрибуције узорка).

$$Q1 = N * 0,25$$

$$Q3 = N * 0,75$$

$$IQR = Q3 - Q1$$

IQR - интерквartilни ранг;

N – величина узорка.

Вредност индекса је представљена помоћу *box-plot* графикона, где се уочава укупна дистрибуција узорка, односно израчунате вредности индекса квалитативне варијација. Графикон показује распон хетерогености између минималних и максималних вредности, а такође је приказана медијална вредност,

као и интерквартилни ранг, односно дистрибуција половине узорка између првог и трећег квартала.

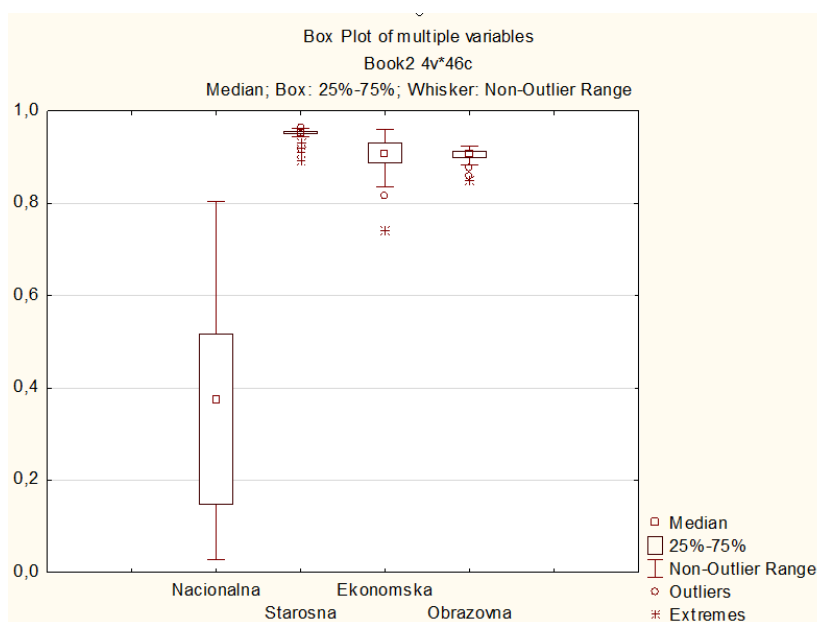

График 9. Утврђивање хетерогености демографских структура становништва на основу индекса квалитативне варијације
Извор: Припремио аутор, Statistica

Представљен је индекс квалитативне варијације за националну, старосну, економску и образовну структуру становништва, са циљем да утврдимо по ком основу се највише разликују пограничне општине Србије.

Највећи распон хетерогености има национална структура, где постоје изразито хомогене општине (минимална вредност индекса 0,03), али и општине које су доста хетерогене (максимална вредност индекса 0,80) по националном саставу. Разлике између општина постоје и са аспекта економске структуре, док остале структуре имају мању хетерогеност између општина.

За истраживање хетерогености пограничних општина користиће се и **индекс различитости** (Lima, Melnik, 2014). Индекс представља меру вероватноће, да ће двоје људи изабрани случајно бити различити у односу на одређено обележје популације. Што је већа вероватноћа да ће бити "другачији", то је индекс различитости већи. Индекс се добија по формули:

$$I_d = 1 - \sum p^2$$

Индекс различитости показује да је највећа хетерогеност општина у погледу старосне структуре, са јако малим распонем хетерогености између

општина. Образовна структура становништва има већи распон хетерогености од економске структуре становништва.

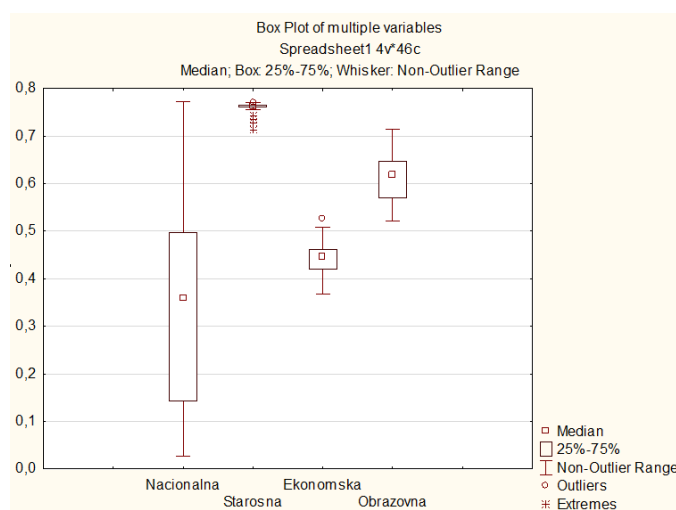

График 10. Утврђивање хетерогености демографских структура становништва на основу индекса различитости
Извор: Припремио аутор, Statistica

На следећем графикону је приказан *комбиновани индекс различитости*, који сумира диференцираност посматраних демографских структура становништва пограничних општина. Композитни индекс различитости показује да се вредност индекса креће од 0,46 до 0,65. Хомогену структуру становништва имају општине Ужице, Лозница, Чајетина, Црна Трава и друге, док је највећа хетерогеност становништва у општинама Бач, Суботица, Пландиште, Димитровград, Босилеград и другим.

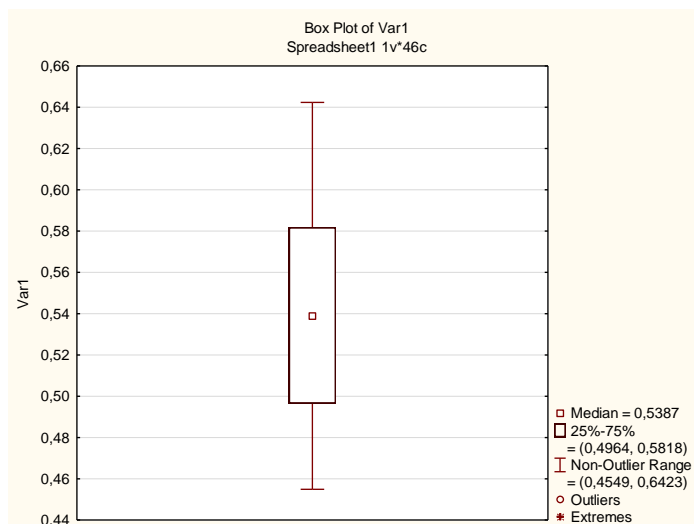

График 11. Композитни индекс различитости
Извор: Припремио аутор, Statistica

На основу индекса различитости испитали смо да ли се током времена мењао ниво хетерогености општина са аспекта националне структуре становништва и утврдили да не постоје значајне промене у последњем међупописном периоду од 2002-2011 године (минимална вредност индекса 0,02 а максимална 0,76).

Хетерогеност националне структуре је испитана и помоћу *Симпсоновог индекса* (Bains, 2005).

$$D = \frac{1}{\sum P_i^2}$$

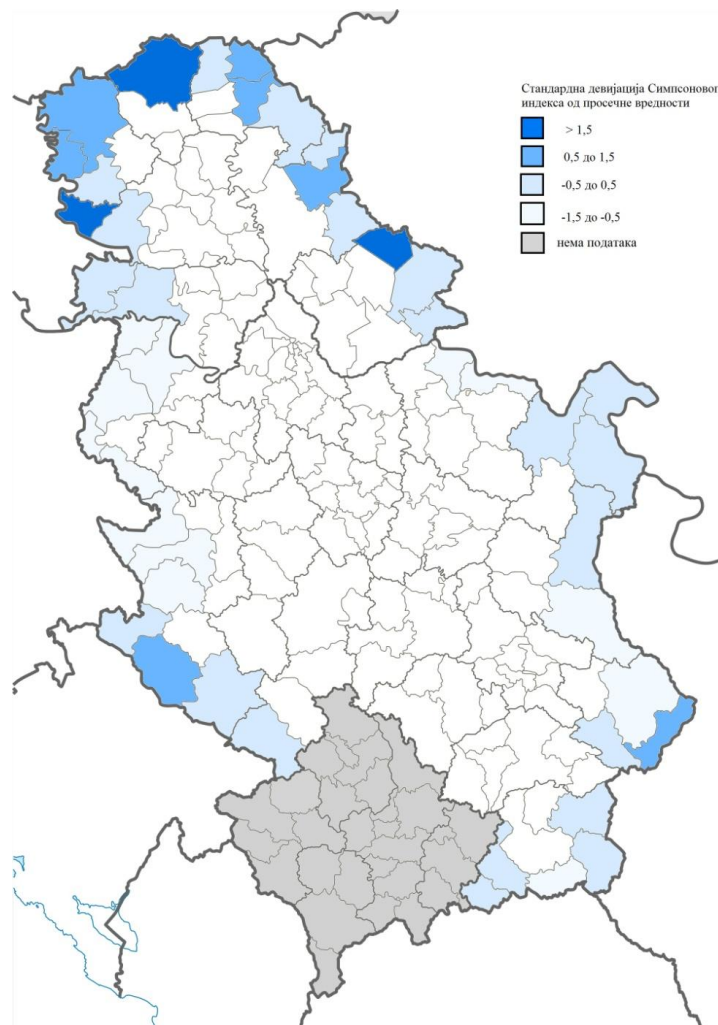
D – Симпсонов индекс;

P_i – процентуално учешће у укупној дистрибуцији.

На карти је представљена стандардна девијација у односу на вредност аритметичке средине индекса, помоћу које утврђујемо етничку хетерогеност становништва пограничних општина. На основу вредности стандардне девијације од просечне вредности Симпсоновог индекса постоје општине које имају ниво хетерогености:

- веома висок (вредност стандардне девијације преко 1,5);
- висок (од 0,5 до 1,5);
- просечан (од 0,5 до -0,5);
- низак (од -0,5 до -1,5);
- веома низак (испод -1,5).

Просечна вредност Симпсоновог индекса за националну структуру становништва 2011. године износи 1,71, а вредности индекса се крећу од 1,03 (Бајина Башта, Ужице, Љубовија итд.) до 4,39 (Суботица). Општине са најхетерогенијом националном структуром су Суботица, Бач и Пландиште, док већина општина која се граничи са Босном и Херцеговином има хомогену националну структуру становништва.

Карта 13. Стандардна девијација од просечне вредности Симпсоновог индекса за националну структуру становништва према Попису 2011.

Извор: Припремио аутор

8.2. Примена кластер анализе у одређивању хетерогености пограничних општина

Један од битнијих полазишта дисертације јесте представљање хетерогености пограничног простора Србије са различитих аспеката са циљем да се утврди да ли су пограничне општине заиста периферне и да ли се међу њима могу издвојити маргиналне општине. Од изузетног је значаја одређивање индикатора на основу којих ће се претставити хетерогеност пограничног простора Србије. Селекција индикатора је урађена на основу досадашњих истраживања, доступности статистичких података на нивоу општина, као и на основу статистичке анализе значајности индикатора за истраживање.

- I. Географске варијабле
 1. Густина насељености 2011
 2. Регион којем погранична општина територијално припада (NUTS)
 3. Стара или нова погранична општина
- II. Демографске варијабле
 4. Број становника 2011
 5. Стопа раста броја становника у периоду 2002-2011
 6. Стопа природног прираштаја у периоду 2002-2011
 7. Општа стопа фертилитета
 8. Просечна годишња стопа миграционог салда у периоду 2002-2011
 9. Индекс старења становништва (65+ / <15) 2011
 10. Просечна старост становништва 2011
 11. Удео старачког становништва (80+) у укупној популацији 2011
 12. Удео младог становништва 2011
- III. Социо-економске варијабле
 13. Степен развијености општине, проценат у односу на вредност Републике Србије (2013)⁸⁴
 14. Висина зарада (2011)
 15. Стопа незапослености становништва (2011)
 16. Стопа ризика од сиромаштва (2011)
 17. Удео високообразованих лица радне старости (2011)
 18. Ниво инвестиција (2011)
 19. Број становника на једног лекара (2011)
 20. Удео становника који нема прикључак на канализацију (2011)
 21. Поштанске активности и телекомуникације (2011)

8.2.1. Испитивање нормалности расподеле варијабли

У следећој табели су представљени опсег, минималне и максималне вредности, средина, стандардна девијација и варијанса. На основу те табеле можемо закључити да постоји изузетно велики опсег између максималних и минималних вредности, као и значајна варијабилност од средњих вредности код свих посматраних варијабли.

⁸⁴ Ниво развијености јединица локалне самоуправе одређује се применом основног и корективних показатеља економске развијености јединице локалне самоуправе (ЕРО). Основни показатељ за мерење степена ЕРО је збир масе зарада и пензија у јединици локалне самоуправе и прихода буџета јединице локалне самоуправе по искључењу средстава добијених од другог органа на име отклањања последица ванредних околности, исказан по глави становника. Корективни показатељи за мерење степена ЕРО су демографски пад или раст, стопа незапослености и степен образовања (Влада РС, 2014).

Табела 26. Дескриптивна статистика

Варијабле	Опсег	Минимум	Максимум	Средина	Стандардна девијација	Варијанса
Густина насељености	140,5	5,3	145,8	54,2	34,5	1191,7
Регион којем погранична општина територијално припада	2,0	1,0	3,0	2,0	0,9	0,8
Стара или нова погранична општина	1,0	0,0	1,0	0,5	0,5	0,3
Број становника	139891,0	1663,0	141554,0	34020,8	29799,6	888013731,9
Стопа раста броја становника	59,3	-44,8	14,5	-13,3	9,1	82,8
Стопа природног прираштаја	39,9	-30,2	9,7	-8,9	6,4	40,4
Општа стопа наталитета	16,0	4,9	20,9	9,0	2,9	8,5
Просечна годишња стопа миграционог салда	19,2	-17,8	1,4	-5,9	4,5	20,5
Индекс старења становништва	5,6	0,3	5,9	1,5	0,8	0,7
Просечна старост становништва	21,6	32,1	53,7	43,2	3,3	11,1
Удео старачког становништва у укупној популацији	6,6	1,2	7,8	3,9	1,4	2,0
Удео младог становништва	24,0	10,2	34,2	19,8	3,7	13,8
Степен развијености општине	4,0	1,0	5,0	2,7	1,3	1,8
Висина зарада	23452	27031	50483	34996	5174	26771652
Број незапослених на 1000 становника	187	53	240	132	43	1853
Стопа ризика од сиромаштва	48,2	17,9	66,1	37,5	11,2	125,5
Удео високообразованих лица радне старости	11,0	6,0	17,0	10,5	2,8	8,0
Ниво инвестиција 2011-2015	7385105	13523	7398628	1141720	1604999	2576020514578
Број становника на једног лекара	795,0	224,0	1019,0	553,5	219,4	48150,9
Удео становника који нема прикључак на канализацију	83,1	16,9	100,0	56,3	21,5	461,8
Поштанске активности и телекомуникације - број претплатника на 100 становника	50,0	10,0	60,0	32,5	8,8	77,7

Извор: Припремио аутор, SPSS

Испитивање нормалности расподеле врши се помоћу Shapiro-Wilk теста, јер је узорак мањи од 50. Постављају се нулте хипотезе онолико колико има варијабли.

H_0 – варијабла нема нормалну расподелу

H_1 - варијабла има нормалну расподелу

Уколико је Sig. < 0,05 онда се нулта хипотеза одбацује и прихвата алтернативна хипотеза да варијабла има нормалну расподелу. На основу Shapiro-Wilk-овог теста варијабле просечна годишња стопа миграционог салда, висина

зарада, број незапослених на 1000 становника, стопа ризика од сиромаштва и удео становника који нема прикључак на канализацију су варијабле чија је вредност Sig. > 0,05 због чега се прихвата нулта хипотеза да варијабле немају нормалну расподелу.

Табела 27. Тест нормалности

	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
VAR00001	,166	46	,003	,899	46	,001
VAR00002	,256	46	,000	,771	46	,000
VAR00003	,361	46	,000	,634	46	,000
VAR00004	,208	46	,000	,808	46	,000
VAR00005	,107	46	,200*	,926	46	,006
VAR00006	,135	46	,035	,935	46	,013
VAR00007	,255	46	,000	,695	46	,000
VAR00008	,070	46	,200*	,961	46	,129
VAR00009	,227	46	,000	,656	46	,000
VAR00010	,188	46	,000	,904	46	,001
VAR00011	,212	46	,000	,892	46	,000
VAR00012	,240	46	,000	,830	46	,000
VAR00013	,186	46	,000	,877	46	,000
VAR00014	,101	46	,200*	,953	46	,062
VAR00015	,103	46	,200*	,968	46	,236
VAR00016	,087	46	,200*	,971	46	,298
VAR00017	,126	46	,066	,947	46	,037
VAR00018	,241	46	,000	,701	46	,000
VAR00019	,149	46	,012	,937	46	,016
VAR00020	,119	46	,104	,955	46	,071
VAR00021	,173	46	,001	,858	46	,000

Извор: Припремио аутор, SPSS

На основу резултата Т теста, све варијабле имају вредност Sig. =,000 < 0,05, што значи да варијабле имају нормалну расподелу.

Табела 28. Резултати Т теста

	Test Value = 0					
	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
					Lower	Upper
VAR00001	10,7	45	,000	54,2	44,0	64,5
VAR00002	16,0	45	,000	2,0	1,8	2,3
VAR00003	7,3	45	,000	0,5	0,4	0,7
VAR00004	7,7	45	,000	34020,8	25171,5	42870,2
VAR00005	-9,9	45	,000	-13,3	-16,0	-10,6
VAR00006	-9,5	45	,000	-8,9	-10,8	-7,0
VAR00007	21,0	45	,000	9,0	8,1	9,9
VAR00008	-8,8	45	,000	-5,9	-7,2	-4,5
VAR00009	12,4	45	,000	1,5	1,3	1,7
VAR00010	88,1	45	,000	43,2	42,2	44,2
VAR00011	19,0	45	,000	3,9	3,5	4,3
VAR00012	36,1	45	,000	19,8	18,6	20,9
VAR00013	13,9	45	,000	2,7	2,3	3,1
VAR00014	45,9	45	,000	34995,8	33459,3	36532,4
VAR00015	20,8	45	,000	131,9	119,2	144,7
VAR00016	22,7	45	,000	37,5	34,2	40,8
VAR00017	25,4	45	,000	10,5	9,7	11,4
VAR00018	4,8	45	,000	1141720,1	665094,3	1618345,8
VAR00019	17,1	45	,000	553,5	488,3	618,6
VAR00020	17,8	45	,000	56,3	49,9	62,7
VAR00021	25,0	45	,000	32,5	29,9	35,1

Извор: Припремио аутор, SPSS

8.2.2. Тест хомогености

Тест хомогености треба да утврди да ли постоји разлика између узорака (општина) у погледу одређених варијабли (индикатора).

H_0 – не постоје статистички значајне разлике између узорака, односно узорци се понашају као да припадају истом скупу;

H_1 - постоје статистички значајне разлике између узорака, односно узорци се понашају као да не припадају истом скупу.

За степен слободe 1 и праг значајности $p=0,05$, све вредности су веће од граничне вредности због чега одбацујемо нулту хипотезу и потврђујемо да постоје значајне статистичке разлике између узорака, односно општина према свим варијаблама, тј. индикаторима. Закључујемо да пограничне општине нису хомогене и да постоји изражена хетерогеност у погледу изабраних индикатора.

Табела 29. Резултати Хи-квадрат теста

Pearson Chi-Square	Asymp. Sig.	Pearson Chi-Square	Asymp. Sig.	Pearson Chi-Square	Asymp. Sig.
VAR00001	0,238	VAR00008	0,248	VAR00015	0,251
VAR00002	0,422	VAR00009	0,248	VAR00016	0,248
VAR00003	0,431	VAR00010	0,267	VAR00017	0,256
VAR00004	0,238	VAR00011	0,253	VAR00018	0,238
VAR00005	0,251	VAR00012	0,241	VAR00019	0,238
VAR00006	0,243	VAR00013	0,403	VAR00020	0,245
VAR00007	0,241	VAR00014	0,238	VAR00021	0,314

Извор: Припремио аутор, SPSS

8.2.3. Испитивање међузависности индикатора

Ради утврђивања сета индикатора релевантног за типологију периферности пограничног простора Србије неопходно је установити у каквој су међузависности изабрани индикатори, и утврдити природу и јачину везе међу њима. У ту сврху урађена је анализа корелације индикатора. Ниједан индикатор не може се посматрати засебно, односно изоловано од предложеног сета индикатора, већ се морају посматрати у међусобној зависности и условљености, те се морају у целини и анализирати.

Израчунат је *Пирсонов коефицијент корелације*, који утврђује у којој мери постоји повезаност између свих варијабли међусобно, а предзнак коефицијента одређује природу и смер корелационе везе између варијабли. Доњи праг статистичке значајности износи 0,05. Постоји слаба корелациона веза за вредности коефицијента од $\pm 0,3$ до $\pm 0,5$, умерено слагање варијабли за вредности коефицијента од $\pm 0,5$ до $\pm 0,7$, док вредности коефицијента веће од $\pm 0,7$ представљају јаку корелациону везу.

Због великог броја индикатора и хетерогености података често су заступљене слабе корелационе везе између посматраних варијабли, али то не значи да не постоји корелациона зависност. Већа повезаност варијабли постоји код сродних индикатора који се односе на исти тип података.

Виши степен значајности имају међусобно демографске варијабле, што указује на сличан тренд и условљеност демографских показатеља.

Табела 30. Јачина и природа корелационе везе географских и демографских варијабли

Група варијабли	Варијабла	Јака корелациона зависност	Умерена корелациона зависност
Географске	Густина насељености	Број становника (+)	Стопа раста броја становника (+), Ниво инвестиција (+)
	Регион којем погранична општина територијално припада	Просечна старост становништва (+)	
	Тип пограничне општине		Стопа природног прираштаја (-), Удео старачког становништва
Демографске	Број становника	Густина насељености (+), Ниво инвестиција (+)	Степен развијености општине (+), Удео високообразованих лица радне старости (+)
	Стопа раста броја становника	Индекс старења (-), Удео младог становништва (+), Општа стопа наталитета (+), Стопа природног прираштаја (+)	Удео старачког становништва (-), Просечна годишња стопа миграционог салда (+)
	Стопа природног прираштаја	Удео старачког становништва (-), Индекс старења (-), Општа стопа наталитета (+), Стопа раста броја становника (+), Удео младог становништва (+)	Тип пограничне општине (-)
	Општа стопа наталитета	Стопа раста броја становника (+), Стопа природног прираштаја (+), Удео младог становништва (+)	Удео старачког становништва (-), Индекс старења (-), Поштанске активности и телекомуникације (-)
	Просечна годишња стопа миграционог салда		Број незапослених на 1000 становника (-), Стопа раста броја становника (+)
	Индекс старења становништва	Стопа природног прираштаја (-), Удео младог становништва (-), Стопа раста броја становника (-), Удео старачког становништва (+)	Општа стопа наталитета (-)
	Просечна старост становништва		Удео старачког становништва у укупној популацији (-), Регион којем погранична општина територијално припада (+)
	Удео старачког становништва у укупној популацији	Стопа природног прираштаја (-), Удео младог становништва (-), Удео старачког становништва у укупној популацији (+)	Општа стопа наталитета (-), Стопа раста броја становника (-), Просечна старост становништва (-), Тип пограничне општине (+)
	Удео младог становништва	Удео старачког становништва у укупној популацији (-), Индекс старења (-), Стопа раста броја становника (+), Стопа природног прираштаја (+), Општа стопа наталитета (+)	Поштанске активности и телекомуникације (-)

Извор: Припремио аутор, SPSS

Географске варијабле имају јаку позитивну корелацију са демографским варијаблама, што потврђује хипотезу да су демографске карактеристике условљене географским положајем.

- Очекивано је да је густина насељености директно условљена бројем становника и стопом раста становништва. Поред демографских варијабли, густина

насељености остварује умерену позитивну корелацију са нивоом инвестиција, јер је већа густина насељености у општинама са већим урбаним центрима, који имају и већи ниво инвестиција (на пример општине, Шабац, Суботица, Вршац итд.).

- Посматрано у односу на *регион којем општина припада* разликује се просечна старост становништва пограничних општина (демографски најстарије су општине Региона Јужне и Источне Србије, које су смештене у планинском подручју).

- Тип пограничне општине остварује умерену корелацију са стопом природног прираштаја (негативна) и уделом старачког становништва (позитивна). То се може објаснити чињеницом да су се "старе" пограничне општине првобитно суочиле са демографским проблемима и да је у њима већи интензитет депопулације и одмакли процес демографског старења у поређењу са општинама које су касније добиле погранични статус.

Демографске варијабле су међусобно условљене и између њих постоји корелација. Међутим, корелациона анализа је показала да постоји повезаност са географским и социо-економским варијаблама.

- *Број становника* је поред густине насељености повезан и са нивоом инвестиција, степеном развијености општине и уделом високообразованих лица радне старости (општине са градским центрима су популационо веће, развијеније, имају виши ниво инвестиција, али и повољније људске ресурсе).

- *Стопа природног прираштаја* се разликује у односу на тип пограничне општине.

- Стопа миграционог салда је условљена стопом незапослености (незапосленост становништва је један од основних одбојних фактора који подстичу емиграцију становништва).

Социо-економске варијабле остварују корелацију са осталим социо-економским варијаблама, које су међусобно условљене.

- *Степен развијености општине* остварује високу корелацију са стопом ризика од сиромаштва (што је општина развијенија, то је мања стопа ризика од сиромаштва). Веза умерене јачине постоји са бројем становника, уделом високообразованих лица, висином зарада, нивоом инвестиција и бројем претплатника поштанских и телекомуникационих активности, а у развијенијим општинама се смањује број незапослених лица.

Табела 31. Јачина и природа корелационе везе социо-економских варијабли

Група варијабли	Варијабла	Јака корелациона зависност	Умерена корелациона зависност
Социо-економске	Степен развијености општине	Стопа ризика од сиромаштва (-)	Број незапослених на 1000 становника (-), Удео високообразованих лица (+), Висина зарада (+), Број становника (+), Ниво инвестиција (+), Поштанске активности и телекомуникације (+)
	Висина зарада		Степен развијености (+), Ниво инвестиција (+)
	Број незапослених на 1000 становника	Стопа ризика од сиромаштва (+)	Поштанске активности и телекомуникације (-), Степен развијености (-), Просечна годишња стопа миграционог салда (-)
	Стопа ризика од сиромаштва	Поштанске активности и телекомуникације (-), Степен развијености (-), Број незапослених на 1000 становника (+)	Удео високообразованих лица радне старости (-), Ниво инвестиција (-)
	Удео високообразованих лица радне старости		Број становника на једног лекара (-), Стопа ризика од сиромаштва (-), Удео становника који нема прикључак на канализацију (-), Степен развијености општине (+), Број становника (+), Ниво инвестиција (+)
	Ниво инвестиција	Број становника (+)	Густина насељености (-), Стопа ризика од сиромаштва (-), Висина зарада (+), Степен развијености општине (+), Удео високообразованих лица радне старости (+)
	Број становника на једног лекара		Удео високообразованих лица радне старости (-)
	Удео становника који нема прикључак на канализацију		Удео високообразованих лица радне старости (-)
	Поштанске активности и телекомуникације	Стопа ризика од сиромаштва (-)	Број незапослених на 1000 становника (-), Удео младог становништва (-), Степен развијености општине (-)

Извор: Припремио аутор, SPSS

- Висина зарада је већа у развијенијим општинама и општинама које имају виши ниво инвестиција.
- Број незапослених на 1000 становника је у јакој корелацији са стопом ризика од сиромаштва (позитивна веза). Негативна веза постоји са степеном развијености општине, бројем претплатника поштанских и телекомуникационих активности. Такође број незапослених је повезан са просечним годишњем миграционим салдом.
- Стопа ризика од сиромаштва је у јакој негативној корелацији са степеном развијености општине, бројем претплатника поштанских и телекомуникационих

активности, и у позитивној корелацији са бројем незапослених. Негативна веза умерене јачине постоји са уделом високообразованих и нивоом инвестиција.

- *Удео високообразованих лица* се повећава са повећањем броја становника и нивоом инвестиција и степеном развијености општине, а смањује сасмањењем стопе ризика од сиромаштва, мањим бројем претплатника поштанских и телекомуникационих активности и бројем становника на једног лекара.

- *Ниво инвестиција* је у јакој позитивној корелацији са бројем становника, и умереном позитивном корелацијом са висином зарада, степеном развијености општине, уделом високообразованих лица. У општинама које имају нижу густину насељености и стопу ризика од сиромаштва већи је ниво инвестиција.

- *Број становника на једног лекара и удео становника који нема прикључак на канализацију* остварују негативну корелацију са уделом високообразованих лица, што је опет повезано са нивоом развијености општине.

- *Број претплатника поштанских и телекомуникационих активности* је већи у општинама које имају мању вредност стопе ризика од сиромаштва, а такође остварује умерену негативну корелациону везу са бројем незапослених, уделом младог становништва и степеном развијености општине.

8.2.4. Регресиона анализа

На основу дескриптивне статистике уочавамо да се пограничне општине највише разликују према показатељу стопа промене броја становника у периоду 2002-2011 године. Како би утврдили шта највише утиче на диференцираност пограничних општина према овом комплексном индикатору, који сумира природно и миграционо кретање становништва, урађена је *вишеструка линеарна регресиона анализа*. Показатељ стопа раста/опадања броја становника је коришћена као зависна варијабла. Регресиона анализа има за циљ испитивање варијабилитета зависне променљиве и утврђивање постојања и јачине везе са независним променљивим варијаблама.

Постављена су четири регресиона модела: први модел обухвата све независне варијабле, други модел утврђује утицај географских варијабли на зависну променљиву; трећи регресиони модел чине демографске варијабле; а

четврти регресиони модел испитује утицај социо-економских варијабли на стопу раста становништва.

Коефицијент вишеструке корелације “R” одређује квалитет предвиђања зависне променљиве, у случају регресионог модела који обухвата све варијабле $R=0,998$ значи да постоји изузетно висок ниво поузданости предвиђања зависне варијабле. Коефицијент одлучивања “R Square” представља пропорцију дисперзије зависне променљиве која се може објаснити независним варијаблама. Вредност $R^2=0,995$ значи да се 99,5% варијабилитета узорка зависне варијабле може објаснити независно променљивим величинама, што значи да постоји изузетно јака веза у регресионом моделу.

Регресиони модел који обухвата географске варијабле има добар ниво предвиђања ($R=0,631$), а коефицијент детерминације показује да се 39,8% варијабилитета у узорку може објаснити изабраним зависним величинама.

Демографске варијабле у регресионом моделу имају изузетно висок ниво предвиђања ($R=0,992$), а коефицијент одлучивања показује да се чак 98,4% варијабилитета у узорку може објаснити демографским независним варијаблама, што значи да је јачина везе изузетно јака.

Регресиони модел са независним социо-економским варијаблама има добар ниво предвиђања ($R=0,614$), у коме се 37,7% варијабилитета објашњава овим варијаблама, док се 62,3% варијабилитета у узорку може објаснити другим факторима.

Табела 32. Резултати регресионе анализе

Регресиони модел	Параметри регресионе анализе			
	Коефицијент вишеструке корелације R	Коефицијент детерминације R ²	Прилагођени коефицијент одлучивања R ²	Коефицијент алијанције 1- R ²
Све варијабле	,998	,995	,991	0,005
Географске варијабле	,631	,398	,355	0,602
Демографске варијабле	,992	,984	,980	0,016
Социо-економске варијабле	,614	,377	,221	0,623

Извор: Припремио аутор, SPSS

Значајност теста регресионог модела је одређен у следећој табели (табела 31). F вредност у ANOVA табели тестира да ли је регресиони модел добар за ове вредности.

Табела 33. Значајност теста

ANOVA						
Регресиони модел		Сума квадрата	df	Средња вредност квадрата	F	Sig.
Све варијабле	Регресија	3705,71	20	185,29	250,91	,000
	Резидуал	18,46	25	,74		
	Укупно	3724,18	45			
Географске варијабле	Регресија	1480,73	3	493,58	9,24	,000
	Резидуал	2243,45	42	53,42		
	Укупно	3724,18	45			
Демографске варијабле	Регресија	3663,60	8	457,95	279,69	,000
	Резидуал	60,58	37	1,64		
	Укупно	3724,18	45			
Социо-економске варијабле	Регресија	1403,58	9	155,95	2,42	,029
	Резидуал	2320,60	36	64,46		
	Укупно	3724,18	45			

Извор: Припремио аутор, SPSS

Табела показује да независне променљиве величине у свим регресионим моделима добро статистички предвиђају зависну променљиву величину. Другим речима, регресиони модели су добри.

- За све варијабле: $F(20,25) = 250,906$, $p = 0,000 < 0,05$
- За географске варијабле: $F(3,42) = 9,240$, $p = 0,000 < 0,05$
- За демографске варијабле: $F(8,37) = 279,688$, $p = 0,000 < 0,05$
- За социо-економске варијабле: $F(8,37) = 279,688$, $p = 0,029 < 0,05$

На основу вредности нестандардизованог Б коефицијента утврђујемо природу везе између зависне и независних варијабли (табела 32). У првом регресионом моделу позитивне вредности коефицијента имају варијабле: стопа природног прираштаја, општа стопа наталитета, просечна годишња стопа миграционог салда, просечна старост становништва, степен развијености општине, висина зарада, удео високообразованих лица радне старости, ниво инвестиција и број становника на једног лекара – што значи да постоји директна пропорционална повезаност. Са повећањем вредности ових индикатора повећава се и вредност стопе раста становништва. Остале варијабле имају негативне вредности коефицијента, које указују на обрнуту регресиону зависност, односно долази до смањења стопе раста становништва са повећањем вредности независних променљивих величина.

На основу Т теста утврђујемо значајност сваке независне променљиве у регресионом моделу. Ако је $p < 0,05$ закључујемо да је коефицијент статистички значајно различит од 0, тј. да је дата независна променљива статистички значајна

за регресиону анализу. На основу тога закључујемо да су статистички значајне варијабле стопа природног прираштаја, општа стопа наталитета, просечна годишња стопа миграционог салда и тип пограничне општине.

У регресионом моделу који обухвата *географске варијабле*, стопа раста становништва остварује позитивну корелацију са густином насељености, односно негативну са осталим варијаблама. Густина насељености и тип пограничне општине имају већи статистички значај за анализу од варијабле регион којем општине припадају.

Регресиони модел који обухвата *демографске варијабле* има позитивну везу између зависне варијабле и варијабли стопа природног прираштаја, општа стопа наталитета, стопа миграционог салда и просечна старост становништва, док остале варијабле имају негативне вредности регресионог коефицијента. Управо ове варијабле имају највећи статистички значај за регресиони модел.

Табела 34. Оцене коефицијента регресионог модела

Регресиони модел		Нестандар. коефицијент Б	Значајност	Регресиони модел		Нестандар. коефицијент Б	Значајност	
Варијабле	Константа	-30,277	,341	Географске	Константа	-15,458	,000	
	VAR 1	-,006	,564		VAR 1	,134	,001	
	VAR 2	-,603	,119		VAR 2	-1,239	,353	
	VAR 3	-1,498	,003		VAR 3	-4,668	,054	
	VAR 4	-7,094E-006	,600		Демографске варијабле	Константа	-24,106	,517
	VAR 6	,531	,000	VAR 4		-7,453E-06	,433	
	VAR 7	1,485	,000	VAR 6		,829	,000	
	VAR 8	,901	,000	VAR 7		1,277	,000	
	VAR 9	-1,900	,005	VAR 8		,931	,000	
	VAR 10	,693	,255	VAR 9		-1,040	,175	
	VAR 11	-1,074	,029	VAR 10		,476	,510	
	VAR 12	-,111	,769	VAR 11		-,407	,471	
	VAR 13	,017	,941	VAR 12		-,250	,583	
	VAR 14	,000	,015	Социо-економске варијабле		Константа	-23,427	,326
	VAR 15	-,012	,084			VAR 13	1,147	,496
	VAR 16	-,012	,716			VAR 14	,000	,519
	VAR 17	,255	,032		VAR 15	-,057	,240	
	VAR 18	1,303E-007	,434		VAR 16	,219	,347	
	VAR 19	,001	,262		VAR 17	1,064	,223	
	VAR 20	-,011	,276		VAR 18	4,833E-07	,686	
					VAR 19	,013	,091	
VAR 21	-,044	,235	VAR 20		-,137	,054		
			VAR 21	-,386	,104			

Извор: Припремио аутор, SPSS

На основу вредности нестандардизованог коефицијента В у регресионом моделу са *социо-економским варијаблама*, стопа раста становништва се повећава са повећањем степена развијености општина, висине зарада, уделом

високообразованих лица и нивоом инвестиција. Позитивна веза постоји и са индикаторима стопа ризика од сиромаштва и број становника на једног лекара. Иако ови индикатори указују на нижи ниво развијености општине, позитивна веза се може објаснити на примеру пограничних општина које имају већу стопу раста (општине са муслиманским становништвом) и број становника, али такође имају нижи ниво развијености.

8.2.5. Кластер анализа

Дугогодишњи централистички модел државе је неповољно утицао на развој периферних крајева земље, због чега се пограничне општине Србије најчешће третирају као периферне, неразвијене општине. Ипак, око половине пограничних општина (21 од 46 општина) се сврстава у групу општина које нису имале погранични статус до распада бивше СФРЈ током деведесетих година. Близина границе и међусобни билатерални односи са суседним државама у великој мери су утицале на развој пограничног простора Србије. Због тога је циљ овог дела дисертације утврђивање разлика између пограничних општина и покушај да се групишу општине на основу одређених заједничких карактеристика.

У ту сврху биће коришћена *кластер анализа*. То је метод мултиваријационе анализе, који се користи за класификовање објеката у групе, тако да су објекти унутар групе слични међу собом, а између група различити. Основна намена кластер анализе је налажење "природног" груписања скупа објеката. За кластер анализу се користе многи алгоритми. Ипак, два приступа су се издвојила као најбоља. Први је хијерархијски метод који као крајњи резултат има дендограм, односно графички приказ кластера (група) у облику стабла повезивања. Други приступ, нехијерархијски врши рашчлањивање тако да јединице могу да се крећу из једне у другу групу у различитим фазама анализе. Постоји много варијација у примени ове технике, али поента је да се прво пронађе тачка груписања око које се налазе јединице, на више или мање произвољан начин, а затим се израчунавају нове тачке груписања на основу просечне вредности јединица. Јединица посматрања се тада помера из једне у другу групу уколико је ближа новоизрачунатој тачки груписања. Процес се одвија итеративно, све до постизања стабилности за унапред задани број група (Ковачић, 1994).

За потребе ове анализе биће примењен нехијерархијски метод кластер анализе, *K-means*. Груписање пограничних општина биће урађено на основу географских, демографских и социо-економских варијабли. На крају ће бити представљена синтеза свих кластер анализа како би утврдили сличности и разлике између свих пограничних општина на основу деловања свих варијабли заједно.

Груписање пограничних општина на основу географских карактеристика

Груписање пограничних општина на основу географских карактеристика има за циљ да покаже разлике у предностима или ограничењима условљеним географским факторима. За ову кластер анализу коришћене су три варијабле:

1. Густина насељености 2011
2. Регион којем погранична општина територијално припада
3. Тип пограничне општине (стара или нова)

Применом методе *Principal Components Analysis (PCA)* одређен је значај варијабли за кластер анализу. У табели 33 су представљене вредности варијабилности, где су индивидуалне вредности рангиране по опадајућем редоследу, што указује на значај одговарајућих фактора у објашњењу варијација података. Након РС анализе добијено је три РС варијабли (компонената), од којих прве две носе највећу варијабилност географских индикатора. Заједно прве две осе објашњавају 82% укупне варијабилности свих ентитета, од којих прва оса објашњава 52%, а друга оса објашњава 30% варијабилности узорка.

Табела 35. Вредности ПЦ компоненти

РСА оса	Индивидуалне вредности	Укупна варијабилност (%)	Збирна вредност	Кумулативна вредност
1	1,55	51,77	1,55	51,77
2	0,90	29,90	2,45	81,68
3	0,55	18,32	3,00	100,00

Извор: Припремио аутор, Statistica

По првој РС осе највећу варијабилност вуку густина насељености и тип пограничне општине. По овој осе издвајају са једне стране издвајају се општине Црна Трава и Босилеград, а са друге стране општине Шабац, Лозница и Ужице. То су кластери екстрема, периферног, планинског пограничног подручја са Бугарском, где је географски фактор имао велики утицај на дистрибуцију становништва и демографски развој, док други кластер чини групу популационо већих општина, које имају повољнији географски положај. По другој осе највећу

варијабилност објашњава регион којем припадају општине, где се издвајају општине Прешево, Бујановац и Трговиште, а са друге стране Суботица.

Табела 36. Утицај географских варијабли у РС анализи

Географске варијабле	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3
Густина насељености	-0,83	-0,05	-0,55
Регион којем општина припада	-0,60	0,75	0,28
Тип пограничне општине	0,70	0,58	-0,41

Извор: Припремио аутор, Statistica

Табела 37. Анализа варијансе за кластер анализу

Географске варијабле	Разлике између група	df	Разлике унутар група	df	F	Статистичка значајност
Фактор 1	32,79	4,00	12,21	41,00	27,54	0,000000
Фактор 2	33,71	4,00	11,29	41,00	30,60	0,000000
Фактор 3	45,00	4,00	0,00	41,00		0,000000

Извор: Припремио аутор, Statistica

На основу вредности РС анализе урађена је кластер анализа, где су због изузетне хетерогености општине подељене у 5 кластера. Анализа варијансе показује да су све варијабле статистички значајне за кластер анализу ($p = 0,000 < 0,05$).

Табела 38. Кластери пограничних општина на основу географских варијабли

I КЛАСТЕР	II КЛАСТЕР	III КЛАСТЕР	IV КЛАСТЕР	V КЛАСТЕР
Трговиште	Бела Црква	Вршац	Прешево	Босилеград
Бач	Планиште	Кикинда	Бујановац	Сурдулица
Шид	Сечањ	Кањижа	Апатин	Црна Трава
Мали Зворник	Житиште	Суботица	Оџаци	Бабушница
Љубовија	Нова Црња	Сомбор	Бачка Паланка	Димитровград
Бајина Башта	Чока		Ср. Митровица	Пирот
Чајетина	Нови Кнежевац		Богатић	Књажевац
Прибој			Шабац	Зајечар
Пријепоље			Лозница	Неготин
Сјеница			Ужице	Кладово
Тутин				Мајданпек
				Голубац
				В. Градиште

Извор: Припремио аутор, Statistica

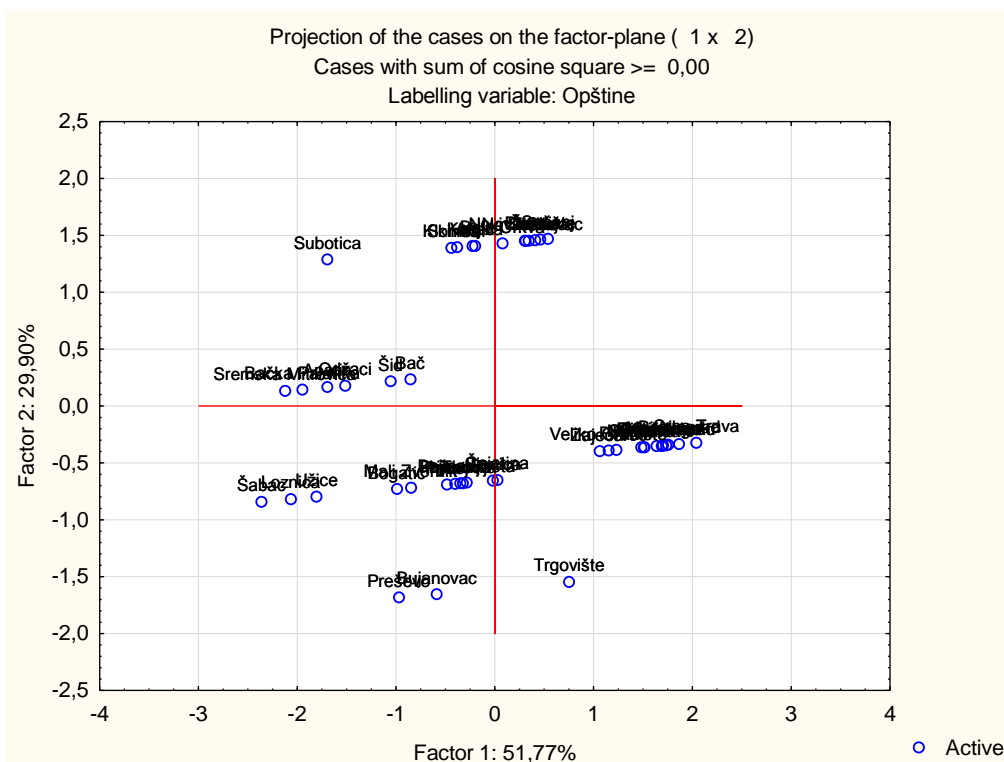

График 12. Варијабилност ентитета (општина) на основу географских варијабли
Извор: Припремио аутор, Statistica

Груписање пограничних општина на основу демографских карактеристика

За кластер анализу засновану на демографским карактеристикама коришћене су варијабле:

1. Стопа раста броја становника
2. Стопа природног прираштаја
3. Општа стопа наталитета
4. Просечна годишња стопа миграционог салда
5. Индекс старења становништва
6. Просечна старост
7. Удео старачког становништва
8. Удео младог становништва
9. Број становника

Применом исте статистичке методе вршимо груписање пограничних општина на основу демографских варијабли. Од укупно девет варијабли, прва РС оса објашњава 58% свих варијабилности, а друга ПЦ оса објашњава 18% свих варијабилности. Заједно прве две осе објашњавају 76% укупне варијабилности свих ентитета.

Табела 39. Вредности РС компоненти

РСА оса	Индивидуалне вредности	Укупна варијабилност (%)	Збирна вредност	Кумулативна вредност
1	5,18	57,55	5,18	57,55
2	1,65	18,30	6,83	75,85
3	1,08	11,97	7,90	87,82
4	0,47	5,21	8,37	93,04
5	0,38	4,17	8,75	97,21
6	0,11	1,25	8,86	98,46
7	0,09	0,98	8,95	99,44
8	0,04	0,47	8,99	99,91
9	0,01	0,09	9,00	100,00

Извор: Припремио аутор, Statistica

По првој РС оси највећу варијабилност вуку стопа природног прираштаја, удео младог становништва, стопа раста становништва, индекс старења и удео старачког становништва. У другој оси највећи утицај има варијабла стопа миграционог салда.

Табела 40. Утицај демографских варијабли у РС анализи

Демографске варијабле	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4	Фактор 5
Стопа раста броја становника	0,88	0,42	0,15	-0,06	-0,10
Стопа природног прираштаја	0,97	-0,04	0,02	0,03	0,01
Општа стопа наталитета	0,84	-0,03	0,39	0,26	-0,24
Просечна годишња стопа миграционог салда	0,23	0,91	0,01	-0,30	-0,13
Индекс старења становништва	-0,88	0,07	0,09	0,31	-0,28
Просечна старост	0,45	-0,43	-0,67	-0,16	-0,38
Удео старачког становништва	-0,88	0,29	0,15	0,01	-0,24
Удео младог становништва	0,90	-0,23	0,28	0,08	-0,03
Број становника	0,38	0,56	-0,59	0,42	0,12

Извор: Припремио аутор, Statistica

По првој оси која објашњава 57% варијабилности издвајају се општине Сјеница и Тутин, као и општине Бујановац и Прешево, док се насупротив овим општинама издваја општина Црна Трава, а затим општине Бабушница, Неготин и Књажевац.

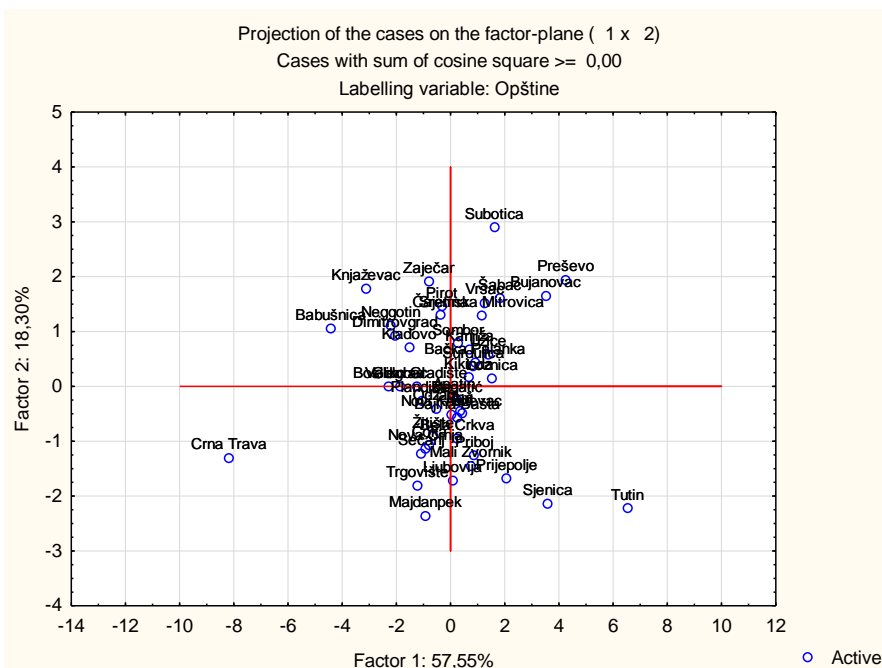

График 13. Варијабилност ентитета (општина) на основу демографских варијабли

Извор: Припремио аутор, Statistica

На основу анализе варијансе закључујемо да су за кластер анализу битне готово све демографске варијабле, док су најмање статистички значајни индикатори старосне структуре због изузетних екстремних разлика између пограничних општина. Општина демографских екстрема, Црна Трава чини посебан кластер, док су општине са нарушеним демографским карактеристикама које се налазе у пограничном простору Региона Јужне и Источне Србије део петог кластера. Први кластер је најбројнији, чине га општине смештене већим делом у Региону Војводине или у Западној Србији. Посебан кластер чине општине са већим градским центрима, које се одликују повољнијим демографским карактеристикама. А посебно су груписане општине са већинским муслиманским становништвом, са демографским карактеристикама знатно повољнијим у односу на остале пограничне општине.

Табела 41. Анализа варијансе

Демографске варијабле	Разлике између група	df	Разлике унутар група	df	F	Статистичка значајност
Број становника	197,37	4	35,70	41	56,67	0,000000
Стопа раста броја становника	38,56	4	35,56	41	11,12	0,000003
Стопа природног прираштаја	28,44	4	20,05	41	14,54	0,000000
Општа стопа наталитета	11,35	4	9,76	41	11,92	0,000002
Просечна годишња стопа миграционог салда	3,96	4	12,94	41	3,14	0,024259
Индекс старења становништва	0,90	4	4,16	41	2,22	0,083956
Просечна старост	0,86	4	3,10	41	2,84	0,036073
Удео старачког становништва	0,16	4	1,76	41	0,91	0,469300
Удео младог становништва	0,01	4	0,36	41	0,23	0,920639

Извор: Припремио аутор, Statistica

Табела 42. Кластери пограничних општина на основу демографских варијабли

I КЛАСТЕР	II КЛАСТЕР	III КЛАСТЕР	IV КЛАСТЕР	V КЛАСТЕР
Трговиште	Прешево	Црна Трава	Пирот	Босилеград
Сурдулица	Бујановац		Вршац	Бабушница
Мајданпек	Сјеница		Кикинда	Димитровград
Бела Црква	Тутин		Кањижа	Књажевац
Пландиште			Суботица	Зајечар
Сечањ			Сомбор	Неготин
Житиште			Бачка Паланка	Кладово
Нова Црња			Ср. Митровица	Голубац
Чока			Шабац	В. Градиште
Нови Кнежевац			Лозница	Чајетина
Апатин			Ужице	
Озаци				
Бач				
Шид				
Богатић				
Мали Зворник				
Љубовија				
Бајина Башта				
Прибој				
Пријепоље				

Извор: Припремио аутор, Statistica

Груписање пограничних општина на основу социо-економских карактеристика

Кластер анализа заснована на социо-економским карактеристикама обухвата варијабле:

1. Степен развијености општине
2. Висина зарада
3. Број незапослених
4. Стопа ризика од сиромаштва
5. Удео високообразованих лица

6. Ниво инвестиција
7. Број становника на једног лекара
8. Удео становништва које нема прикључак на канализацију
9. Број поштанских претплатника на 100 становника

На основу социо-економских варијабли прва РС оса објашњава 51% варијабилности, а друга оса објашњава 18%. Укупно прве две осе објашњавају 69% варијабилности узорка.

Табела 43. Вредности РС компоненти

РСА оса	Индивидуалне вредности	Укупна варијабилност (%)	Збирна вредност	Кумулативна вредност
1	4,59	50,98	4,59	50,98
2	1,63	18,08	6,22	69,06
3	0,84	9,38	7,06	78,44
4	0,60	6,68	7,66	85,12
5	0,45	5,01	8,11	90,13
6	0,32	3,50	8,43	93,63
7	0,23	2,60	8,66	96,23
8	0,22	2,40	8,88	98,63
9	0,12	1,37	9,00	100,00

Извор: Припремио аутор, Statistica

Табела 44. Утицај социо-економских варијабли у РС анализи

Социо-економске варијабле	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4	Фактор 5
Степен развијености општине	0,85	-0,23	-0,23	-0,03	0,00
Висина зарада	0,63	0,33	-0,59	0,14	0,27
Број незапослених	-0,70	0,49	-0,12	-0,26	-0,27
Стопа ризика од сиромаштва	-0,85	0,35	-0,08	-0,05	0,09
Удео високообразованих лица	0,79	0,39	0,16	-0,23	-0,23
Ниво инвестиција	0,78	0,23	-0,30	-0,22	-0,22
Број становника на једног лекара	-0,60	-0,43	-0,45	0,29	-0,39
Удео становништва које нема прикључак на канализацију	-0,43	-0,62	-0,25	-0,57	0,16
Број поштанских претплатника на 100 становника	0,69	-0,56	0,21	-0,01	-0,14

Извор: Припремио аутор, Statistica

По првој РС оси највећу варијабилност имају степен развијености општине и стопа ризика од сиромаштва, док се по другој оси највећа варијабилност објашњава варијаблама удео становништва које нема прикључак на канализацију и број поштанских претплатника.

По првој оси издвајају се општине Трговиште, Тутин и друге, а са друге стране Ужице, Суботица, Пирот и Вршац. По другој оси поред развијених општина издвајају се и општине Велико Градиште, Голубац, Сечањ и друге.

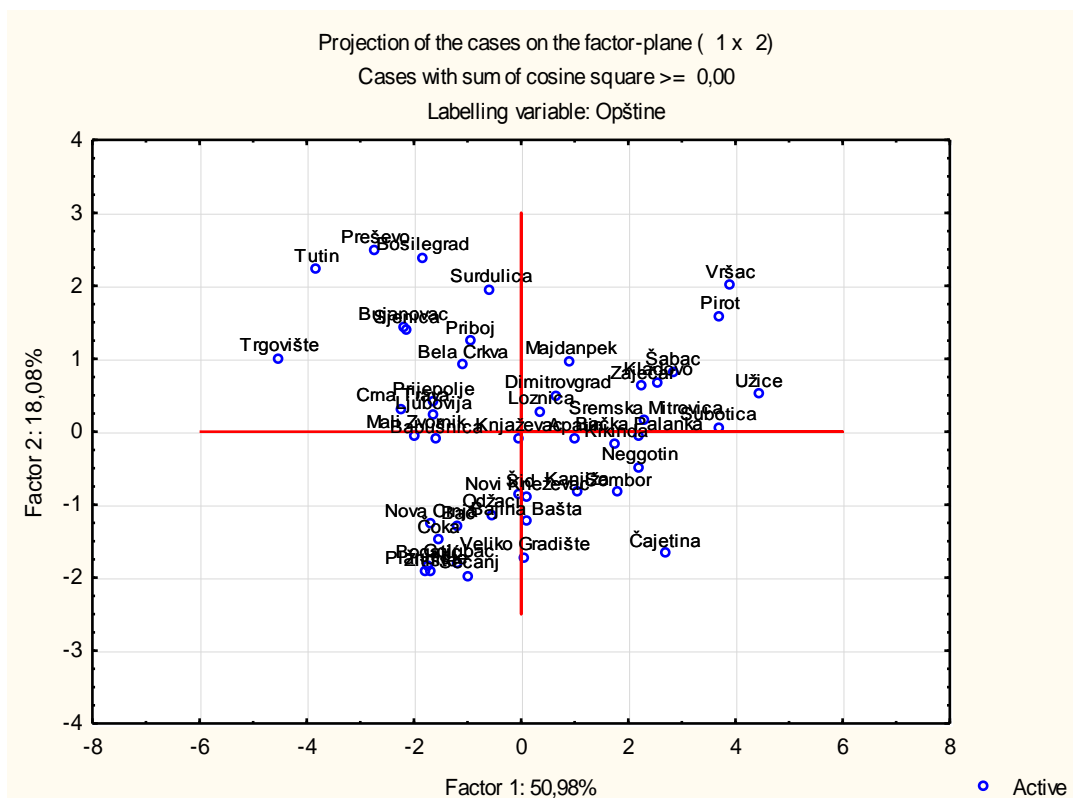

График 14. Варијабилност ентитета (општина) на основу социо-економских варијабли

Извор: Припремио аутор, Statistica

Табела 45. Анализа варијансе

Социо-економске варијабле	Разлике између група	df	Разлике унутар група	df	F	Статистичка значајност
Степен развијености општине	181,90	4	24,59	41	75,82	0,000000
Висина зарада	50,18	4	23,05	41	22,32	0,000000
Број незапослених	10,02	4	27,95	41	3,67	0,011997
Стопа ризика од сиромаштва	5,54	4	21,52	41	2,64	0,047569
Удео високообразованих лица	1,13	4	19,15	41	0,60	0,663161
Ниво инвестиција	1,92	4	12,27	41	1,60	0,191950
Број становника на једног лекара	0,13	4	10,40	41	0,12	0,972983
Удео становништва које нема прикључак на канализацију	1,95	4	7,77	41	2,57	0,051852
Број поштанских претплатника на 100 становника	0,10	4	5,45	41	0,18	0,947058

Извор: Припремио аутор, Statistica

Анализом варијансе утврђено је да већу статистичку значајност за груписање општина имају економски индикатори од социјалних показатеља пограничних општина Србије.

Табела 46. Кластери пограничних општина на основу социо-економских варијабли

I КЛАСТЕР	II КЛАСТЕР	III КЛАСТЕР	IV КЛАСТЕР	V КЛАСТЕР
Димитровград	Прешево	Босилеград	Голубац	Пирот
Неготин	Бујановац	Сурдулица	Пландиште	Зајечар
Мајданпек	Сјеница	Црна Трава	Сечањ	Кладово
В. Градиште	Тутин	Бабушница	Житиште	Вршац
Кикинда		Књажевац	Нова Црња	Суботица
Нови Кнежевац		Бела Црква	Чока	Бач. Паланка
Кањижа		Љубовија	Озаци	С. Митровица
Сомбор		Прибој	Бач	Шабац
Апатин		Пријеполје	Богатић	Ужице
Шид		Сјеница	Мали Зворник	
Лозница				
Бајина Башта				
Чајетина				

Извор: Припремио аутор, Statistica

Груписање пограничних општина на основу комбинованих варијабли

У последњој кластер анализи су сумиране и обухваћене све три групе варијабли.

Табела 47. Вредности РС компоненти

РСА оса	Индивидуалне вредности	Укупна варијабилност (%)	Збирна вредност	Кумулативна вредност
1	6,40	30,47	6,40	30,47
2	5,88	28,01	12,28	58,48
3	2,60	12,37	14,88	70,85
4	1,18	5,62	16,06	76,47
5	0,92	4,38	16,98	80,85
6	0,91	4,33	17,89	85,17
7	0,68	3,22	18,56	88,39
8	0,53	2,53	19,09	90,92
9	0,43	2,05	19,52	92,97
10	0,34	1,63	19,87	94,60
11	0,26	1,26	20,13	95,86
12	0,21	1,00	20,34	96,86
13	0,15	0,73	20,49	97,59
14	0,14	0,65	20,63	98,24
15	0,11	0,52	20,74	98,76
16	0,09	0,42	20,83	99,18
17	0,07	0,35	20,90	99,53
18	0,05	0,23	20,95	99,76
19	0,03	0,15	20,98	99,91
20	0,02	0,08	21,00	99,99
21	0,00	0,01	21,00	100,00

Извор: Припремио аутор, Statistica

На основу комбинованих географских, демографских и социо-економских варијабли прва оса РС анализе објашњава 30% варијабилитета узорка, док се према другој оси објашњава 28% узорка. Укупно прве две осе објашњавају 58% варијабилитета.

Према првој РС оси највећу варијабилност објашњавају демографске варијабле, пре свега стопа раста броја становника и стопа природног прираштаја. Према другој оси варијабилност се највише објашњава социо-економским варијаблама, и то стопом ризика од сиромаштва, бројем незапослености и нивоом развијености општине.

Табела 48. Утицај комбинованих варијабли у РС анализи

Социо-економске варијабле	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 4	Фактор 5
Густина насељености	-0,77	0,23	0,07	0,00	-0,23
Регион којем општина припада	-0,34	0,03	0,80	-0,02	0,28
Тип пограничне општине	0,47	0,44	-0,14	-0,03	0,68
Број становника	-0,69	0,46	-0,02	-0,19	-0,14
Стопа раста броја становника	-0,87	-0,19	-0,28	0,33	0,03
Стопа природног прираштаја	-0,85	-0,43	-0,07	0,03	0,00
Општа стопа наталитета	-0,63	-0,60	-0,30	0,06	0,12
Просечна годишња стопа миграционог салда	-0,46	0,48	-0,24	0,60	0,12
Индекс старења становништва	0,77	0,38	-0,18	-0,12	-0,18
Просечна старост	-0,42	-0,16	0,70	-0,23	-0,21
Удео старачког становништва	0,75	0,51	-0,22	0,19	-0,07
Удео младог становништва	-0,63	-0,71	-0,08	0,06	0,17
Степен развијености општине	-0,43	0,74	0,29	0,01	0,17
Висина зарада	-0,58	0,35	-0,05	-0,28	0,26
Број незапослених	0,12	-0,75	-0,16	-0,42	0,03
Стопа ризика од сиромаштва	0,23	-0,83	-0,25	-0,08	0,06
Удео високообразованих лица	-0,43	0,67	-0,31	-0,26	-0,01
Ниво инвестиција	-0,53	0,60	-0,11	-0,26	-0,02
Број становника на једног лекара	0,15	-0,57	0,47	0,38	-0,10
Удео становништва које нема прикључак на канализацију	0,35	-0,24	0,68	-0,02	0,21
Број поштанских претплатника на 100 становника	0,01	0,77	0,40	0,18	-0,13

Извор: Припремио аутор, Statistica

По првој оси, са једне стране групишу се високонаталитетне општине (Прешево, Бујановац, Сјеница и Тугин), а са друге стране Црна Трава, као и општине Бабушница, Књажевац, Димитровград и друге. Друге оса издваја општину Трговиште на једној страни и општине Суботица, Ужице и Вршац на другој страни.

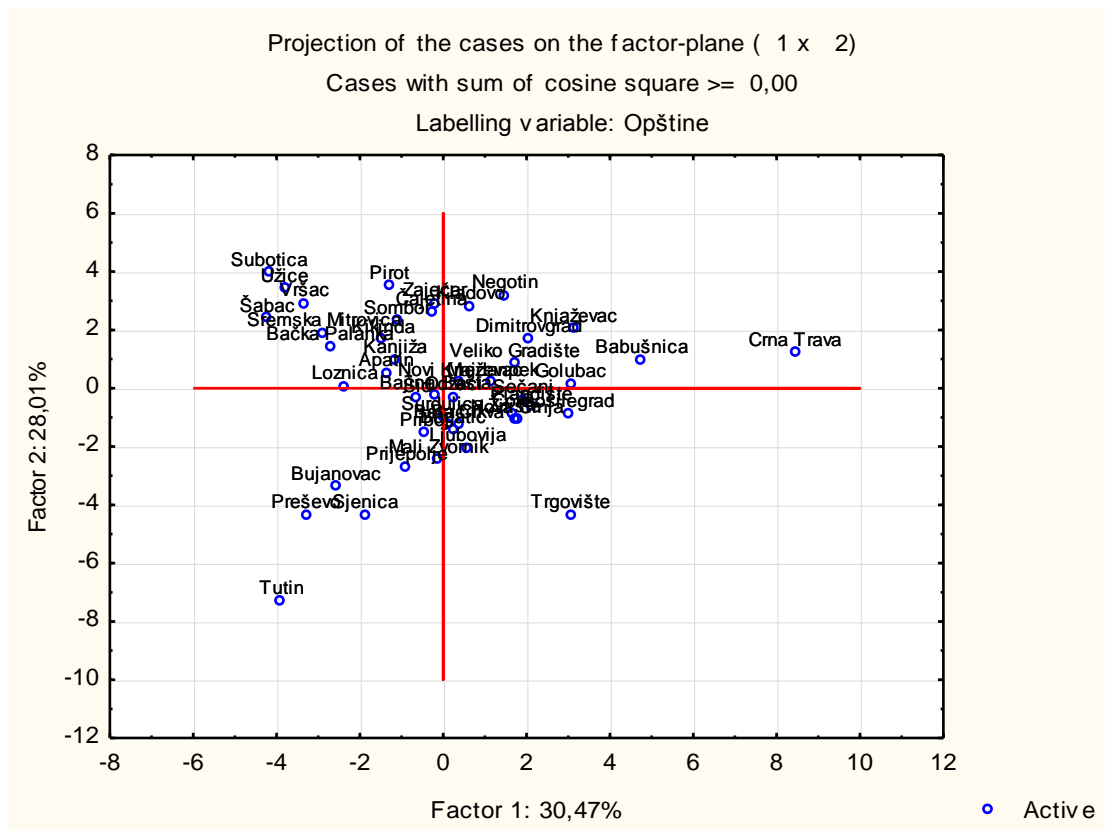

График 15. Варијабилност ентитета (општина) на основу комбинованих варијабли

Извор: Припремио аутор, Statistica

Већина посматраних варијабли је статистички значајна за груписање пограничних општина. Највећу статистичку значајност има група географских, а затим група демографских варијабли, док су социо-економске варијабле најмање статистички значајне.

Први кластер чине четири општине са већинским муслиманским становништвом, које имају значајно повољнију демографску структуру становништва. Високе вредности стопа наталитета условиле су да су ове општине једине пограничне општине са позитивним природним прираштајем (у просеку 4‰), просечна старост становништва износи 36 година. Ове општине имају вредност БДП мању од 60% у односу на републички просек, и изузетно висок број незапослених лица (у просеку 181 на хиљаду лица), а самим тим је и стопа ризика од сиромаштва већа, а остали социо-економски индикатори неповољнији.

Други кластер чини десет општина које су већим делом смештене дуж природне границе са Бугарском и Румунијом, које одликује неповољни географски положај. Ова група општина има неповољније демографске

карактеристике (ниска вредност стопе раста становништва -15%, веома ниска општа стопа наталитета 7,8‰, док је просечна старост преко 45 година). Са друге стране социо-економске карактеристике ових општина су нешто повољније у односу на просек пограничних општина (број незапослених 106 на хиљаду лица, стопа ризика од сиромаштва око 30%, око 11% високообразованих лица радне старости итд.).

Табела 49. Анализа варијансе

Социо-економске варијабле	Разлике између група	df	Разлике унутар група	df	F	Статистичка значајност
Густина насељености	219,49	4	68,47	41	32,86	0,000000
Регион којем општина припада	189,69	4	74,96	41	25,94	0,000000
Тип пограничне општине	78,96	4	37,93	41	21,34	
Број становника	11,36	4	41,75	41	2,79	0,000000
Стопа раста броја становника	1,21	4	40,19	41	0,31	0,000003
Стопа природног прираштаја	13,82	4	27,05	41	5,24	0,000000
Општа стопа наталитета	2,49	4	27,92	41	0,92	0,000002
Просечна годишња стопа миграционог салда	2,32	4	21,57	41	1,10	0,024259
Индекс старења становништва	1,52	4	17,86	41	0,87	0,083956
Просечна старост	0,43	4	14,96	41	0,29	0,036073
Удео старачког становништва	0,30	4	11,61	41	0,26	0,469300
Удео младог становништва	0,24	4	9,22	41	0,27	0,920639
Степен развијености општине	0,12	4	6,77	41	0,19	0,000000
Висина зарада	0,64	4	5,53	41	1,18	0,000000
Број незапослених	0,20	4	4,67	41	0,44	0,011997
Стопа ризика од сиромаштва	0,25	4	3,76	41	0,68	0,047569
Удео високообразованих лица	0,21	4	3,09	41	0,68	0,663161
Ниво инвестиција	0,16	4	2,05	41	0,81	0,191950
Број становника на једног лекара	0,03	4	1,36	41	0,20	0,972983
Удео становништва које нема прикључак на канализацију	0,01	4	0,71	41	0,15	0,051852
Број поштанских претплатника на 100 становника	0,00	4	0,13	41	0,30	0,947058

Извор: Припремио аутор, Statistica

Табела 50. Кластери пограничних општина на основу комбинованих варијабли

I КЛАСТЕР	II КЛАСТЕР	III КЛАСТЕР	IV КЛАСТЕР	V КЛАСТЕР
Прешево Бујановац Сјеница Тутин	Сурдулица Димитровград Књажевац Зајечар Неготин Кладово Мајданпек Голубац В. Градиште Чајетина	Бела Црква Пландиште Сечањ Житиште Нова Црња Чока Нови Кежевац Кањижа Апатин Озаци Бач Шид Богатић Мали Зворник Љубовија Бајина Башта Прибој Пријепоље	Трговиште Босилеград Црна Трава Бабушница	Пирот Вршац Кикинда Суботица Сомбор Бачка Паланка Ср.Митровица Шабац Лозница Ужице

Извор: Припремио аутор, Statistica

Трећи кластер је најбројнији, а чине га 18 демографски малих пограничних општина, које територијално припадају Војводини и Западној Србији. Ове општине имају просечне вредности посматраних индикатора у односу на остале пограничне општине. Одликују се неповољним демографским карактеристикама (ниска вредност стопе раста становништва -15%, ниска општа стопа наталитета 8,4%, а просечна старост износи око 43 године). Социо-економске карактеристике су неповољније у односу на општине које припадају другом кластеру (број незапослених 141, стопа ризика од сиромаштва око 39%, око 9% високообразованих лица радне старости).

Четврти кластер чини четири пограничних општина, које се налазе у планинском пограничном простору Јужне Србије. То је кластер екстрема, како са демографског, тако и са социо-економском аспекта. Ове општине имају највећи пад броја становника (у просеку -29%, са стопом природног прираштаја око -21%, а стопа емиграције је такођа највиша у овој групи општина, око -11%). Као резултат дугорочних неповољних демографских трендова ове општине у просеку имају навишу просечну старост становништва 47,6 година. У овим општинама је највећи број незапослених лица (просечно 176), а ниво зарада најнижи, због чега је највећа стопа ризика од сиромаштва. Ниво инвестиција је такође нижи у поређењу са осталим општинама.

Пети кластер чини десет пограничних општина. Ово су популационо највеће општине, са развијеним градским центрима, које представљају развојни потенцијал пограничног простора Србије. После општина са муслиманским становништвом, ова група има најповољније демографске карактеристике (стопа раста -8%, општа стопа наталитета 9%, стопа миграционог салда -3%, а просечна старост износи 42 године). ова група општина има знатно повољније социо-економске карактеристике у поређењу са осталим пограничним општинама (број незапослених 105, стопа ризика од сиромаштва око 27%, око 14% високообразованих лица радне старости, а одликује их и знатно виши ниво инвестиција у односу на друге општине). Становништво ових општина има знатно повољнији квалитет људских ресурса.

Табела 51. Вредности посматраних индикатора према издвојеним кластерима

Варијабле	I кластер	II кластер	III кластер	IV кластер	V кластер
Густина насељености	63,2	31,9	48,4	14,2	99,6
Регион којем општина припада	2	1	3	1	3
Тип пограничне општине	0	1	0	1	1
Број становника	30729	23845	20601	6798	80558
Стопа раста броја становника	4,4	-15,0	-15,5	-28,8	-8,5
Стопа природног прираштаја	3,6	-11,2	-9,2	-20,6	-6,5
Општа стопа наталитета	17,0	7,8	8,4	6,4	9,2
Просечна годишња стопа миграционог салда	-5,1	-4,7	-7,2	-10,8	-3,0
Индекс старења становништва	0,6	1,9	1,3	3,0	1,2
Просечна старост	36,3	45,6	42,8	47,6	42,4
Удео старачког становништва	2,1	5,2	3,5	5,9	3,4
Удео младог становништва	29,1	17,6	19,8	15,8	19,6
Степен развијености општине	1,0	2,8	2,7	1,0	4,2
Висина зарада	35113	34534	33915	29707	39472
Број незапослених	181	106	141	176	105
Стопа ризика од сиромаштва	57,7	30,3	39,2	53,0	27,3
Удео високообразованих лица	8,5	11,3	9,0	9,1	14,1
Ниво инвестиција	170162	810021	421120	135587	3561576
Број становника на једног лекара	655	422	703	567	369
Удео становништва које нема прикључак на канализацију	42,0	40,9	71,3	58,8	49,4
Број поштанских претплатника на 100 становника	15	38	33	23	37

Извор: Припремио аутор

8.3. Креирање сета индикатора за одређивање периферних и маргиналних подручја

Одређивање периферности и маргиналности зависи од дефиниције периферности и маргиналности. То су релативни појмови, који су условљени перспективом посматрања, јер оно што је маргинално у географском смислу, не мора бити маргинално са економске, социјалне или демографске тачке гледишта.

У трећем поглављу смо одредили да су периферне области оне области које су економски слабије развијене и зависне од развијених центара. Периферне области су удаљене од централних места, не само са просторног аспекта (природне баријере, саобраћајна изолованост), већ и у друштвеном смислу (социјална искљученост, економска и демографска неразвијеност, или чак политичка изолација). Док су периферне области барем делимично интегрисане у систем, маргинална подручја су она која се налазе на ивици система.

Како би одредили које су општине периферне или маргиналне треба дефинисати шта је центар (Pels, 2006). У том смислу, посматрано са *географског аспекта* централне области су оне које имају повољан географски (општине у равничарским пределима) и саобраћајни положај (општине кроз које пролазе значајне саобраћајнице и које имају развијену локалну путну мрежу). Посматрано са социо-економског аспекта, централне општине су развијене општине са високим БДП-ом становнику и нивоом инвестиција, мањим бројем незапослених лица, већим уделом високообразованих лица и вишом просечном зарадом. Али, које су општине централне у демографском погледу? Може ли се рећи да су општине које су демографски прогресиве носиоци развоја пограничног простора Србије?

Како је за утврђивање хетерогености пограничних општина коришћено више индикатора, да би утврдили које су варијабле најзначајније за одређивање периферности и маргиналности пограничних општина урађена је *факторска анализа* у програму *Statistica*.

Факторска анализа је једна од најкоришћенијих статистичких техника која има за циљ: разумевање основне идеје, односно заједничких карактеристика за више различитих варијабли; смањивање броја варијабли када их је пуно, при чему

се неке од њих међусобно "преклапају", односно имају слично значење. Ова техника нема поделу на зависне и независне варијабле, и пружа добар основ за разумевање суштинских димензија посматране појаве. Недостатак ове технике јесте субјективни аспект, јер су резултати анализе условљени избором броја фактора, ротације и статистичке значајности факторских оптерећења (Hair, Black, Babin, Anderson, 2010).

Сви индикатори који су коришћени у корелационој и регресионој анализи су укључени у факторску анализу. Недостатак факторске анализе је у томе што она не може да укаже на недостајање одређених варијабли у анализи, али то се може проверити применом вишеструке регресионе анализе. Обзиром да је коефицијент детерминације за изабране варијабле у претходним нализама износио 0,995 што представља изузетно висок ниво поузданости (99,5%), факторску анализу смо спровели на већ коришћеним индикаторима.

Изабрана су три фактора, где први објашњава 33% варијације узорка, прва два заједно 62%, а прва три фактора објашњавају 73% варијација узорка.

Фактор 1 има највеће оптерећење код *демографских индикатора*, што значи да демографски фактори имају највећи утицај на варијабилност узорка: стопа природног прираштаја и просечна старост (по 0,96), а високо оптерећење има удео младог и старачког становништва. Значајне варијабле су и стопа раста броја становника, општа стопа наталитета и индекс старења становништва.

Фактор 2 има највеће присуство *социо-економских индикатора*, и то: степен развијености општине (-0,85), стопа ризика од сиромаштва (0,83), удео високообразованих лица, ниво инвестиција и број незапослених лица.

Фактор 3 има највеће оптерећење код географске варијабли регион којем погранична општина територијално припада (0,84).

Табела 52. Израчунавање факторских оптерећења

Индикатори	Главне компоненте пре ротације			Главне компоненте после Varimax ротације			Комуналитет
	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3	
Густина насељености	-0,56	-0,56	0,12	0,26	0,65	0,65	0,87
Регион којем погранична општина територијално припада	-0,25	-0,18	0,84	0,06	0,22	0,80	0,86
Стара или нова погранична општина	0,59	-0,17	-0,11	0,36	0,37	0,39	0,78
Број становника	-0,39	-0,73	-0,01	0,1	0,65	0,69	0,9
Стопа раста броја становника у периоду	-0,87	-0,24	-0,2	0,71	0,78	0,85	0,99
Стопа природног прираштаја у периоду	-0,96	-0,01	-0,04	0,9	0,91	0,92	0,98
Општа стопа наталитета у периоду	-0,85	0,23	-0,26	0,74	0,79	0,84	0,98
Просечна годишња стопа миграционог салда у периоду	-0,21	-0,64	-0,13	0,02	0,39	0,47	0,98
Индекс старења становништва	0,85	0,02	-0,25	0,73	0,75	0,79	0,95
Просечна старост становништва	0,96	-0,2	-0,08	0,95	0,95	0,96	1
Удео старачког становништва у укупној популацији	0,89	-0,11	-0,24	0,8	0,8	0,86	0,97
Удео младог становништва	-0,9	0,34	-0,04	0,85	0,92	0,92	0,99
Степен развијености општине	-0,03	-0,85	0,32	0	0,81	0,83	0,83
Висина зарада	-0,36	-0,58	-0,03	0,09	0,43	0,46	0,74
Број незапослених на 1000 становника	-0,24	0,72	-0,2	0,09	0,61	0,61	0,82
Стопа ризика од сиромаштва	-0,2	0,83	-0,22	0,07	0,78	0,78	0,88
Удео високообразованих лица радне старости	-0,08	-0,79	-0,34	0	0,47	0,75	0,86
Ниво инвестиција	-0,2	-0,78	-0,09	0,01	0,58	0,66	0,77
Број становника на једног лекара	-0,11	0,57	0,53	0,03	0,2	0,63	0,74
Удео становника који нема прикључак на канализацију	0,22	0,39	0,69	0,03	0,08	0,67	0,66
Поштанске активности и телекомуникације	0,39	-0,67	0,35	0,2	0,69	0,72	0,85
Утицај фактора	33,5	28,7	10,4				
Кумулативни утицај	33,5	62,2	72,6				

Извор: Прорачун аутора, Факторска анализа, Statistica

Применом *анализе главних компоненти* (PCA factor analysis) потврђен је избор заједничких фактора, односно оних варијабли које имају највеће факторско оптерећење.

Након анализе главних компоненти, урађена је *ротација компонената* (Varimax ротација, која ротира компоненте за 90°). Циљ је да се рedefинише и појасни значење сваког фактора. Поступак се своди на прерасподелу утицаја фактора са прве главне компоненте на остале, тако да је укупна варијанса која је објашњена преко фактора равномерније распоређена између компоненти.

Након ротације фактор 1 није значајно промењен, док је фактор 2 обухватио већи број демографских индикатора. Фактор 3 је значајно промењен и укључује већину посматраних варијабли.

За све посматране варијабле комуналитет (објашњени варијабилитет) се креће од 0,66 до 1,00, што значи да већина тих варијабли има утицај на један или више фактора, односно, не постоји чисто независна варијабла која је условљена осталим варијаблама. То се може објаснити и чињеницом да су демографски индикатори међусобно условљени, а такође имају високу корелацију са социо-економским и географским варијаблама, са којима имају снажене узрочно-последичне везе.

На основу факторске анализе и анализе главних компонената издвојили смо најзначајније варијабле које су утицале на диференцираност пограничних општина, које ћемо користити за утврђивање периферности и маргиналности пограничних општина.

Од географских варијабли статистички значајна је регион којем општина припада, али након ротације фактора показало се да је значајнија *густина насељености становништва*, која је показатељ дистрибуције становништва на одређеној територији.

У претходним поглављима је потврђена значајна веза између демографских и социо-економских услова. Применом статистичке анализе као релевантни развојни индикатори за одређивање периферности и маргиналности су *степен развијености општине, број незапослених, стопа ризика од сиромаштва, удео високообразованих и ниво инвестиција општине*.

Циљ овог рада јесте да се представи како демографски индикатори одређују периферност или маргиналност пограничних општина. Први основ по коме се разликују пограничне општине јесте *популациона величина*. Остали демографски показатељи који су релевантни за одређивање периферности и маргиналности су *стопа раста броја становника, стопа природног прираштаја, стопа наталитета, индекс старења, просечна старост, удео младог и старачког становништва*.

Међутим, целокупно истраживање демографске хетерогености пограничних општина је указало да постоји утицај и других варијабли које нису обухваћене факторском анализом. Значајна хетерогеност постоји у погледу *степенa урбаности општине*. Неке општине немају урбане центре, док поједине општине имају висок удео становништва у урбаним центрима.

Такође, треба нагласити да се ово истраживање врши на општинском нивоу, јер нам је битно да утврдимо да ли се на основу одређених показатеља неке општине могу окарактерисати као периферне или маргиналне. Али, то значи да и у оквиру општина које се могу назвати "централним" постоје насеља која имају карактеристике периферних, или се могу сматрати маргиналним. То је простор за детаљанија истраживања пограничног простора, на nižем територијалном нивоу, тј. насељима.

8.4. Одређивање типова периферности

Већ је речено да је погрешно примењивати подједнаке мере јавних политика на изузетно диференцираном подручју, како у демографском, тако и у развојном аспекту. Истакнута хетерогеност пограничног простора намеће потребу за одређивањем типова пограничних општина и утврђивање њихових карактеристика. У циљу подстицања развоја пограничних општина неопходно је проучити и пограничне општине и извршити њихову валоризацију, али и установити карактеристике које диференцирају пограничне општине једног типа у односу на други тип. Из тог разлога одређивање типова пограничних општина представља фундаментални корак. Израда типологије пограничних општина треба да послужи као платформа за развој јавних политика и усмеравање акција у циљу подстицања развоја пограничних општина.

На основу факторске анализе и изведених аналитичких закључака урађена је *кластер анализа*. Примењен је нехијерархијски модел, а кластери су одређени на основу демографских индикатора и развојних потенцијала које општине поседују. Кластер анализа је урађена након елиминације, односно, након издвајања општина које су носиоци демографских екстрема. Све варијабле су статистички значајне за анализу ($\text{sig} < 0,05$). Број кластера је изабран произвољно, након провере карактеристика типова са мањим или већим бројем кластера. Због изузетне хетерогености пограничних општина издвојено је пет кластера. Овим статистичким поступком направљена је дистинкција између типова пограничних општина:

1. *Централне општине* – како би утврдили које су општине маргиналне морамо одредити које су општине централне, односно носиоци развоја пограничног простора. Ове општине имају вредности посматраних индикатора изнад националног просека у погледу социо-економских индикатора и повољније демографске карактеристике од већине пограничних општина.
2. *Периферне општине* – одликују се неповољним демографским трендовима и социо-економским карактеристикама у односу на национални просек.
3. *Снажно периферне општине* – ове општине се одликују неповољним демографским трендовима и социо-економским карактеристикама, а негативни трендови су израженији у односу на претходну групу општина.
4. *Маргиналне општине* – имају неповољне демографске карактеристике, а оно што ове општине диференцира у односу на снажно периферну групу општина јесу знатно неповољније социо-економске карактеристике.
5. *Демографски прогресивне* – ова група општина је јасно диференцирана у односу на остале пограничне општине. Карактеришу је повољније демографске карактеристике, али важе за неразвијене општине, које се суочавају са бројним социо-економским проблемима.

Табела 53. Поређење типова пограничних општина

Варијабле	Централне	Периферне	Снажно периферне	Маргиналне	Демографски прогресивне	Просек пограничне општине	Просек Републике Србије
Просечна густина насељености	99,6	44,6	31,2	14,3	29,4	43,8	81,3
Удео руралног становништва	41,3	68,3	59,8	81,3	78,6	65,9	40,6
Стопа раста становништва 1991-2011	-4,6	-11,3	-16,1	-29,9	-9,6	-14,3	-3,9
Стопа природног прираштаја 2002-2011	-6,5	-9,1	-13,0	-26,5	3,6	-8,7	-4,4
Општа стопа наталитета	9,2	8,4	7,5	5,3	17,0	7,8	9,5
Стопа миграционог салда 2002-2011	-3,0	-7,9	-3,5	-11,6	-5,2	-5,9	0,1
Просечна	42,4	42,7	46,2	51,6	36,3	43,8	42,2
Индекс старења становништва	1,2	1,3	2,0	4,5	0,6	1,9	1,2
Удео становништва млађег од 20 година	19,6	19,9	17,1	12,2	29,1	19,6	19,9
Удео становништва старијег од 60 година	19,6	19,9	17,1	12,2	29,1	19,6	19,9
Ниво развијености општине (у односу на национални просек)	4,2	2,5	2,8	1,0	1,0	2,3	5,0
Број незапослених на 1000 лица	105,0	143,9	109,0	144,0	181,5	132,0	113,0
Стопа ризика од сиромаштва	27,3	40,3	30,0	52,0	57,7	37,5	25,7
Удео високообразованих лица	14,1	9,0	11,7	8,5	8,5	11,5	18,7

Извор: Припремио аутор, Пописна статистика, Општине у Републици Србији, Профили општина, РЗС

8.5. Провера валидности критеријума на емпиријској грађи пограничног простора Србије

Детаљан увид у типове пограничних општина пружа нам анализа заснована на средњим вредностима и одступањима од њих, међусобно поређење општина које припадају једном кластеру и компарацији са општинама које припадају другом кластеру.

Тип централне општине чини десет пограничних општина⁸⁵. Шест општина се налази у Региону Војводине, три у Региону Шумадије и Западне Србије, док је само једна општина у Региону Јужне и Источне Србије.

⁸⁵ Централни тип општина: Вршац (52 хиљаде становника), Бачка Паланка (55 хиљада), Пирот (око 58 хиљада), Кикинда (59 хиљада), Ужице (78 хиљада), Лозница (79 хиљада), Сремска Митровица (80 хиљада), Сомбор (86 хиљада), Шабац (115 хиљада) и Суботица (141 хиљада).

Ове општине су популационо највеће пограничне општине. Сразмерно броју становника, ове општине имају највећу густину насељености (посебно се истичу општине Суботица 140 ст/км² и Шабац 146 ст/км²). То је резултат већег удела урбаног становништва у укупном становништву у поређењу са осталим типовима општина. Удео урбаног становништва чини чак око 75% у општинама Ужице и Суботица.

У поређењу са осталим пограничним општинама (изузев високонаталитетних подручја) овај тип општина има повољније демографске карактеристике. Иако просечна годишња стопа раста у последња два међупописна периода има негативан предзнак, становништво се смањивало по знатно нижој стопи у односу на остале типове пограничних општина (просечна годишња стопа раста у просеку износи -4,6‰).

То је резултат негативног природног прираштаја (просечно -6,5‰, вредности се крећу у опсегу -4‰ до -8‰). Током прве деценије 21. века ова група општина је у просеку имала вредност просечне годишње стопе миграционог салда -3‰, а општине Суботица и Вршац су једине имале позитиван миграциони салдо у последњем међупописном периоду.

Централни тип пограничних општина има повољнију старосну структуру, са просечном старошћу 42 године (што их сврстава у стадијум дубоке демографске старости). Вредности просечне старости се крећу од 42 до 44 године. Централни тип општина има нижу вредност индекса старења (просечно 1,2, а вредности се крећу од 1,1 у Лозници и Шапцу, до 1,6 у Пироту). У централном типу општина удео становништва млађег од 20 година у просеку износи 20%, а становништво старије од 60 година око 25%. Демографски најстарија општина је Пирот, а повољнију старосну структуру становништва имају општине Шабац и Лозница.

Такође, ове општине имају повољније људске ресурсе, са уделом високообразованих лица од 14% (од 11% у Лозници до 17% у Ужицу) и компјутерски писмених лица 32% (од 25% у Лозници до 37% у Ужицу).

Централни тип општина карактерише виши степен развијености општина и веће вредности БДП-а по становнику у односу на остале типове општина. Суботица, Вршац и Ужице имају вредност БДП-а изнад републичког просека, док

остале општине имају до 20% мању вредност у односу на републички просек. У овим општинама је мањи број незапослених лица (просечно 104 незапослених на хиљаду лица, а вредности се крећу од 73 у Ужицу и Суботици, до 149 у Лозници). Централне општине имају и знатно виши ниво просечне зараде у односу на остале општине (око 94% у односу на просек Републике Србије, а општине Вршац и Бачка Паланка имају зараду изнад националног просека). То је резултат већег удела лица запослених у терцијарним делатностима. Сходно томе у овим општинама је знатно нижа вредност стопе ризика од сиромаштва (просечно 27%, а посебно се издваја општина Ужице са стопом ризика од сиромаштва 17%).

Можемо закључити да централни тип општина има повољније демографске ресурсе и социо-економске карактеристике, који представљају развојне нуклеусе и носиоце развоја пограничног простора. Повољни људски ресурси (у неким општинама и изнад националног просека) пружају могућност за даљи развој ових општина, а деловање јавних политика је могуће у правцу смањења незапослености и даљег побољшања квалитета људских ресурса.

Ове општине имају изражене стратегије развоја и спроводе локалне мере и активности популационе политике. Низак ниво опште стопе наталитета показује да постоји простор за будуће деловање јавних политика. Могући правци деловања јавних политика јесу свакако у области морталитета и политици према старењу становништва. Ове општине имају ниске, али негативне вредности миграционог салда, због чега је посебно важно питање спречавање даље емиграције становништва из ових општина које имају развојни потенцијал и треба да буду носиоци развоја пограничног подручја Србије.

Периферне општине – Овом типу припада највећи број пограничних општина (21 од 46)⁸⁶. У том смислу постоји већа хетерогеност између општина унутар групе. Прва основа по којој се разликују општине јесте броја становника (од 5 хиљада Трговиште до 34 хиљаде Шид). Удео урбаног становништва се креће од 17% у Житишту до 62% у Новом Кнежевцу, а неке општине немају градска насеља (Трговиште, Пландиште, Нова Црња, Богатић и Љубовија). Просечна густина насељености износи 45ст/км².

⁸⁶ Периферне општине: Трговиште, Сурдулица, Мајданпек, Бела Црква, Пландиште, Сечањ, Житиште, Нова Црња, Чока, Нови Кнежевац, Кањижа, Апатин, Озаци, Бач, Шид, Богатић, Мали Зворник, Љубовија, Бајина Башта, Прибој и Пријепоље.

Највећи број овог типа општина се налази у Региону Војводине (дванаест), а затим у Региону Шумадије и Западне Србије (шест), док се само три општине налазе у Региону Јужне и Источне Србије.

Овај тип општина има мање повољне демографске карактеристике у односу на централни тип општина. Током последња два међупописна периода становништво се смањивало по просечној годишњој стопи раста -11%. Најнижу стопу раста имају општине Шид (-3%), Мали Зворник и Бајина Башта (око -6%), док се становништво смањивало највећим интензитетом у општинама Мајданпек (-18%), Трговиште, Нова Црња и Сечањ (око -16%).

Стопа природног прираштаја у првој деценији 21. века износила је -9% (од -2% у Пријеполу до -15% у Новој Црњи), а стопа миграционог салда је знатно нижа у односу на централни тип општина, просечно -8% (највећу емиграцију становништва имају општине Мајданпек -18% и Трговиште -15%).

Процес демографског старења је нешто више одмакао у односу на централни тип општина, са просечном старошћу становништва 43 године, индексом старења вредности 1,3, где младо становништво у просеку чини 20% популације, а старо становништво 25%. У овом типу општина најповољније демографске карактеристике има општина Пријеполје, а демографски угроженије су општине Пландиште, Сечањ, Житиште, Оџаци, Мајданпек и друге.

Периферни тип општина има знатно нижи удео високообразованих лица (9%) у односу на централне општине, где општине Прибој и Сурдулица имају повољније образовне карактеристике у односу на остале општине (удео високообразованих лица је 11-12%), а општине са мање повољним образовном структуром су Бач, Оџаци, Богатић, Љубовија и друге (удео лица са вишим и високим образовањем износи око 6-7%).

У погледу степена развијености ове општине заостају за републичким просеком 20-40%. Ниво БДП-а по становнику је највиши у општини Кањижа (изнад просека), док општине Трговиште, Сурдулица, Мали Зворник, Љубовија и Пријеполје важе за девастиране општине, чија је вредност БДП-а нижа 50% од националног просека.

Карактеристике их изузетно висок број незапослених лица, просечно 144 на хиљаду лица, а посебно се истичу општине Трговиште и Бела Црква, где је свако

пето лице незапослено. Просечне зараде су ниже око 20% у односу на национални просек, док је у општинама Трговиште и Планиште ниво зарада нижа до 40% у односу на државни просек. Сходно томе знатно је већа стопа ризика од сиромаштва (просечно 40, а вредности се крећу до 56 у Трговишту).

Скоро половина пограничних општина представља периферно подручје, са високом стопом емиграције становништва и ниским вредностима природног прираштаја. Неповољне демографске карактеристике изискују спровођење мера јавних политика са циљем спречавања емиграције, подстицања рађања и ублажавања ефеката негативних старења становништва. Такође, постоји простор за унапређење квалитета људских ресурса. С обзиром да ове општине заостају у социо-економском аспекту потребно је повећати запосленост становништва и подстицати развој ових општина базирано на локалним ресурсима и потенцијалима ових општина.

Снажно периферне општине – овом типу припада девет пограничних општина⁸⁷. Све општине изузев Чајетине се налазеу Региону Јужне и Источне Србије. Ове општине су хетерогене у погледу броја становника (око 8 хиљада становника имају Босилеград и Голубац, док Зајечар има скоро 60 хиљада становника), а просечна густина насељености се креће у распону 14-65ст/км².

Стопа раста становништва је нижа у односу на претходна два типа општина, просечно -16‰, а становништво се смањује највећим интензитетом у општинама Неготин, Кладово, Голубац и Велико Градиште (више од -20‰). Просечна годишња стопа раста је знатно нижа у односу на претходне типове општина (просечно -13‰, креће се до -17‰ у Босилеграду и Неготину), док је миграциони салдо нижи у односу на периферни тип општина.

Разлика између периферних и снажно периферних општина јесте у томе што у овом типу општина природна компонента има већи утицај на укупну популациону динамику, док периферне општине имају израженији проблем емиграције становништва.

Неповољни демографски трендови су резултирали неповољном старосном структуром, са просечном старошћу становништва од 46 година и индексом

⁸⁷ Босилеград, Димитровград, Зајечар, Књажевац, Неготин, Кладово, Голубац, Велико Градиште и Чајетина.

старења 2 (најдубља демографска старост). Младо становништво у просеку чини 17% укупне популације, а стара лица чак 32%. Процес демографског старења је највише одмакао у општини Књажевац у којој је просечна старост становништва 48,6 година, где младо становништво чини 14,9% становништва, а лица старија од 60 година чак 36,8%.

У погледу социо-економске развијености ова група општина заостаје за републичким просеком. Вредност БДП-а по становнику је у просеку нижи за 20-40% у односу на референтну вредност. Док општине Зајечар, Неготин и Чајетина имају вредност БДП до 20% испод националног просека, општине Босилеград и Голубац важе за девастиране општине.

Овај тип општина је хетероген у погледу броја незапослених лица и стопе ризика од сиромаштва (просечно 109 незапослених, од 53 у Чајетини до чак 189 у Босилеграду; док је просечна стопа ризика од сиромаштва 30, а креће се од 20 у Кладову до 52 у Босилеграду).

Снажно периферне општине имају повољније људске ресурсе у односу на периферни тип. Већина општина овог типа има висок удео лица са вишом и високом школском спремом (11-14%), а изузетак представљају општине Голубац и Велико Градиште (7-8%), које имају мање повољне људске ресурсе.

Иако снажно периферне општине имају висок удео незапослених лица, ниску просечну зараду, ова група општина је економски развијенија у односу на претходни тип општина. Повољнији људски ресурси пружају могућност за подстицање економског развоја. Међутим, неповољна демографска структура намеће потребу за деловањем јавних политика, првенствено у области природног кретања становништва кроз разне активности на локалном нивоу.

Потребне су јаке подстицајне мере, које ће бити дугорочне и темељне, због чега не можемо очекивати значајне резултате у кратком временском периоду. Битно је спроводити више паралелних активности, у погледу суочавања са проблемима демографског старења, подстицања рађања, спречавање даље емиграције становништва и подстицање економског развоја.

Маргиналне општине – овај тип чине само две општине (које се налазе у Региону Јужне и Источне Србије)⁸⁸, за које се са правом може рећи да су

⁸⁸ Црна Трава и Бабушница.

маргиналне. Маргиналност се огледа у географском положају и саобраћајној изолованости ових општина. У њима се становништво смањује по просечној годишњој стопи раста од -38‰ у Црној Трави и -22‰ у Бабушници (у периоду 1991-2011). То је резултат изузетно ниских вредности природног прираштаја (у периоду 2002-2011 године, -30‰ и -23‰, редом) и миграционог салда (-17‰ и -6‰).

Као последица вишедеценијских неповољних демографских трендова старосна структура становништва је значајно нарушена. Просечна старост становништва износи 54 године у Црној Трави, односно 50 година у Бабушници, док је удео младог становништва 10%, односно 14%, редом, старо становништво има удео 44% и 38% у укупном становништву у овим општинама. Вредност индекса старења бележи максималне вредности на државном нивоу (Црна Трава 5,9 и Бабушница 3,0).

Неповољна демографска структура је имала негативан утицај на људске ресурсе (удео високообразованих радне старости је око 8%), а посебан проблем представља стара радна снага, која се тешко прилагођава тржишту рада.

Као девастиране општине, оне значајно заостају са националним просеком, али и за осталим пограничним општинама у погледу достигнутог социоекономског развоја. Број незапослених се креће од 140-150 на хиљаду лица, а просечне зараде су ниже 30-40% у односу на национални ниво. Сходно томе, стопа ризика од сиромаштва, у просеку 52, је изузетно висока.

Можемо рећи да су ове општине неразвијене у сваком погледу. Скромни ресурси не остављају пуно простора за деловање јавних политика. Поставља се питање да ли је уопште могућа ревиталицаја ових девастираних општина? Да ли је имиграција могућност за решавање демографских проблема? И још је важније питање, да ли ће неке од снажно периферних општина постати маргиналне? Да ли се деловањем јавних политика и подстицањем целокупног развоја може спречити повећање броја маргиланих општина, када укључивање јавних политика не даје резултате у њиховој ревитализацији?

Демографски прогресивне – овај тип општина⁸⁹ се значајно разликује у односу на све остале пограничне општине. Такође, оне су представници демографских екстрема и на националном нивоу.

Током истраживања демографске хетерогености више пута је наглашена диференцираност ових општина у односу на остале општине, а кључ њихових демографских особености лежи у етничкој структури становништва.

Иако се и у овим општинама становништво смањује (у периоду 1991-2011. године по -11% у Бујановцу и Сјеници, - 10% у Прешеви и -5% у Тутину), то је резултат емиграције становништва, а не природног кретања становништва. Емиграција је израженија у Сјеници и Тутину (просечна годишња стопа миграционог салда у периоду 2002-2011 износи око -11%). Овај тип општине се значајно разликује у односу на остале типове општина по позитивном природном прираштају (око 20% у Прешеви и Тутину, и око 14% у Бујановцу и Сјеници током периода 2002-2011).

Као резултат позитивних вредности природног кретања становништва старосна структура је знатно повољнија. Са индексом старења 0,3 у Тутину, 0,7 у Сјеници и Бујановцу, и 0,9 у Прешеви ове општине бележе рекордне вредности посматрано у односу на све општине у Србији. Општина Титин је демографски најмлађа општина, са просечном старошћу становништва 32 године, где млади чине 34% укупне популације, а стари само 12%. Остале општине имају просечну старост становништва 37-38 година, са уделом младих лица 26-28% и уделом старих 19-20%.

Међутим, повољна демографска структура није позитивно утицала на ниво развијености ових општина. Све четири општине имају вредност БДП-а 50% нижи од националног просека. Такође, број незапослених лица је највећи у односу на остале типове општине (Бујановац 111, Прешево 171, Сјеница 203 и Тутин чак 240 незапослених на хиљаду лица). Просечне зараде су ниже око 20% у односу на национални просек, али је стопа ризика од сиромаштва изузетно висока, у просеку 58, а креће се у опсегу од 47 до 66.

Овај тип општина има низак ниво високообразованих лица, око 9%, али повољна старосна структура становништва оставља простор за деловање јавних

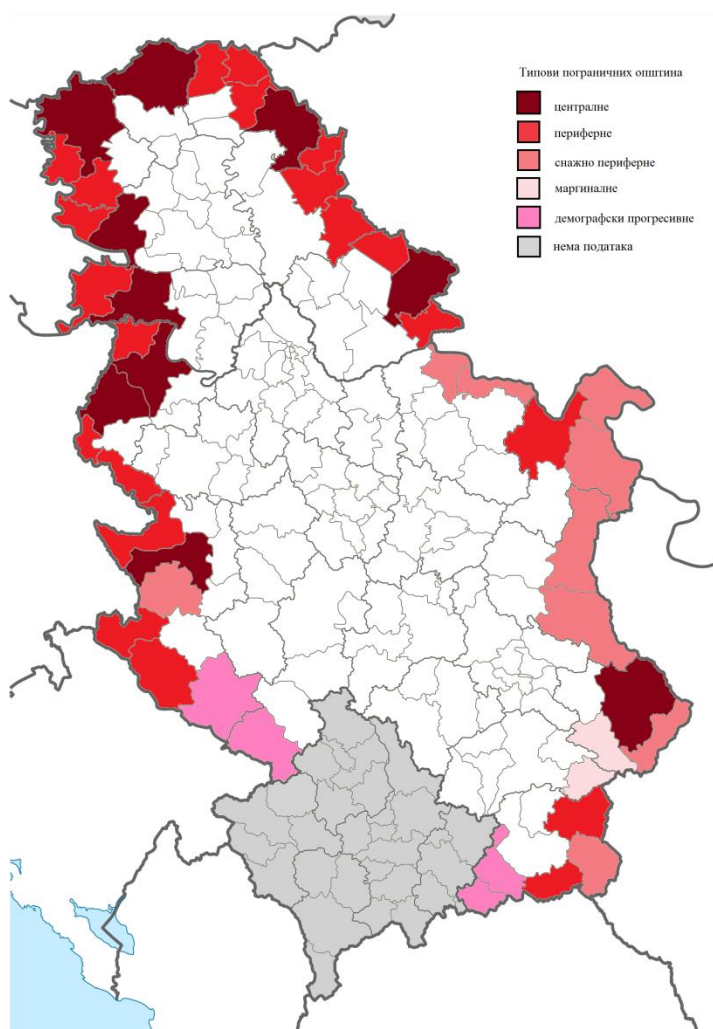
⁸⁹ Прешево, Бујановац, Сјеница и Тутин

политика и унапређење људских ресурса, јер се млађа радна снага лакше прилагођава условима тржишта рада.

Као једине општине у Србији које имају виши ниво рађања јако је битно деловање јавних политика како би се остварио жељени број деце. Такође, важно је радити на смањењу смртности и превенцији болести становништва.

Као општине које се суочавају са емиграцијом, која је главни узрок смањења броја становника, важно је деловање јавних политика у циљу задржавања становништва.

Посебно је значајно подстицати економски развој ових општина и смањити незапосленост становништва, што ће се имати позитиван утицај на спречавање емиграције становништва.

*Карта 14. Типови периферних општина
Извор: Припремио аутор*

9. ПОГРАНИЧНИ КРАЈЕВИ ИЗМЕЂУ СТЕРЕОТИПА И РЕАЛНОСТИ

На основу досадашње истражености пограничног простора Србије и анализе хетерогености, у овом поглављу ћемо утврдити да ли су уврежена мишљења о пограничним крајевима у домаћој литератури оправдана.

Да ли демографске карактеристике оправдавају стереотипе о пограничним општинама, или изражена демографска хетерогеност пограничних крајева може оспорити генерализацију овог простора? Да ли постоји разлика између стереотипа и реалности?

На основу бројних истраживања уочене су карактеристике пограничних општина у којима су изражене недовољно рађање, депопулација, емиграција и старење становништва. Ове карактеристике су биле доминантне када се посматрају пограничне општине у односу на Србију, или када се посматра већина пограничних општина, те су произвеле стереотипе о пограничним општинама. Међутим, депопулациони трендови који су се најпре појавили у пограничним крајевима источне Србије су захватили остали део Србије и нису више карактеристични само за погранични простор. Такође, нове границе су увеле и нова промишљања. Поставља се питање да ли се у основи тих стереотипа налази проблем разграничења пограничних крајева на подручја старих и нових граница?

Стереотипи заправо настају опажањем хомогености, односно генерализацијом. Тако су генерализацијом карактеристика које се односе на најпериферније општине створени стереотипи који се односе на цео погранични простор. Стереотипи не доприносе само одржавању постојећих ставова, већ и "искривљењу" реалности. Као упрошћене представе, стереотипи увек указују на неке недостатке, но када је пограничје у питању неки од стереотипа јесу заиста реалност. Створени стереотипи изискују преиспитивање, јер са демографским процесима у новијем периоду пограничје није више изузетак, почињу да га одликују друге различитости, које се огледају у темпу и интензитету одвијања демографских процеса, због чега се намеће потреба уочавања суптилнијих специфичности.

Значај изучавања специфичности пограничног простора и преиспитивање стереотипа налазе упориште и у чињеници да популациони проблеми попримају све већи значај у друштву, као и њихови узроци, последице и могућности ублажавања њихових последица. На стереотипе треба указивати чињеничним и логичким аргументима, у циљу адекватног политичког одговора на популационе проблеме.

Размишљање о стереотипима отвара питање порекла тих уверења о пограничном простору Србије. У научној литератури преовладава мишљење да су развојне особености пограничног простора Србије проистекле из *периферног географског положаја*. Једна од основних карактеристика географског положаја јесте географска и саобраћајна изолованост, која је узрок функционалне изолованости у односу на економске центре и осовине развоја, што је уз наведену периферност утицало на успоравање развојних токова. Већина пограничних општина је географски изоловано, смештено у неприступачним планинским подручјима, што је отежало саобраћајну повезаност. Проблем је израженији уколико посматрамо ниво насеља због слабије развијене локалне путне мреже. Међутим, нису све општине смештене у брдско-планинском подручју, већ је то случај општина које се граниче са Македонијом, Бугарском, Црном Гором и Босном и Херцеговином. Погранични простор Србије пресецају значајни међународни путни правци што може представљати значајан потенцијал у прекограничној сарадњи.

Услед периферног географског положаја у пограничном простору је изражена ниска *густина насељености* становништва, а густина насељености у руралном простору је испод одрживог развоја. Општина Црна Трава је пример изузетно ниске насељености на националном нивоу. Али, није читав погранични простор демографски празан, јер у пограничју постоје општине са развијеним урбаним центрима, које имају знатно већу густину насељености од националног просека.

Доминантна карактеристика пограничних општина на којој су засновани стереотипи о пограничним општинама јесте *депопулација*. Иако се депопулација појавила најпре у пограничју са Бугарском, ова појава се проширила на читаву територију Србије, те није више карактеристика само пограничних општина.

Читав погранични простор је представљен као депопулационо подручје, али група пограничних општина се значајно разликује у темпу и интензитету ове појаве. Становништво се смањује већим интензитетом у општинама које имају погранични статус дужи низ година у односу на општине које су касније стекле погранични статус. Да ли је депопулација у старим пограничним општинама обликовала и оправдала постојаност стереотипа о пограничним подручјима? Уверење да је читав погранични простор депопулационо подручје се оспорава чињеницом да општине са муслиманским становништвом бележе повећање броја становника на основу природне компоненте кретања становништва. Високонаталитетна подручја додатно повећавају диференцираност пограничног простора у погледу целокупне популационе динамике. У тим општинама је позитиван природни прираштај, као резултат високих вредности опште стопе наталитета, највиших вредности на националном нивоу, док је у већини пограничних општина општа стопа наталитета испод националног просека.

Један од највећих проблема са којима се суочавају пограничне општине јесте *емиграција* младог, радно и репродуктивно способног становништва. Неколико општина има позитиван миграциони салдо, који не превазилази губитак становништва условљен природним кретањем становништва. Пограничне општине су носиоци екстремно ниских вредности стопе миграционог салда, док су у неким општинама исцрпљени миграциони потенцијали услед вишегодишње емиграције.

Висок ниво емиграције, висока смртност и ниво рађања који не задовољава потребе прости репродукције довели су до прекомерног *старења становништва*. Процес демографског старења је попримио високе размере у већини пограничних општина, али и у осталим општинама Србије. Са овог аспекта погранични простор је релативно хомоген. Издвајају се високонаталитетне општине као општине које имају повољнију старосну структуру, али су и оне почеле да се суочавају са проблемима које носи процес демографског старења, и са друге стране, демографски маргиналне општине са изузетно високим вредностима показатеља старосне структуре становништва.

Као последица регресивних демографских процеса већина општина у пограничном простору се суочило са неповољним *људским ресурсима*. Чињеница

је да општине које имају одмакао процес демографског старења имају мање повољне људске ресурсе, необразовано становништво и неквалификовану радну снагу, али је управо радно искуство старијег становништва нешто што је могуће искористити и засновати развој на већ постојећим потенцијалима. Али, са друге стране, у пограничју постоје урбани центри који имају повољну образовну и економску структуру становништва, чак и изнад националног просека.

Погранични простор је изузетно осетљив простор, који је изложен утицају географских услова, историјских, демографских, развојних и других фактора, и као такав је најчешће на нижем ступњу економске развијености у односу на републички просек. Ове општине заостају у погледу запослености становништва, оствареног БДП по становнику, просечне висине зараде, удела запослених у секундарним и терцијарним делатностима, стопи ризика од сиромаштва, нивоу инвестиција и другим показатељима. Међутим, издваја се неколико пограничних општина са развијеним урбаним центрима, са повољнијим демографским ресурсима и развојним индикаторима, које представљају простор за улагања и будући развој.

Поред наведених фактора и близина границе је у великој мери утицала на развој овог специфичног подручја. Услед централистичког модела државе, периферни крајеви су почели да заостају у развоју. Уследила је емиграција становништва најпре ка урбаним центрима, а касније ка значајнијим регионалним центрима, што је подстакло демографско пражњење. Старе пограничне општине су се прве суочиле са проблемом депопулације. То је карактеристика већине пограничних општина које имају погранични статус дужи низ година, изузев неколико популационо већих и развијенијих регионалних центара. Управо су демографски проблеми у старим пограничним општинама обликовали стереотипе о пограничним општинама. Са друге стране, општине које се данас граниче са Македонијом, Црном Гором, Босном и Херцеговином и Хрватском нису имале погранични статус дужи низ година. Чак и након померања границе неке општине су и даље представљале значајне регионалне центре. У новим пограничним општинама су израженије прекограничне миграције. Ове општине су се касније суочиле са депопулацијом, што се одразило на целокупан демографски развој.

Упркос постојању значајних разлика између старих и нових пограничних општина, и у оквиру ових група су се издвојиле централне или маргиналне општине, као резултат деловања бројних свепрожимајућих фактора.

Стереотипи да су погранични простори демографски угрожени, девастирани и неразвијени нису у потпуности оправдани, јер су општине које имају погранични статус међусобно изузетно различите, посматрано са свих аспеката. Постоје општине које су маргиналне у сваком погледу, али постоје и општине које важе за развијеније општине на националном нивоу. Зато не треба правити генерализацију, већ треба истицати хетерогеност пограничног простора и на томе заснивати деловање јавних политика. Потребно је подстицати развој општина које имају потенцијале, спроводити ревитализацију у општинама у којима је то могуће, како би спречили даље урушавање овог стратешки важног подручја.

10. СТАНОВНИШТВО ПОГРАНИЧНИХ ПОДРУЧЈА У ФУНКЦИЈИ ЈАВНИХ ПОЛИТИКА

У овом поглављу су представљени политички одговори на круцијалне популационе проблеме у пограничним општинама. У том смислу су посебно обрађене политика према фертилитету становништва, политика према морталитету, политички одговор на старење популације и миграторна политика. Представљене су националне мере и активности, али је такође истакнут значај уважавања демографске хетерогености у креирању политика за развој пограничног подручја кроз представљање конкретних мера и активности које спроводе јединице локалне самоуправе у циљу решавања демографских проблема.

Најчешће слабости са којима се суочавају пограничне општине јесу емиграциони процеси, депопулација, неповољна старосна структура становништва, незапосленост и недостатак људских ресурса (неквалификована радна снага), као и често неповољан географски положај и удаљеност од значајних магистралних праваца. Али, пограничне општине имају и одређене предности, као што су природни ресурси и чиста еколошка средина, као и могућност прекограничне сарадње. Управо израда развојних докумената појединих општина даје увид у предности, слабости, могућности и ограничења појединачних општина, што активирањем локалне самоуправе, сарадњом и финансијском подршком државе и страним инвестицијама може подстакнути развој пограничних општина. Од великог значаја су израђене Стратегије локалног економског развоја, затим Стратегије локалног одрживог развоја, као и просторни планови појединачних општина, у којима су сагледане препреке и потенцијали одређених општина.

10.1. Политички одговор на феномен недовољног рађања

Пронаталитетна политика је политика са највише нерешених питања и политика која даје дугорочне резултате због чега је највећа пажња посвећена политичком одговору на феномен недовољног рађања.

Пограничне општине се суочавају са депопулацијом још од шездесетих година 20. века, а данас је број детета по жени у просеку 1,39 што је за трећину испод нивоа потребног за замену генерација.

Узроци недовољног рађања су бројни, на једној страни су еманципација и индивидуализам, нуклеарна породица и промењен положај жене и деце у њој, инсистирање на квалитету сопственог живота и квалитету живота детета, либералан закон о абортусу и доступност ефикасне контрацепције, а на другој материјалистичка свест са потрошачким менталитетом и лични живот. "У новом систему вредности родитељство је задржало високо место. Но, изменила се његова суштина. Дете се пре свега рађа да би се задовољиле психолошке и емотивне потребе родитеља, што се остварује са једним или двоје деце" (Стратегија подстицања рађања, 2007, стр. 2).

Тиме се намеће питање да ли има места за популациону политику у новом репродуктивном моделу понашања. Високо вредновање брака и истицање породичног живота и деце као приоритетни циљеви, као и структурне препреке, као што су незапосленост, нерешено стамбено питање, проблеми чувања деце, незадовољавајући економски стандард и друге појаве из овог круга су доказ да постоји простор за деловање популационе политике (Рашевић, 2006).

Република Србија је као политички одговор на недовољно рађање израдила *Стратегију подстицања рађања* („Службени гласник РС", 101/07) чији је основни циљ стационарно становништво, тј. становништво у коме ће следеће генерације бити исте величине као и постојеће. Достижање овог циља захтева достизање посебних циљева:

- ублажавање економске цене подизања детета;
- усклађивање рада и родитељства;
- снижавање психолошке цене родитељства;
- промоција репродуктивног здравља адолесцената;
- борба против неплодности;
- здраво материнство; популациона едукација;
- активирање локалне самоуправе.

Недовољно рађање је основни узрок старења и депопулације, због чега је политички одговор у овој области изузетно значајан и комплексан. "Данас је у

највећој мери присутан индиректан приступ популационе политике којим се, преко политике подршке породици, односно низа релевантних социјалних политика (социјална сигурност, становање, запошљавање и др.), експлицитно или имплицитно тежи стварању услова који би могли стимулативно утицати на рађање" (Рашевић, 2003, стр. 1). Са циљем подстицања рађања израђен је *Закон о финансијској подршци породице са децом* („Службени гласник РС”, 107/09) са јасно дефинисаним мерама и активностима.

Међутим, превдиђене мере Стратегијом подстицања рађања су "утврђене на републичком нивоу, по свом карактеру су опште и спроводе се јединствено на територији Републике Србије" (Стратегија подстицања рађања, 2007, стр. 27). У том смислу можемо рећи да популациони изазови пограничних подручја, као и изражена хетерогеност пограничних општина, посебно у области фертилитета нису непосредно укључени у Стратегију. Али један од основних циљева јесте активирање локалне самоуправе. "Ниједна популациона политика, ма колико била развијена, не може одговорити на све потребе и очекивања становништва, нити узети у обзир све специфичности живљења у једној средини. Зато популациону политику треба допунити мерама органа јединица локалне самоуправе, које се финансирају локалним изворима јавних прихода. На тај начин су мере које утврђује и обезбеђује Република и које се спроводе кроз организацију власти у локалној заједници, проширене и обogaћене мерама локалне самоуправе" (Стратегија подстицања рађања, 2007, стр. 27).

Устав Републике Србије („Службени гласник РС”, број 98/06), Закон о локалној самоуправи („Службени гласник РС”, број 129/07), као и посебни закони, дају локалној самоуправи значајне компетенције и овлашћења, чијим се ефикасним вршењем могу задовољавати потребе грађана. Скупштина општине, односно града, као највиши орган власти у локалној самоуправи, најпозванија је да се бави проблемима развитака становништва и да, на основу сагледавања стања у свим битним аспектима, путем рада посебно формираног тела, утврђује и спроводи мере популационе политике у општини, односно граду.

У оквиру циља активирање локалне самоуправе дефинисани су појединачни циљеви, као и мере за њихово спровођење. Појединачни циљ за

остваривање овог циља је *успостављање популационе политике у локалној самоуправи*, а мере, активности и механизми за његово спровођење су:

- "Формирање Савета за популациону политику локалне самоуправе као стручног саветодавног тела Скупштине општине са задатком праћења развита становништва као и предлагања и евалуације спровођења мера популационе политике у локалној самоуправи;
- Сагледавање индивидуалних потреба везаних за остваривање родитељства у локалној заједници;
- Идентификовање институционалних и кадровских ресурса за спровођење популационе политике у локалној заједници;
- Годишње утврђивање и спровођење система мера нематеријалне, материјалне и организационе природе у циљу подстицања рађања деце;
- Годишње утврђивање висине средстава у буџету локалне самоуправе за спровођење локалних мера популационе политике;
- Оснивање фонда за популациону политику у циљу активирања ванбуџетских извора средстава за спровођење локалних мера популационе политике;
- Годишње праћење одговарајућих индикатора развита становништва локалне самоуправе и друштвено-економског положаја породица са децом" (Стратегија подстицања рађања, 2007, стр. 28).

Очекује се да ће активирање локалне самоуправе деловати подстицајно за родитељство на више начина. "Најважнији су стварање позитивне популационе климе, слање јасне демографске поруке локалне самоуправе као и отклањање уочених баријера за родитељство уопште, а поготово за рађање деце вишег реда" (Стратегија подстицања рађања, 2007, стр. 29).

Један од позитивних примера политичког одговора на испољене демографске проблеме јесте *Програм демографског развоја Аутономне покрајине Војводине*. Овај стратешки документ се заснива на демографским истраживањима, релевантним домаћим и међународним документима за пронаталистички одговор, али и на економским могућностима Покрајине због његовог остваривања. Основне мере су: могућа решења проблема недовољног рађања, очување и унапређење репродуктивног здравља адолесцената, борба

против стерилитета, снижавање психолошке цене родитељства, усклађивање рада и родитељства, популациона едукација и активирање локалне самоуправе.

Са аспекта локалне самоуправе у политичком смислу је најзначајније питање репродукција локалног становништва. Због тога је локална самоуправа круцијални чинилац у друштву који треба да препозна конкретне проблеме и у оквирима својих овлашћења активира одређене механизме за решавање тих проблема (Покрајински заштитник грађана АП Војводине, 2014). Активирањем локалне самоуправе обезбеђује се доступност свих мера и боља информисаност грађана о њиховим условима коришћења (Петровић, 2010).

Иако су све општине представиле основне демографске карактеристике у стратешким документима, само неколико пограничних општина је јасно дефинисало демографске циљеве и мере за њихово спровођење. Пример за то су "Стратегија социјалне заштите" (Прибој, Велико Градиште, Вршац, Сремска Митровица, Лозница, Шабац, у припреми Зајечар), затим "Програм финансијске подршке породице са децом" (Шид, Мајданпек), "Акциони план за популациону политику" (Кањижа) итд.

Један од позитивних примера јесте дефинисање пронаталитетне политике Града Суботице, као један од основних стратешких циљева *Стратегије локалног одрживог развоја Града Суботице*, где је подстицање наталитета издвојен као засебан, специфичан циљ, а предвиђене мере и активности за достизање овог циља су израда акционог плана за подстицање наталитета и увођење система бенефиција за породице са више деце. Општина Лозница има детаљно израђен *Програм социјалне заштите*, у оквиру кога су дефинисане мере за подстицање рађања. Стабилизација демографског стања и креирање конкурентних и прилагодљивих људских ресурса су неки од основних стратешких циљева *Стратегије одрживог развоја општине Житиште (2008-2013)* и други.

Ипак, већина општина је свесна значаја утицаја локалне самоуправе и пружа финансијску подршку породицама и деци у циљу подстицања рађања, као једног од највећих проблема пограничног простора Србије. Тешко је направити универзалну типологију мера подстицања рађању, али можемо рећи да постоје материјалне, односно финансијске мере и остале мере (Станковић, 2003). Анализа

мера подршке рађању је урађена на основу података доступним на сајтовима пограничних општина. Издвојићемо најчешће примењене мере јединица локалне самоуправе у пограничном простору Србије.

Са циљем подстицања рађања 26 од укупно 46 пограничних општина користе економске мере (56%). Већина пограничних општина које се налазе у Региону Војводине чешће предузимају мере за подстицање рађања, док се остале општине, које немају средстава у свом буџету ослањају на републичке или покрајинске мере (у Региону Војводине 61% општина примењује економске мере, док у осталим регионима око 54% општина примењује економске мере за подстицање рађања).

Најчешће је заступљена мера материјалне природе, *подршка породици са новорођенчетом*, која подразумева једнократну новчану помоћ породици за свако рођено дете. Новчани износи крећу се од 5.000,00 динара (Суботица) до 50.000,00 динара (Нова Црња), док је у највећем броју општина тај износ 20.000,00 динара, а исплаћује се једнократно. Финансијска вредност помоћи се значајно разликује од општине до општине, а најчешће се сума повећава са редом рођења детета. Неке општине обезбеђују финансијску помоћ само првом, или само трећем живорођеном детету. Вредност новчане помоћи породицама за прворођено дете се крећу од 1.500,00 у Сурдулици, до 30.000,00 динара у Сремској Митровици.

Већи број општина примењује *мере подршке трудницама и породиљама кроз пружање финансијске помоћи незапосленим породиљама*. Новчана помоћ је најчешће једнократна и зависи од предвиђеног буџета општине, док општине Трговиште, Мајданпек и Зајечар обезбеђују месечна примања незапосленој породиљи док беба не наврши годину дана.

Неколико општина обезбеђује *новогодишњи поклон пакет* за прво новорођено дете у години. Такође, једна од најзаступљенијих мера јесте *baby пакет*, са основним стварима за бебу.

Често заступљена мера јесте *потпуно или делимично регресирање трошкова боравка трећег или наредног детета у породици у предшколској установи* (Суботица, Зајечар, Књажевац, Ужице).

Табела 54. Мере финансијске подршке рађању

Националне мере	
Накнада зараде за време породилског одсуства, одсуства са рада ради неге детета и одсуства са рада ради посебне неге детета	
Родитељки додатак	
Дечији додатак	
Накнада трошкова боравка у предшколској установи за децу без родитељског старања	
Накнада трошкова боравка у предшколској установи за децу са сметњама у развоју	
Регресирање трошкова боравка у предшколској установи деце из материјално угрожених породица	
Мере Аутономне покрајине Војводине	
Новчана помоћ породици за треће дете	
Помоћ покрајинске владе за вантелесну оплодњу	
Локалне мере	
Мере и активности	Општине
Обезбеђена разлика од 35% до пуног износа накнаде зараде трудницама	Бела Црква
Једнократна новчана помоћ незапосленим породиљама	Диитровград, Пирот, Пландиште, Житиште, Сомбор, Шид, Бајина Башта, Ужице
Новчана помоћ незапосленим породиљама месечно док дете не напуни годину дана	Трговиште, Зајечар, Мајданпек; Пландиште
Бабу пакет са основним стварима за бебу	Кањижа, Шид, Кикинда, Бачка Паланка,
Поклон пакет за прворођено дете у Новој години	Шид, Сурдулица
Родитељски додатак за свако рођено дете	Бабушница, Пирот, Зајечар, Неготин, Мајданпек, Нови Кнежевац, Суботица, Апатин, Оџаци, Бач, Бачка Паланка, Богатић, Трговиште, Шабац, Лозница, Мали Зворник, Чајетина, Прибој
Родитељски додатак за прво рођено дете	Сурдулица, Пландиште, Чока, Кикинда, Кањижа, Бач, Бачка Паланка, Шид, Сремска Митровица, Бајина Башта
Родитељски додатак за треће рођено дете	Димитровград
Бесплатан боравак деце у вртићима	Суботица, Нова Црња
Бесплатан превоз ученика средњих школа	Житиште

Извор: Националне мере - "Службени гласник РС", бр. 16/2002, 115/2005 и 107/2009; Регионалне и локалне мере – Покрајински заштитник грађана АП Војводине, 2014.

Напомена: Подаци о мерама и активностима локалних самоуправа заснивају се на доступним подацима на званичним сајтовима пограничних општина.

Једна од значајних мера државне политике јесте и финансијска помоћ у борби против стерилитета, која обезбеђује бесплатну вантелесну оплодњу. Ову меру подржава и Покрајински секретаријат за социјалну политику, демографију и равноправност полова (АП Војводина), као и поједине пограничне општине које су обезбедиле ову врсту вантелесне оплодње из свог буџета (Пирот, Књажевац, Суботица, Сремска Митровица, Пријеполје и друге). Држава плаћа три покушаја

вантелесне оплодње за жене старости до 42 године. Током ранијих година надградња ове националне мере подразумевала је финансирање трећег покушаја ВТО од стране јединице локалне самоуправе, док је данас та мера проширена на жене старије од 42 године.

Остале мере подразумевају *мере везане за ширење знања у вези са планирањем породице*. То су мере и активности у виду едукативних и саветодавних подршка родитељима, које се организују кроз локалне радионице школе родитељства или саветовалишта (Богатић, Лозница). Од посебног значаја је очување репродуктивног здравља адолесцената, због чега се спроводе промотивне и едукативне мере које организују јединице локалне самоуправе.

Популациона едукација је нови правац који може бити круцијалан у пронаталитетној политици. Ширење знања о демографским процесима, њиховим узроцима и последицама је предуслов објективне и документоване перцепције и формирања ставова јавног мњења, битних за демографски релевантна понашања. Истовремено, ниво демографског знања и релевантни ставови индивидуа постају битне информације за творце популационе политике (Рашевић, 2003). Популациона едукација треба да почне још у основној школи, а медији треба да буду главни инструмент за ширење знања о демографским проблемима. Крајњи циљ је подстицај родитељства, стварање позитивне популационе климе, проучавање локалних баријера за родитељство, а поготово за рађање деце вишег реда (Петровић, 2010).

Можемо закључити да већина пограничних општина уважава значај демографских проблема, јер су демографске теме заступљене у локалним стратешким документима. Ипак, ова тема често није темељно анализирана, већ се заснива на базним индикаторима. Такође, многе пограничне општине спроводе неке мере за подстицање рађања, које су компатибилне са мерама на националном нивоу. Хетерогеност пограничних општина се огледа и у висини финансијских подстицајних мера нивоа рађања. Већи финансијски подстицај свом становништву дају развијеније пограничне општине (на пример, Лозница, Суботица), али и општине које су значајно демографски нарушене и које су се већ сучиле са последицама дугорочног недовољног рађања (на пример, Нова Црња).

Детаљнија анализа нивоа рађања и фертилног контингента, укључујући и узроке који утичу на ниво фертилитета би омогућила бољи увид у репродуктивне потенцијале локалне заједнице, а самим тим и могуће правце деловања локалне самоуправе на популационо најзначајнију и најосетљивију тему, репродукцију становништва.

10.2. Политика према морталитету

Иако је политика према морталитету у Србији давно конституисана, дуготрајно заостајање средњег трајања живота у односу на развијене државе чини да је ова политика и данас битан део популационе политике.

Модел морталитета према узроцима смрти указује да доминирају узроци изазвани људским фактором, односно неадекватна исхрана и начин живота. Из тих разлога политика према морталитету има за циљ да утиче на промену система вредности, ставова и понашања, са дугорочним резултатима, због чега је систематска и дуготрајна (Стратегија јавног здравља Републике Србије, „Службени гласник РС“, 65/08). На националном нивоу постоји више докумената⁹⁰ који се заснивају на промоцији здравља и здравог начина живота.

Чињеница је да постоје значајне разлике у доступности и квалитету рада здравствене службе у различитим деловима Републике Србије, а такође водеће болести су непосредно повезане са социјалним и економским детерминантама здравља. То указује на значај активирања јединица локалне самоуправе као кључног чинилаца ка унапређењу квалитета јавног здравља и промовисања здравог начина живота.

Са циљем унапређења јавног здравља и смањења водећих узрока смртности становништва неке јединице локалне самоуправе су израдиле локалну *Стратегију јавног здравља* (Шабач, Ужице, Сремска Митровица и друге).

Јединице локалне самоуправе предузимају мере промотивне природе које подразумевају масовне едукације становништва у циљу одржавања здравог начина живота и превенције болести.

⁹⁰ Стратегије и национални програми доступни су на сајту <http://www.zdravlje.gov.rs>

10.3. Политички одговор према старењу становништва

Као и већина општина у Републици Србији пограничне општине се суочавају са феноменом старења становништва и све већим уделом старих лица у укупној популацији. Међутим, 27 од 46 пограничних општина има већи удео старих у укупном становништву у односу на просек Републике Србије, а у појединим општинама је удео старих лица око 40%.

Општине са већим уделом старих лица у укупној популацији су смештене у брдско-планинском, источном пограничном простору Србије. Процес демографског старења подједнако погађа градска и остала насеља. Разлика у уделу старих лица у градским и осталим насељима је смањена, јер је младо становништво, које је емигрирало из села у градове с временом остарило. Ипак, рурални простор је значајно демографски ослабљен и демографски старији од градова због већег удела становништва старијег од 65 година (Девеџић, Стојилковић Гњатовић, 2015).

Старо становништво је све бројније и у градским и у осталим насељима, а њихов *размештај има апликативни значај јер се подршка старијим лицима разликује у зависности од врсте насеља*. Слабија насељеност и недостатак младих људи и оних средње доби на селу резултирају недовољним извором потенцијалних даваоца подршке, били то чланови породице, родбина, суседи или институционално организована помоћ, те омогућују виши ступањ изолованости и већи доживљај самоће.

Старење у појединим селима доводи чак до њиховог гашења, али цена економске транзиције се види и у осипању становништва из малих градова и градова средње величине. Некадашње индустријске центре, због разрушене економије, напуштају млади, па учешћа старих постају све већа, а ресурси за неформалну подршку мањи.

Старо становништво или *становништво трећег доба се суочава са стереотипима да су слаба и пасивна лица, што је неретко основ маргинализације*. Године су карактеристика која старе дисквалификује и спречава да буду потпуно прихваћени од друштва. Биолошки је условљено смањење здравља, физичких и когнитивних способности са годинама. Ипак, овај старосно-

функционални контингент је изузетно хетероген у погледу навршених година али и у најбитнијој одредници – здрављу појединаца (Девеџић, Стојилковић Гњатовић, 2015). Нека стара лица могу захваљујући свом здрављу да воде испуњен, активан живот, док већи део старог становништва има неко хронично обољење.

Један од најчешћих проблема старог становништва јесте сиромаштво због чега је примена мера социјалне политике приоритет политичког одговора на старење становништва, како на националном, тако и на локалном нивоу.

Према подацима Пописа 2011. основни извор прихода старих лица јесте пензија, док су приходи од имовине ретки. Са повећањем година старости повећава се и број корисника социјалних примања и издржаваних лица. Особе старије од 65 година имају стопу ризика од сиромаштва 19,1% (РЗС, Анкета о приходима и условима живота, 2017).

У репрезентативном истраживању о сиромашним старим људима 2008. године утврђено је мали број старих људи обухваћен социјалним мерама. *"Материјално обезбеђење породице* прима само 6% анкетираних сиромашних старих. Разлози ниске покривености сиромашних старих људи овом најзначајнијом мером социјалне политике наше државе пре свега су неинформисаност потенцијалних корисника, затим тешкоће везане за прикупљање документације, као и оштри приходни и имовински услови за стицање права на ову врсту социјалног трансфера. Не само да је ниска покривеност сиромашних старих људи материјалним обезбеђењем породице већ је и висина оваквог социјалног примања мала" (Рашевић, 2009, стр. 2 и 4.). Ово истраживање је потврдило да су сиромашни стари у мањој мери способни за самостално свакодневно функционисање. У томе се најчешће ослањају на породицу, док институције немају значајну улогу у мрежи подршке сиромашним старим људима (Рашевић, 2009).

У просеку само 0,5% *старих лица борави у државним домовима за смештај старих*, по чему се пограничне општине у целини не разликују од просека Србије. Неколико општина има незнатно већи удео старих лица смештених у домовима (Црна Трава 1,8%, Суботица, Апатин и Нови Кнежевац по

1,2%, Кикинда и Сомбор по 1%). Овај податак потврђује сазнање да породица најчешће пружа негу старим лицима.

Ипак значајан број старих живе сами, а *старачка домаћинства* су најчешће заступљена у јужном и источном делу Србије⁹¹ и то у осталим насељима као последица вишедеценијског одлива младог становништва (Ђорђевић, 2007).

Посебно питање представљају старачка, *самачка домаћинства*. У десет пограничних општина преко 60% старачких домаћинстава су самачка домаћинства; док је у већини осталих општина тај удео 50-60%⁹².

Отуда можемо рећи да постоји простор за развој институција које пружају подршку старим лицима, као што су здравствене установе, центар за социјални рад или неке хуманитарне организације које би помагале старим лицима, посебно у руралним просторима изван важнијих саобраћајница, у популационо малим насељима, која услед демографске неравнотеже немају ресурсе и потенцијале за пружање подршке старим особама.

Да је политички одговор нужен и да се феномен демографског старења не сме одвијати стихијски потврђено је и на међународном нивоу кроз деловање УН и Светске здравствене организације. Као резултат тога је израђена "*Национална стратегија о старењу*" за период до 2015 године, на коју се заснива политички одговор Србије на старење популације. Домен ових промена је пре свега везан за здравствену и социјалну заштиту, тржиште рада и образовање, а све у циљу стварања друштва за сва животна доба, које посебно тежи задовољавању потреба старих. Основни стратешки циљеви на којима се базира "*Национална стратегија о старењу*" су:

- уважавање феномена старења у свим аспектима политике развоја;
- промовисање праведног и одрживог економског раста;

⁹¹ Старачка домаћинства чине преко 30% укупног броја домаћинстава у општинама Црна Трава и Бабушница; 20-30% у већини општина јужне и источне Србије - Трговиште, Босилеград, Димитровград, Пирот, Књажевац, Зајечар, Неготин, Кладово, Голубац, као и у општинама Пландиште, Сечањ, Житиште, Нова Црња, Чока, Нови Кнежевац, Кањижа, Бајина Башта и Чајетина. Већина пограничних општина има удео старачких домаћинстава 15-20%, а само општине Сјеница и Тутин мање од 15% (РЗС, Пописни атлас, стр. 103).

⁹² Самачка домаћинства чине преко 60% старачких домаћинстава у општинама Босилеград, Црна Трава, Бабушница, Димитровград, Пирот, Књажевац, Неготин, Бајина Башта, Чајетина и Пријепоље. У већини осталих пограничних општина тај удео износи 50-60%. Изузетак представљају општине Мајданпек, Суботица, Шабац и Тутин у којима је удео самачких домаћинстава у старачким 40-50% (РЗС, Пописни атлас, стр. 104).

- подстицање интеграције старијих људи у друштво;
- прилагођавање система социјалне и здравствене заштите потребама старих,
- омогућавање радне активности у старости;
- подстицање доживотног образовања;
- унапређење равноправности полова;
- обезбеђивање подршке породицама са старијим члановима.

Стратегијом су јасно утврђене активности, носиоци активности и динамика спровођења.

Одмакли процес демографског старења је одређене пограничне општине суочио са неизбежним последицама. Неке општине су свесне тих последица и у својим стратешким документима локалног типа су представиле проблем демографског старења и дефинисале мере подршке старим лицима. Поједине пограничне општине су израдиле локалну *Стратегију за старе* (Чајетина) за конкретним мерама и активностима које одговарају локалним потребама становништва. Стари представљају приоритет и у локалним *Акционим плановима за популациону политику* (Кањижа), *Стратегијима социјалне заштите* (Сремска Митровица, Лозница, Прибој, Шабац), и *Просторним плановима општина* (Бајина Башта). Основне активности које се спроводе у овим општинама су:

- одређени број општина пружа *финанијску помоћ старим лицима* (Бач, Пландиште);
- други приоритет јесте *развој кућне неге и обезбеђивање помоћи и подршке старијим лицима* (општина Лозница је формирала службу за смештај старих и немоћних лица);
- већи број општина има у плану *изградњу геронтолошких центара* (Бела Црква, Бач, Шабац, Лозница, Чајетина, Прибој);
- неке општине *обезбеђују геронто домаћице* (Љубовија).

10.4. Миграторна политика

Влада Републике Србије је 2008. године усвојила *Стратегију за управљање миграцијама* („Службени гласник РС”, бр. 59/09), у којој је образложен миграциони феномен, али је мањи део стратегије посвећен циљевима

државе везаним за миграторну политику и мерама да се они остваре (Рашевић, 2009).

Комплексност миграционог феномена захтева сагледавање са више аспеката због чега је овај проблем предмет и многих других стратегија као што су Стратегија интегрисаног управљања границом у Републици Србији („Службени гласник РС”, број 11/06), Национална стратегија запошљавања за период 2005-2010, Национална стратегија за младе („Службени гласник РС”, број 55/08), и бројне друге стратегије и закони.

Емиграциони проблем пограничних крајева је посебно истакнут у Стратегији за управљање миграцијама, а проблем поремећаја просторног размештаја становништва и одлива становништва је тема готово свих стратешких докумената јединица локалне самоуправе.

Како би ублажили последице поремећаја у просторном размештају становништва, од јавних политика се очекује да успоставе равнотежу у територијалној дистрибуцији становништва, као и да се ублаже фактори који покрећу унутрашње миграције, односно пресељавање ка већим регионалним центрима. У том смислу, подстиче се развој градова мале и средње величине, изградња инфраструктуре и промовише живот на селу. У томе се посебно огледа значај локалне самоуправе, односно развој локалне привреде и пољопривреде како би се смањило интензитет миграција на релацији село-град. Локална самоуправа треба прилагодити развој привреде локалним условима и природним и људским ресурсима, али и јачати промоцију предности живота у градовима мање и средње величине, као и живота на селу.

Већина пограничних општина је у Просторним плановима и другим стратешким документима указала на поремећаје у просторном размештају становништва, а један од основних циљева је успостављање равнотеже у просторној дистрибуцији становништва и смањењу чинилаца који подстичу емиграцију становништва.

Демографска ревитализација је приоритет у неколико пограничних општина (Босилеград, Бабушница, Мајданпек, Сечањ итд). Општина Босилеград такође има за приоритет демографску ревитализацију, али предлаже планско гашење насеља са малим бројем становника.

Како би задржали младо становништво и повећали наталитет општине Трговиште и Бабушница дају финансијску помоћ за склапање брака. Такође, многе општине су израдиле 'Локални акциони план за младе' (Голубац, Велико Градиште, Сомбор, Апатин, Бачка Паланка, Љубовија, Чајетина, Прибој, Пријепоље и друге) како би омогућиле бољи и квалитетнији живот младих и спречиле емиграцију младог становништва.

Један од значајнијих фактора одбијања и круцијални проблем јесте незапосленост, посебно незапосленост младих, због чега су готово све пограничне општине израдиле 'локални акциони план запошљавања', који треба да задовољи локалне потребе становништва на најбољи могући начин. Посебно је истакнут значај људских ресурса и циљеви за њихов развој и унапређење. У том смислу, формално и неформално образовање становништва имају посебан значај.

10.5. Трансгранична сарадња

Истраживањем пограничног простора Републике Србије утврдили смо да се ово подручје често одликује неповољним природним условима, и тиме условљеним ниским нивоом привредног развоја, нижег друштвеног стандарда, и бројним демографским проблемима, пре свега емиграцијом и депопулацијом, регресивном старосном структуром као последица дугогодишњих неповољних демографских трендова. Такође, током деведесетих година постојао је висок степен баријерности у односу на суседне земље, што је у великој мери поспешило периферност пограничног простора Србије.

Крајем 80-их година 20. века погранични простор се интензивно истраживао са научног аспекта, али је овај простор занемарен услед бурних политичких дешавања током деведесетих година, када је државна политика била оријентисана ка затварању граница и јачању ефекта баријерности. У Просторном плану Републике Србије (ППРС, 2010) је препоручена израда развојних програма за пограничне крајеве, што није реализовано. Са исласком земље из изолације и политиком приближавања Европској унији порасло је интересовање за развој пограничног простора Републике Србије (Ђорђевић, 2002).

Процес европске интеграције је у великој мери елиминисао традиционалну улогу "политичких" граница тј. баријера које су ометале социјалне, економске и

културне интеграције (Тодоровић, Тошић, Стојановић, 2004). Савремене европске вредности подразумевају проширење европске културе које промовишу суживот, узајамну комуникацију и поштовање различитости (Bufon, 1996). Будући да више од трећине становништва Европске уније живи у европским пограничним регионима посвећена је велика пажња "уклањању", тј. отварању граница и неговању прекограничне сарадње (Perkmann, 2007, Ђорђевић, 2008, Săgeată, Dumitrescu, Damian, 2010). Спроводе се бројни пројекти територијалне сарадње, који захтевају велика финансијска улагања, у циљу побољшања свакодневног живота становништва, што подразумева већу прекограничну безбедност, бољи превоз, образовање, здравство или отварање нових радних места. На нивоу Европске уније урађен је већи број студија и истраживања о становништву у пограничним областима⁹³, о њиховом начину и условима живота, са циљем развоја овог осетљивог подручја, искоришћавања потенцијала пограничног простора и постизања уједначеног развоја. Ширење идеје отворених граница директно утиче на развој пограничног подручја, о чему сведочи и испитивање суживота у условима "отворених европских граница" у португалско-шпанском пограничном подручју (Sidaway, 2005) и холандско-немачкој граници (StAiver, 2005).

Из различитих развојних могућности пограничног простора Србије проистекла су два правца развоја: трансгранични и пригранични региони. С аспекта међурегионалних развојно-интеграционих процеса најзначајнији су мултимодуларни коридори, као јединствени, недељиви системи. На значајним саобраћајницама, које су кључни фактори интеграције, налазе се регионални центри као носиоци будућег развоја и интеграције.

У Дунавској развојној осовини носиоци развоја могу бити Сомбор, Апатин, Бачка Паланка, Кладово и Неготин, чији потенцијали нису у потпуности искоришћени. Специфичне природне карактеристике Ђердапског подручја узроковале су депопулацију и економско слабљење (Голубац и Велико Градиште). На мултимодуларном коридору X постоје значајни центри, чији се утицаји разликују у граничном појасу. Значајни центри овог трансграничног региона су

⁹³ Cross-border cooperation in the European Union: an opportunity for Europe's border regions - http://ec.europa.eu/regional_policy/fr/

Суботица, Пирот, Димитровград, Сремска Митровица, Шид, Прешево и Бујановац. Искоришћавањем потенцијала и бољом сарадњом са суседним државама ови центри могу постати носиоци развоја пограничног простора. Значајни центри у Подрињској граничној зони су Ужице, Лозница итд. (Тошић, Милетић, 2002).

Између наведених зона налазе се мање или веће целине, које не располажу развојним ресурсима. Ограничене природне, демографске и материјалне могућности спречавају укључивање у шире интерактивне токове. Како би поспешили њихов развој неопходно је укључивање у националне развојне програме и инвестиционе подршке владе или дијаспоре.

Република Србије се прикључила програмима прекограничне сарадње 2004. године. Програми прекограничне сарадње представљају инструмент Европске уније за пружање подршке сарадњи институција у пограничним областима суседних држава и обухватају финансијску подршку сарадњи пограничних територија суседних држава (прекогранична сарадња) или сарадњи делова или целих држава (транснационална сарадња) са циљем да се унапреди друштвено-економски, културни и историјски потенцијал тих области. Србија данас учествује у осам програма прекограничне и транснационалне сарадње: Мађарска–Србија (www.hu-srb-ipa.com), Румунија–Србија (www.romania-serbia.net), Бугарска–Србија (www.ipacbc-bgrs.eu), Хрватска–Србија (www.croatia-serbia.com), Србија–Босна и Херцеговина (<http://srb-bih.org>), Србија–Црна Гора (www.cbcsrb-mne.org), Јадранско–јонски транснационални програм и транснационални програм Дунав (www.evropa.gov.rs). У оквиру ових програма дефинисани су циљеви и приоритети, а најчешћи циљ је побољшање капацитета радне снаге и могућности за запошљавање становништва (Ђурић, 2015).

За развој пограничног подручја неопходно је отворити више граничних прелаза, поједноставити процедуру преласка преко границе, усклонити политичке и економске баријере, развојним политикама поспешити развој градских центара и ревитализовати рурална подручја уколико постоје могућности (Ђорђевић, Панић, 2004).

Планирање развоја пограничних области је врло осетљиво и комплексно питање. Ревитализација пограничних општина подразумева трансформацију

целокупне привреде, односно производно, технолошко, организационо и својинско реструктурирање. Спроведене су бројне мере ревитализације пограничних крајева, а најзначајније су: индустријализација (дисперзно размештање погона мањих капацитета у мање центре); пољопривреда (производња хране дефинисаног географског порекла); развој трговине, занатства и грађевинарства; развој туристичке делатности (бањски, рекреативни, спортски, транзитни, манифестациони и други облици), а сеоски туризам се намеће као алтернатива за развој у пограничним крајевима који немају услове за развој пољопривредне и привредне делатности (Ђердапска клисура, река Дрине, планинска подручја) и друге (Тошић, Милетић, 2002).

Основа за активирање потенцијала пограничног простора јесте инфраструктурна опремљеност, због чега је важно деловање на свим територијалним нивоима, преко нивоа државе (која има највећи утицај у ревитализацији пограничних крајева), регионалног нивоа (повећање хомогености простора), нивоа општине или насеља (Тошић, Милетић, 2002).

Иако погранични статус може представљати значајни потенцијал за развој, само неколико општина у својим стратешким документима истиче значај трансграничне сарадње (Сурдулица, Сечањ, Тутин).

10.6. Могући правци одговора јединица локалне самоуправе у циљу развоја пограничног простора

У јавности се све више говори о популационим проблемима, њиховим узроцима и последицама, као и по потреби њиховог ублажавања. Највећи број тема односи се на феномен недовољног рађања. Међутим, многи ставови и тврдње у стварању популационе климе демографи дефинишу као заблуде. Такође, недовољна информисаност онемогућава да се поред кризе рађања сагледају и други демографски изазови (Рашевић, 2017).

Детаљна анализа демографских карактеристика пограничног простора Србије указала је на бројне демографске проблеме са којима се ове општине суочавају, а такође је истакла диференцираност пограничних општина у погледу демографских карактеристика. Због тога је погрешно очекивати да се на националном нивоу решавају демографски проблеми, такође је нереално креирати

јавне политике које се односе само на погранични простор, већ је важно уважавање демографске хетерогености и креирања популационе политике на регионалном и локалном нивоу са циљем конкретног политичког одговора на популационе проблеме.

Могуће је покретање иницијативе за *доношење и спровођење посебних мера популационе политике на државном нивоу која се односе на демографски угрожена подручја*.

Учесници који могу да допринесу успоравању депопулације и демографској ревитализацији су субјекти из свих области развоја, пре свега државне институције, као што су Министарство задужено за рад и социјалну политику, Министарство надлежно за регионални развој, здравље, просвету, али и општинске установе које управљају јавним службама итд.

"Локална заједница представља значајан ресурс у популационој политици, не као замена за државну интервенцију за рехабилитацију рађања, већ као ефикасније спровођење и/или надградња мера које је држава промовисала као и тражење нових, одговарајућих специфичним проблемима и потребама датог окружења " (Рашевић, Пенев, 2009, стр.130).

Иако се на нивоу јединица локалне самоуправе највећи број мера и активности спроводи на *тему подстицања рађања*, жељени број деце је по правилу виши него реализовани, али и нижи од нивоа потребног за просту репродукцију становништва, што указује на постојање простора за деловање јавних политика.

Анализа демографских карактеристика пограничног простора Србије указала је на диференцираност пограничних општина у погледу фертилитета. Потребно је заснивати циљеве популационе политике на реалним демографским потенцијалима општина. Анализа пограничних општина је утврдила значајну диференцираност општина у погледу удела фертилног контингента (12%-27%) и младог становништва (11%-29%), а овај демографски ресурс треба бити значајан оквир за деловање јавних политика. Можемо рећи да демографски потенцијал имају демографски прогресивне општине и централни тип општина. Јединице локалне самоуправе треба да омогуће повољније услове како би се реализовао жељени број деце. У периферним и снажно периферним општинама је регресивна

старосна структура становништва, где би и повећање нивоа рађања имало незнатан утицај на целокупну популациону динамику. Нереално је очекивати да ће повећани ниво рађања ревитализовати маргинални тип општина. Чак и у случају високе варијанте пројекција у њима ће становништво наставити да се смањује као последица вишедеценијског демографског урушавања.

Поред нарушених демографских потенцијала битан фактор који може неповољно да утиче на ниво рађања јесте економски фактор. Задатак популационе политике јединица локалне самоуправе је да се смање трошкови родитељства и да се ублаже неједнакости у животном стандарду између породица са и без деце. То подразумева материјалну помоћ породицама са децом у економски неразвијеним општинама, што је условљено могућностима саме јединице локалне самоуправе. Студија из деведесетих година је показала да високе материјалне бенефиције могу повећати стопу укупног фертилитета за 0,2 детета по жени (Рашевић, 2003).

Обзиром да се већина пограничних општина суочава са високом незапослености и ниским примањима намеће се потреба за запошљавањем младих лица, посебно запошљавање незапослених мајки, као један од приоритета популационе политике јединица локалне самоуправе у оним типовима општина које су на нижем нивоу економске развијености (периферне, снажно периферне, маргиналне и демографски прогресивне).

Потребно је креирати пронаталитетни програм за демографски угрожена подручја, са јасно одређеним изворима финансирања. Програм треба да нуди јасну економску помоћ и подршку у подизању детета. Програм мора бити усмерен ка јавном мњењу и треба да подигне свест појединца о његовој улози у повећању нивоа рађања и да промовише породичне вредности. Демографски прогресивне општине су пример да економски фактор није пресудан чинилац за фертилитет.

Изузетно је важно испитати ставове појединаца о узроцима ниског нивоа рађања. Искуства су показала да пронаталитетни стимуланс има веће резултате ако држава адекватно одговори на индивидуалне захтеве. То подразумева реализацију жељеног броја деце, који је по правилу виши него реализовани. Када би се остварио жељени број деце, према проценама аналитичара, ниво фертилитета би био виши за 10%, чиме би проблем био ублажен, али не и решен,

што упућује на другу страну адекватног одговора на низак ниво фертилитета (Рашевић, 2003).

То поставља много сложеније питање од фертилног контингента и демографског потенцијала, а подразумева детерминистичку основу репродуктивног понашања. Доминантни вредносни систем се заснива на индивидуализму и неегзистенцијалној вредности детета. То значи да се потреба за родитељством задовољава са једним или двоје деце. Резултати истраживања показују да постоји велика осетљивост на демографске теме, да је брак и породични живот и даље високо вреднован. Отуда постоји место за деловање популационе политике. Улога јединица локалне самоуправе лежи у томе да се темељно испитају демографски потенцијали, али и ставови и потребе појединаца и на томе заснивати ставове јавног мњења и ширење популационе климе. Јединице локалне самоуправе имају значајну улогу у спровођењу популационе едукације и подизању личне свести појединаца у решавању дугорочних популационих проблема. Важно је промовисати рађање деце до трећег или четвртог реда, јер би рађање већег броја деце мултипликовало сиромаштво и изазвало низ социјалних проблема.

Један од позитивних примера деловања јединица локалне самоуправе јесте мера *"акције и попусти"*⁹⁴ која се спроводи у већим урбаним центрима (Београд, Ниш, Нови Сад итд.) на остале општине, првенствено у депопулационим општинама.

Потребно је залагати се за бенефите за породице са децом трећег и четвртог реда рађања (од бесплатних вртића, уџбеника, до бесплатног школовања за децу вишег реда и све остале мере овог типа).

"Поред стварања приближно једнаких услова за родитеље у односу на оне без деце, постоје још најмање два начина да се снизи цена родитељства. Прво, дубље увлачење мушкарца у родитељство, укључујући и вредносну и практичну равн, промоцијом нових односа између жене и мушкарца у савременој култури. Друго, редефинисање традиционалних норми о томе како треба подизати децу, што претпоставља и социјализацију породичних функција. И, наравно, као сваки

⁹⁴ Трудничко породилски сервис је јавни сервис који у интересу трудница и породиља обезбеђује попусте за чланове овог сервиса у разним областима (здравље, едукација и други).

процес чији је циљ да утиче на промену културног модела живљења, система вредности, ставова и понашања, ове акције треба да буду дуготрајне и систематичне" (Рашевић, Пенев, 2009, стр.129).

Изузетно је важна улога јединица локлане самоуправе у демографској ревитализацији. Јединице локалне самоуправе треба да: идентификују ресурсе за популациону политику; да утврде јасна средства у буџету општине намењене локалној популационој политици; да обезбеде додатна средства ове намене (основати фондове, фондације, клуб донатора и сл); да дефинишу мере популационе политике; обезбеде институционални оквир за спровођење мера (Комисија за популациону политику Скупштине општине); да укључе удружења грађана, невладине организације у локалну популациону политику (Мојић и др., 2005). Предлаже се да јединице локалне самоуправе обезбеде:

- мере за смањење трошкова родитељства (беби-пакет, додатак породици са једним родитељем, додатак за посебну бригу, посебан додатак за породице са троје или четворо деце; новогодишњи поклон пакет, школски прибор и књиге, као и помоћ за набавку одеће и обуће за треће и четврто дете у породици, помоћ за лечење стерилитета, обезбеђивање стипендија за средње, више или високе школе, награде за најуспешније ученике и студенте, надокнада трошкова путовања до места школовања и друго);

- мере нематеријалне природе (ширење знања и информација о демографској ситуацији, планирању породице, рађању, породици, деци, породичном животу, итд; промоција здравља и очување репродуктивног здравља; развој саветодавне функције институционалног система; стварање локалне мреже институција за спровођење локалне популационе политике; покретање и подржавање одговарајућих пројеката релевантних за локалну популациону политику);

- мере организационе и подстицајне природе (покретање и спровођење акција и активности за бољи положај породица са децом; медијске кампање о акцијама и активностима; евалуација спроведених акција и обавештавање јавности о резултатима евалуације);

- мере у сфери комуналних услуга (олакшице у ценама комуналних услуга за породице са троје и четворо деце; олакшице за породице са троје и четворо

деце у коришћењу грађевинског земљишта; изградња и одржавање дечјих игралишта; уређивање слободних површина);

- остале мере (побољшање коришћења слободног времена деце бољом културном и спортско-рекреативном понудом; брига за задовољавање потреба деце за одмором и рекреацијом; успостављање сарадње са другим општинама кроз различите програме и пројекте; подстицање и подржавање настајања удружења грађана и других асоцијација за локалну популациону политику; сталне медијске кампање – континуирано обавештавање јавности о демографском развоју и локалној популационој политици) (Мојић и др., 2005).

Са друге стране, демографски угрожена подручја се суочавају са *проблемом старења*, где се као подједнако важно питање савременог друштва намеће брига о старима. Старење је постало једна од главних тема јавних политика. Могући правци деловања подразумевају значајније укључивање старих у друштвени живот (Филиповић, 2009). Како би побољшали положај старих у друштву потребан је стратегијски приступ на националном нивоу, са више праваца деловања:

- "обезбеђивање економске сигурности у старости (реформа пензијског система, изједначавање услова пензионисања према полу, стварање добровољног приватног пенијског осигурања, програм социјалне помоћи итд.);
- популациона едукација о здравственим, психолошким и социјалним аспектима старења и старости;
- стварање услова да стари живе у кућама;
- трансформација и унапређење рада постојећих облика институционалног смештаја старих особа, пре свих домова за старе;
- развој дома сестринске неге као новог облика институционалног збрињавања старих особа;
- промоција здравља;
- обезбеђивање адекватне здравствене заштите старим особама;
- продубљивање ресурса релевантних истраживачких знања о процесу старења" (Рашевић, 2004, стр. 4).

У стратешким документима локалног типа су представљене последице демографског старења, али су мере за њихово превазилажење мање разрађене. Деловање јединица локалне самоуправе треба да обезбеди геронто домаћнице, домове за старе и финансијску подршку старим лицима, колико је то могуће у оквиру локалног буџета. Од посебног значаја могу бити центри који ће пружати негу старим лицима, посебно у забаченим руралним насељима, која су ретко насељена или имају претежно стару популацију, па су ресурси за неформалну подршку старима мали.

Истраживање пограничног простора Србије је потврдило диференцираност становништва пограничних општина, како у уделу старих лица, тако и у условима у којима живе, висини прихода или здравственој заштити. Како би уважили ту хетерогеност неопходно је креирање стратегије о старењу у пограничним општинама у којима је одмакао процес демографског старења. Важно је подстицати активно старење становништва и унапређење положаја старих на локалном нивоу. То се може постићи детаљнијим истраживањима на нижем територијалном нивоу, која ће бити темељна, квалитетна и апликативна. То би допринело ефикаснијем креирању јавних политика и превазилажењу специфичних проблема и потешкоћа са којима се суочавају стара лица.

Демографска анализа пограничних општина је показала да је емиграција значајан проблем, али се општине разликују у интензитету емиграције становништва. Обзиром на хетерогеност пограничних општина потребно је извршити детаљну анализу миграционих карактеристика одређених пограничних општина и утврдити начела *мигранторне политике* на нижим територијалним нивоима.

Од посебног значаја у демографској ревитализацији демографски угрожених подруја јесте *спречавање даљег исељавања становништва*, у чему посебну улогу имају инвестиције и стварање могућности за запошљавање становништва. Значајну улогу у томе могу имати јединице локалне самоуправе које могу давати одређене субвенције за отварање малих и средњих предузећа, или инвестирање у развој пољопривреде. Туризам може бити један од водећих чиниоца развоја пограничних општина. Јако је важно обезбедити богат културни садржај прилагођен потребама младих и обогатити њихов свакодневни живот

разним активностима. Из пограничних општина се најчешће иселава младо радно способно становништво мушког пола и старости 30-36 година, које треба бити циљна група у деловању јавних политика.

Одређене пограничне општине имају висок удео лица на раду или боравку у иностранству, чији потенцијал није у потпуности искоришћен. Миграциона политика такође може подстицати *развој односа са дијаспором*. Посебним финансијским подстицајима могуће је подржати транснационално предузетништво (Рашевић, 2016).

Већа привлачност универзитета у Србији је једна од препорука јавним политикама у студији "Миграције и развој" (Рашевић, 2016). Погранични положај општина је једна од могућности општина које су универзитетски центри да омогуће студирање у Србији лицима из суседних земаља.

Једна од препорука поменути студије *јесте стварање позитивне климе и развијање толеранције за досељавање имиграната*, као и установљавање програма за интеграцију повратника и странаца како би њихови потенцијали били у потпуности искоришћени.

У време масовних миграционих таласа поставља се питање да ли мигранти могу бити трајно насељени у пограничним општинама. Ови ставови су иницирали истраживање о интеграцији избеглица са подручја Блиског истока. Резултати истраживања су показали да је скоро половина испитаника против трајног насељавања избеглица услед етничке, националне, културне различитости, али разлози противљења имају и економско утемељење у виду већег притиска на тржиште рада, што је посебно изражено у неразвијенијим општинама са већим бројем незапослених лица (Вулетић и др, 2016, а).

Доносиоци одлука јединица локалних самоуправа сматрају да је могуће населити избеглице у пограничним општинама, тако да број новодосељеног становништва не пређе 5% од домаће популације. Ставови доносиоца одлука су да се они не треба гетоизирати, и да треба створити услове да се досељено становништво интегрише. Напуштене куће у селима су могућа места њиховог насељавања, а друга могућност укључује симбиозу рада и становања, као на пример, старачка домаћинства којима је потребна брига и нега. Препорука је да се избегла лица населе равномерно по територији читаве Србије, по могућству у

напуштеним местима. Пожељно је да се у сваку општину смести по неколико десетина породица, које би биле смештене релативно близу што би омогућило њихову комуникацију, али не концентрисано како би се спречила могућност стварања енклава (Вулетић и др, 2016, б).

Улога јединица локалне самоуправе може бити едукативна у смислу јачања толеранције и трпељивост локалног становништва према досељеним лицима. Ширење ових ставова може бити значајно у етнички хетерогеним пограничним општинама, што је потврђено применом Симпсоновог индекса, где етничка или конфесионална неравнотежа представљају потенцијални извор нестабилности.

У пограничним општинама је већ заступљено мешовито становништво, које у пограничном појасу може бити елемент зближавања и сарадње између суседа. Пограничне општине су кохезиона и централна места у оквиру интернационалних програма Европске уније. Јединице локалних самоуправа у пограничном простору могу бити кључне у прекограничној сарадњи, што би допринело економском развоју, отварању нових радних места посебно у економски девастираним пограничним општинама.

Међутим, развој пограничног простора не треба заснивати искључиво на трансграничној сарадњи, већ је битно и интегрисање рубних делова у развој целе државе. Препорука јединицама локалне самоуправе јесте израда стратегија за одрживи развој и јачање локалних потенцијала.

Кључна детерминанта одрживог развоја у савременом свету јесте акумулација људског капитала посредством образовања становништва. Улагање у образовање је инвестиција у људски капитал. Образовање за одрживи развој доноси вишеструке користи на економском, социјалном и еколошком плану⁹⁵ (Јовановић Гавриловић, Радивојевић, 2017).

Како би се постигао добар, квалитетан и одржив развој посебно је битан развој људских ресурса. Препорука јавним политикама јесте и израда стратегије за *развој људских ресурса*. Пограничне општине су знатно диференциране у

⁹⁵ На економском плану образовање подстиче економски раст, повећава продуктивност, креативност и мобилност радне снаге, поромовише предузетништво и технолошки напредак. У оквиру социјалног аспекта повећава шансе за запослење и вишу зараду, смањује сиромаштво и неједнакости, унапређује здравље људи. На еколошки аспект одрживог развоја образовање делује кроз јачање свести људи о значају очувања животне средине; унапређивање њиховог знања и способности да рационално користе расположиве природне ресурсе, доприносе очувању биодиверзитета, смањују рањивост на климатске промене и ублажавају њихове неповољне ефекте.

погледу достигнутог нивоа образовања, у кључној старосној групи 25-39 година. Како би креирали јавне политике потребно је извршити детаљну анализу људских ресурса на локалном нивоу, и утврдити расположиве капацитете као и потенцијале за будући развој. У складу са конкретним истраживањима потребно је израдити планове за развој људских ресурса и образовање становништва у складу са условима на тржишту рада, како би ускладили понуду и потражњу. У условима интензивног демографског старења предлаже се целоживотно образовање и усавршавање. Позитивни примери докумената локалне самоуправе јесу *Локални акциони план запошљавања општине Мајданпек, Стратегија одрживог развоја општине Житиште (2008-2013)* која има за циљ стабилизацију демографског стања и креирање конкурентних и прилагодљивих људских ресурса, и други.

Јединице локалне самоуправе треба да делују у правцу ублажавања или заустављања неповољних тенденција у кретању радне снаге. Услед интензивног демографског старења знатно је појачан притисак економски неактивних лица на активна лица, а поред тога постоји снажан утицај миграционе компоненте и ниво економске активности становништва. Најделотворнији инструмент јавних политика је повећање економске активности, а овом анализом је потврђено постојање демографских резерви радне снаге, које је најчешће сконцентрисано у женској популацији. Ово је најреалнија мера, јер би се и у случају повећања фертилитета ефекти осетили кроз две до три деценије, а такође су мале могућности да пограничне емиграционе општине постану имиграционе (Никитовић, 2015).

11. ЗАКЉУЧАК

Крупне друштвене промене које су се одиграле током друге половине двадесетог века, укључујући и промене границе Србије, манифестовале су се бројним променама у пограничном простору, почев од просторних, до демографских и структурних диспропорција. Демографска истраживања пограничног простора Србије резултирала су сазнањима да су се управо пограничне општине са Бугарском најраније суочиле са проблемом депопулације почетком шездесетих година прошлог века. Овај процес се територијално проширио од општина на граници са Бугарском и на пограничне општине на граници са Мађарском и Румунијом. Иако је депопулација касније обухватила читаву територију Србије, у том периоду су пограничне општине прве апострофиране као простор који се суочава са демографским проблемима. Близина границе је у комбинацији са неповољним географским положајем повећавала осећај баријерности, а централистички модел државе током 20. века утицао је на повећање изолованости већине ових општина. Ови фактори и демографски трендови утицали су на стварање стереотипа да су пограничне општине периферне, економски и демографски неразвијене. Политичка дешавања током деведесетих година утицала су на промене граница, чиме је промењен погранични простор Србије, те су општине које су некада биле централне, носиоци регионалног развоја, постале пограничне општине. Тај период је значајан почетак суочавања са демографским проблемима за већину нових пограничних општина.

Иако у домаћој литератури преовладава мишљење да су пограничне општине периферне, неразвијене и заостале у социо-економском и демографском развоју, пошли смо од претпоставке да је време формирања границе утицало на развој пограничних општина и да постоји *хетерогеност пограничног простора*. Овим истраживањем је потврђено да постоји хетерогеност по различитим основама, почев од природно-географског и саобраћајног положаја, до социо-економског и демографског развоја. Хетерогеност постоји како на општинском, тако и на регионалном нивоу, али је израженија уколико се посматра ниво насеља. Разлике постоје и у односу на државу са којом се општине граниче, што истиче специфичност овог подручја и зависност од односа са суседним државама.

Општине које територијално припадају Региону Војводине имају повољнији *географски и саобраћајни положај*, док су остале пограничне општине смештене у планинском подручју, што је значајно допринело продубљивању изолације и периферности пограничног простора.

Већина пограничних општина је изолована у односу на значајне економске центре, осовине развоја и главне саобраћајнице. А градски и привредни центри пограничних општина смештени су на извесној удаљености од границе. Ипак, погранични простор пресецају важне међународне саобраћајнице, што може представљати окосницу развоја тих општина (Суботица, Шид, Прешево, Пирот, Димитровград и друге).

Пограничне општине се значајно разликују у достигнутом степену економског развоја, што је резултат сплета различитих фактора - историјских, географских, политичких и економских. Овај хетерогени простор обухвата општине чији је ниво развоја изнад републичког просека (Бачка Паланка, Вршац, Кањижа, Суботица и Ужице), али и оне општине чији је ниво развоја мањи од половине националног просека (Бабушница, Босилеград, Бујановац, Голубац, Мали Зворник, Прешево, Пријепоље, Сурдулица, Трговиште и Тутин). Ипак, посматрано у целини, погранични простор има нижи ниво развијености у односу на просек државе. А заостајање пограничног простора у економском развоју постаје кочница будућег развоја целе државе (Грчић, 2002).

Пограничне општине Србије у погледу зараде запослених у просеку заостају за осталим општинама, услед високог удела запослених лица у пољопривредним и сродним делатностима, прерађивачкој индустрији и грађевинарству. У погледу ниских зарада посебно се истичу општине Голубац, Трговиште, Прибој, Пландиште, Житиште и друге, док је ниво просечне зараде у општинама Вршац, Шабац, Ужице и Суботица већи од националног просека. Уз високу незапосленост и ниске зараде становништва ове општине се суочавају са проблемом сиромаштва. Проблем сиромаштва и маргиналности становништва представљен је кроз *композитни индекс социјалне искључености* становништва (обухвата економску, социјалну, здравствену и стамбену димензију) према коме најповољније вредности имају општине Вршац, Суботица, Сомбор, Ужице и Чајетина (изнад националног просека), док општине Трговиште, Црна Трава,

Житиште, Нова Црња, Бач, Богатић, Сјеница и Тутин значајно заостају за националним просеком (мање од 66%).

Индекс социјалне кохезије (сет од девет социо-економских показатеља) такође рангира пограничне општине, где се посебно истичу општине Ужице и Чајетина, док значајно заостају општине Црна Трава, Нова Црња и Велико Градиште.

У научној литератури је оправдано мишљење да постоји правилност између степена економске развијености и демографског развоја (Војковић, 2007). Пограничне општине важе за неразвијене и демографски угрожена подручја. У овом раду је испитан демографски развој пограничних општина и утврђено је да су и са овог аспекта пограничне општине веома различите.

Од средине 20. века до данас одвијале су се крупне промене у погледу укупне популационе динамике. Дугорочна депопулација и снажна емиграција становништва, уз масован прилив избеглица током деведесетих година прошлог века имали су снажан утицај на неравномеран и уравнотежен развој пограничног простора.

Демографска хетерогеност се најпре огледа у погледу *густине насељености* становништва, од 5 ст/км² у општини Црна Трава, до 146 ст/км² у Шапцу. Густина насељености је највећа у општинама које се граниче са Мађарском (79 ст/км²), а најмања у општинама на граници са Македонијом (14 ст/км²), што је у великој мери условљено рељефним и саобраћајно-географским карактеристикама. На густину насељености утиче и структура насеља. Општине са већом густином насељености су општине са већим урбаним центрима. Са друге стране, око две трећине насеља припада групи најмањих насеља (мање од 500 становника). Посебан проблем представљају веома мала и патуљаста насеља смештена у југоисточним и југозападним пограничним општинама (око 300 насеља према подацима Пописа 2011) која су на прагу гашења.

Постоје значајне контроверзе у демографском развоју пограничног подручја. Већину пограничних општина карактерише дугорочна депопулација, али се хетерогеност ових општина огледа у интензитету смањења броја становника и дужини депопулације. Најинтензивније смањење броја становника бележе општине Црна Трава, Бабушница, Мајданпек, Трговиште, Сечањ, Нова

Црња, Босилеград и Житиште, а најмање општине Суботица и Вршац, док се број становника у последњем међупописном периоду повећао само у општини Тутин.

Пограничне општине су хомогене у погледу *укупне популационе динамике*, што значи да је у већини општина забележена природна депопулација и емиграција становништва (тип изумирање). Оно што диференцира пограничне општине јесте интензитет ових процеса.

У пограничном простору је најчешће заступљен *модел природног обнављања* становништва испод нивоа прости репродукције, који подразумева ниску плодност и високу смртност становништва. Четири пограничне општине имају модел проширене природне репродукције и веома споре транзиције плодности становништва. У томе се огледа контроверзност пограничног простора Србије, јер су ова два дијаметрално супротна модела природног обнављања становништва сконцентрисана управо на овој малој територијалној целини. Велике разлике у природној динамици становништва, односно у стопама природног прираштаја јесу илустративан пример диференцијације укупног кретања становништва под утицајем етничке компоненте у посматраним пограничним општинама. Негативан природни прираштај је карактеристика готово свих пограничних општина (42 од 46), а негативне вредности стопе природног прираштаја се крећу од -1,7‰ у Пријеполју до -34,4‰ у Црној Трави, док позитиван природни прираштај имају само четири општине са муслиманским становништвом.

Демографска транзиција се уочава и код једног и код другог модела репродукције, уз значајне разлике у висини стопа природног прираштаја, као и у времену када је демографска транзиција започела. Негативан природни прираштај се најпре појавио у општинама на граници са Бугарском почетком шездесетих година прошлог века, док су се општине на граници са Босном и Херцеговином са овим проблемом суочиле тек током деведесетих година. Најдинамичније промене у природном кретању становништва имају општине Црна Трава, Бабушница, Босилеград, Прибој и друге.

Већина пограничних општина има екстремно низак *наталитет*. У томе се посебно издвајају општине Црна Трава, Димитровград, Пландиште, Голубац, Бабушница и Босилеград. Општине са муслиманским становништвом бележе

највише вредности стопе наталитета на националном нивоу. На основу тога можемо закључити да је **етничка структура становништва темељ диференцираности пограничног простора**. На основу транзиције рађања од шездесетих година до данас пограничне општине су груписане у четири групе: високонаталитетне општине; другу групу чине општине које су претрпеле највећи пад нивоа рађања и које данас имају екстремно ниске вредности; трећу групу чине општине које су почетком периода имале низак наталитет, који се током посматраног периода повећао, а затим смањено, и данас имају најниже вредности; док четврту групу чине општине које су претрпеле најмање промене стопе наталитета и имају низак ниво рађања током читавог периода.

У многим пограничним општинама број живорођене деце по жени не остварује просту замену генерација. У неким општинама вредности су ниже 50% од потребног нивоа, док само општине Прешево и Тутин имају ниво рађања који задовољава просту замену генерација.

Диференцираност пограничног простора се огледа и у погледу *смртности становништва*. Веома висок морталитет имају четири општине, док највећи број општина, укупно 23, има средњи морталитет, 14 општина има низак морталитет, а само четири општине веома низак морталитет. У погледу транзиције морталитета од шездесетих година прошлог века до данас пограничне општине су диференциране у три групе: општине у којима се смртност константно повећавала и данас има високе вредности; у другој групи општина се стопа морталитета снижавала до осамдесетих година услед побољшања услова живота, од када се повећава, а данас имају низак морталитет; трећу групу чине општине са муслиманским становништвом са веома ниским морталитетом становништва, што је условљено млађом старосном структуром становништва.

Једна од полазних хипотеза јесте да постоји велики утицај "неетничких" фактора на демографска кретања. То се уочава и у погледу *миграционе компоненте*. Погранични простор Србије представља динамично миграционо подручје. На просторну покретљивост становништва овог простора утичу природни фактори и социо-економски услови, а у прошлости су велики утицај имале и друштвено-политичке прилике и промене. Емиграцијом је највише погођен простор који се граничи са Македонијом и Црном Гором, а затим и са

Бугарском. Висока незапосленост и неразвијеност пограничних општина је један од основних фактора који подстичу емиграцију становништва. Изузетак представљају развијене пограничне општине које су носиоци развоја овог простора, а неке од њих имају и позитиван миграциони салдо. Пограничне општине имају већи удео лица на раду или боравку у иностранству у односу на просек Србије. Становништво ређе одлази у прекоокеанске земље, а у миграцијама најчешће учествује становништво старости око тридесет година. Специфична је општина Неготин, чија је трећина становништва на раду или боравку у иностранству.

Као резултат неповољног природног и миграционог кретања становништва у пограничном подручју ове општине су се суочиле са проблемом *демографског старења*. Иако је већина општина у стадијуму најдубље демографске старости, и код старосне структуре становништва пограничних општина су изражене диференцијације и екстреми. Демографски најмлађе и најстарије општине у Републици Србији управо имају статус пограничних општина. На основу удела свих индикатора старосне структуре становништва општина Црна Трава има најстарије становништво, а затим следе општине Голубац, Бабушница, Димитровград и друге, док је најмлађе становништво у општинама Тутин, Сјеница, Прешево и Бујановац, што се може објаснити етничком структуром становништва. Посматрано у односу на државу са којом се општине граниче, најстарије становништво је у општинама које се граниче са Бугарском, а демографски најмлађе општине се налазе на граници са Македонијом и Црном Гором.

У основи диференцираности пограничних општина налази се *етничка структура* становништва. Овај простор представља изузетно етничко хетерогено подручје. Иако у овим општинама живе бројне националне мањине и етничке групе, највећи допринос хетерогености има дуалност репродуктивног понашања, који се објашњава различитим карактеристикама културног миљеа. Проширени модел репродукције имају Бошњаци, Роми, Албанци и Муслимани, док остале националне мањине као што су Бугари, Буњевци, Власи, Мађари, Румуни, Словаци, Хрвати и други имају модел природног обнављања испод нивоа прости репродукције, који је заступљен и код Срба. У погледу демографског старења

највише су одмакли Власи, Хрвати и Бугари, што објашњава демографске карактеристике у општинама у којима они чине већинско становништво.

Диференцираност пограничних општина је изражена и у погледу *квалитета људских ресурса*. Анализом образовне структуре становништва потврђено је да једино општина Ужице има повољнију образовну структуру од националног просека. Још десет општина са већим урбаним центрима има релативно добру образовну структуру становништва, имају потенцијал за развој и треба да буду носиоци будућег развоја. Рангирањем пограничних општина на основу достигнутог степена образовања издвојено је седам општина које имају екстремно лоше образовне карактеристике, које немају повољне људске ресурсе за развој. Можемо закључити да ***хетерогеност у квалитету људских ресурса варира од препрека до потенцијала за развој***.

У погледу *економске активности* становништва пограничне општине имају мало ниже вредности у односу на просек државе. То је резултат ниске економске активности жена, што је посебно изражено у општинама са муслиманским становништвом. Економска активност је највећа у општинама у којима је пољопривредна делатност доминантна (Трговиште, Босилеград). Пограничне општине имају већи удео економски активног становништва како млађих старосних група (15-19 и 20-24 година) тако и старог становништва (преко 65 година), што се може објаснити високим уделом пољопривредног становништва. То је посебно изражено у општинама које се граниче са Македонијом и Црном Гором. Пограничне општине се значајно разликују од осталих општина Србије у структури економски активног становништва које обавља занимање према делатности. Пољопривредом се бави у просеку четвртина економски активног становништва, што је дупло више у односу на остале општине, док је знатно мањи удео лица запослен у услужним делатностима. Корелационом анализом је такође потврђено да је запосленост становништва према секторима делатности значајно условљена степеном урбаности општине.

У поређењу са осталим општинама Србије пограничне општине имају израженији проблем *незапослености* становништва, по чему се истичу општине Прешево, Бујановац, Сурдулица, Тутин, Оџаци, Бабушница и друге. Незапосленост је највећа у општинама које се граниче са Црном Гором, где је

већи удео лица која први пут траже посао, док је у осталим општинама већи удео незапослених лица која су некада радила.

На основу досадашњих демографских трендова и средњој варијанти *пројекција становништва* очекивано је да ће се регресивни трендови наставити и да ће се до 2041. године у свим општинама смањити становништво. Општине ће изгубити од 8% становништва у Ужицу, до чак 65% у Црној Трави. Изузетак представљају општине Тутин и Прешево, које ће увећати становништво за једну петину, док ће мање повећање забележити Сјеница, Бујановац и Чајетина. Очекивано је да ће будућа демографска кретања још више продубити хетерогеност пограничних општина.

Применом *индекса хетерогености* потврђена је диференцираност пограничних општина по различитим основама. На основу вредности *индекса квалитативне варијације* и *индекса различитости* потврђено је да највећи распон хетерогености постоји по националној структури становништва, а затим по образовној структури становништва. У поређењу са осталим демографским структурама пограничне општине су најхомогеније у погледу старосне структуре становништва. Хетерогеност етничке структуре становништва пограничних општина је детаљније представљена помоћу *Симпсоновог индекса*, где су најхомогеније општине на граници са Босном и Херцеговином (Бајина Башта, Ужице, Љубовија), а најхетерогеније општине које територијално припадају Региону Војводине (Суботица, Бач, Пландиште).

У одређивању хетерогености пограничних општина примењена је *кластер анализа*, са циљем да се утврди да ли су пограничне општине заиста периферне и да ли се међу њима могу издвојити маргиналне општине. За кластер анализу је коришћена 21 варијабла, које су подељене у три групе: географске, демографске и социо-економске. Урађене су кластер анализе за сваку групу, као и за све варијабле заједно. Потврђено је да су демографске варијабле значајно условљене географским условима, али и да су у снажној корелацији са бројним социо-економским индикаторима. На основу свих варијабли издвојено је пет група општина. Прву чине четири општине са већинским муслиманским становништвом, са најповољнијим демографским карактеристикама и неповољним социо-економским индикаторима. Други кластер обухвата десет

популационо малих општина које су смештене дуж природне границе са Бугарском и Румунијом, са неповољним географским условима и демографским обележјима, док су социо-економски услови мало повољнији у односу на просек Србије. Трећој групи припада осамнаест пограничних општина са просечним вредностима свих индикатора у односу на националне вредности. Четврти кластер чине четири општине екстрема, како са демографског, тако и у социо-економском погледу. Пети кластер садржи десет најразвијенијих општина, са већим урбаним центрима и повољнијим демографским карактеристикама.

Овим истраживањем је утврђено да *постоје значајне регионалне разлике у демографским карактеристикама пограничних општина*. Демографски најугроженије општине су општине које се налазе у пограничном простору са Бугарском и Румунијом, док су демографски прогресивне општине са муслиманским становништвом у пограничном простору са Црном Гором и Македонијом. У том смислу можемо рећи да постоји и диференцираност општина у односу на то да ли су то *старе или нове пограничне општине*. Старе пограничне општине имају дужи низ година погранични положај, а дугогодишњи централистички модел државе није допринео развоју пограничних подручја. То је утицало на сконцентрисање привреде у центар државе, док су периферни делови остајали углавном празни. Овим је подстакнута емиграција становништва, најпре ка локалним урбаним центрима, а потом ка већим регионалним центрима. Са одласком младог репродуктивно и радно способног становништва нарушена је старосна структура становништва, што је узроковало даље социо-економско урушавање. Можемо рећи да је дугогодишњи погранични положај у великој мери допринео демографском урушавању ових пограничних општина.

Са друге стране, нове пограничне општине нису имале погранични статус дужи низ година. Напротив, неке данашње пограничне општине су биле значајни регионални центри и носиоци развоја. Наслеђени процеси су имали утицаја на савремени демографски и социо-економски развој. Пример за то су нове пограничне општине као што су Ужице, Лозница, Шабац, Сремска Митровица и друге.

С обзиром да погранични простор представља изузетно значајно подручје, а овим истраживањем је потврђено да се многе општине суочавају са бројним демографским и развојним проблемима, испитано је колико је проблем *пограничног простора заступљен у стратешким документима Србије*. Потврђено је да је проблем пограничног простора препознат и заступљен у јавним политикама, али се то заснива на основним демографским показатељима. Популациони феномени нису балансирано интегрисани у кључна национална развојна и секторска стратешка документа. Балансирана интеграција подразумева прихватање реципрочне везе између демографског и социо-економског развоја. Индикатори социо-економског развоја су заступљени у бројним стратешким документима јединица локалне самоуправе као што су стратегија одрживог развоја општина, у оквиру локалних стратегија економског развоја и социјалне заштите, локалних акционих планова запошљавања и других докумената.

Погрешно је примењивати исте мере јавних политика на изузетно диференцираном подручју, како у демографском, тако и у развојном аспекту. Истакнута хетерогеност пограничног простора намеће потребу за одређивањем типова пограничних општина и утврђивање њихових карактеристика. За ову анализу је коришћен сет демографских и социо-економских индикатора чија је релевантност потврђена статистичким анализама. Применом кластер анализе издвојено је пет типова пограничних општина. Потврђена је још једна хипотеза на којој је засновано истраживање да ***периферност није заједничка карактеристика свих општина у пограничју, тј. пограничне општине варирају од центара развоја до маргиналних подручја***.

Из тог разлога одређивање типова пограничних општина представља фундаментални корак. Израда *типологије пограничних општина* треба да послужи као платформа за развој јавних политика и усмеравање акција у циљу подстицања развоја пограничних општина.

Централне општине (десет општина) су популационо највеће пограничне општине, са већим уделом урбаног становништва. У поређењу са осталим пограничним општинама (изузев високонаталитетних подручја) овај тип општина има повољније демографске карактеристике. Такође, ове општине имају повољније људске ресурсе, као и социо-економске индикаторе. Можемо

закључити да централни тип општина представљају развојне нуклеусе и носиоце развоја пограничног простора.

Периферне општине су најзаступљеније у пограничном простору Србије (21 општина) и међусобно доста различите. Овај тип општина има мање повољне демографске карактеристике у односу на централни тип општина. Карактерише их висока стопа емиграције становништва. Такође су изражени социо-економски проблеми (неразвијеност, незапосленост, ниске зараде итд). Неповољне демографске карактеристике изискују спровођење мера популационе политике са циљем демографске ревитализације и побољшања квалитета људских ресурса. С обзиром да ове општине заостају у социо-економском погледу потребно је подстицати развој ових општина који се заснива на локалним ресурсима и потенцијалима ових општина, укључујући и оне потенцијале који извиру из њиховог пограничног положаја.

Снажно периферне општине (девет општина) имају изражене демографске проблеме, где негативне тенденције природне компоненте имају већи утицај на укупну популациону динамику од миграционе компоненте. Овај тип општина је неразвијенији у погледу социо-економских карактеристика у односу на периферни тип општина. За разлику од претходног типа општина ове општине имају повољнију образовну структуру становништва и људске ресурсе. Битно је спроводити више паралелних активности у погледу суочавања са проблемима демографског старења, подршке подстицању рађања, ублажавања емиграције становништва и подстицање економског развоја, посебно кроз интеграцију рубних крајева земље у развојне процесе државе.

Маргиналне општине (две општине) су изузетно демографски угрожене, што се у великој мери одразило на ниво социо-економске развијености. Овај тип општина има мале могућности за ревитализацију.

Демографски прогресивне општине су општине демографских екстрема, а кључ диференцираности ових општина лежи у етничкој структури становништва. Већинско муслиманско становништво и другачији систем вредности су допринели повољнијим демографским карактеристикама, иако је емиграција један од великих проблема са којима се ове општине суочавају. У поређењу са осталим пограничним општинама и националним просеком овај тип општина знатно

заостаје у погледу социо-економских карактеристика. Посебно је значајно подстицати економски развој ових општина кроз подршку транснационалном предузетништву.

Хетерогеност пограничних општина се огледа и у *уважавању демографских проблема у креирању јавних политика*. Постојање бројних развојних и демографских проблема доводи до закључка да постоји простор за будуће деловање јавних политика у свим сферама: од подршке рађању, смањење смртности становништва, ублажавање последица демографског старења и спровођења концепта активног старења, смањење емиграције становништва, подстицања развоја кроз интеграцију рубних крајева земље у развојне процесе државе, али и поспешивање трансграничне сарадње и искоришћавање позитивних страна пограничног положаја ових општина. Представљени су правци могућих деловања на основу издвојених типова општина. Можемо закључити да ове општине нису искористиле све своје ресурсе. На основу представљене типологије мала је вероватноћа ревитализовати маргиналне општине, али већи део осталих пограничних општина треба више да користи своје природне ресурсе, транзитни географски положај, као и постојеће људске ресурсе кроз побољшање њиховог квалитета у циљу будућег развоја.

Испитивањем хетерогености пограничних општина утврђено је да је, поред спровођења јавних политика на националном нивоу, подједнако важно и деловање јединица локалних самоуправа. У томе се крију изазови даљих изучавања, кроз испитивање релевантних ставова и потреба становништва на локалном нивоу. Спровођење истраживања квалитативног типа би допринела бољем сагледавању проблема и дефинисању акција деловања администрације пограничних општина.

12. ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Адамовић, Ј. (2002). Економски развој Суботице – пограничног урбаног подручја. У: *Зборник са научног скупа* (стр. 123-138). Београд: Географски факултет.
2. Anderson, J., O'Dowd, L. (1999). Borders, Border Regions and Territoriality: Contradictory Meanings, Changing Significance. *Regional Studies*, 33 (7), 593- 604.
3. Andreoli, M., Tellarini, V. (1998). Marginality and Development in Italy: a study review. In H. Jussila, W. Leimgruber, R. Majoral (Eds.) *Perceptions of Marginality: theoretical issues and regional perceptions of marginality in geographical space* (pp. 101–121). Ashgate: Aldershot.
4. Анђелковић, М. (2012). Пражњење и гашење патуљастих насеља Јужног Поморавља. У: *Зборник радова са научне конференције: Становништво југоисточне Србије: утицај демографских промена у југоисточној Србији на друштвени развој и безбедност* (стр. 295-307). Ниш: Центар за научноистраживачки рад Сану и Универзитета у Нишу, Одсек друштвених наука, Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања.
5. Анђелковић Стоилковић, М. (2014). Становништво као потенцијал развоја пограничних општина. У: *Зборник радова са научне конференције: Становништво југоисточне Србије: регионалне диспропорције у развоју Србије, миграције и демографске репродукција* (стр. 204-219). Ниш: Центар за научноистраживачки рад Сану и Универзитета у Нишу, Одсек друштвених наука, Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања.
6. Анђелковић Стоилковић, М. (2015). Старо становништво пограничја Југоисточне Србије. У: *Зборник радова са научне конференције: Социјални и здравствени проблеми становништва Југоисточне Србије – с посебним освртом на положај остарелих* (стр. 117-133). Ниш: Центар за научноистраживачки рад Сану и Универзитета у Нишу, Одсек друштвених наука, Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања.
7. Анђелковић Стоилковић, М. (2016). Структура радне снаге пограничних општина као показатељ регионалних диспропорција у Србији. У: *Научни скуп: Демографски изазови на простору бивше Југославије* (стр. 55). Београд: Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања.
8. Анђелковић Стоилковић, М., Лукић, В. (2016). Савремени миграциони трендови у пограничном простору Србије. У: *XXI Међународни научни скуп: Регионални развој и демографски токови земаља Југоисточне Европе* (стр. 369-381). Ниш: Економски факултет.
9. Aubert, A., Csapó, J., Marton, G., Szabó, G. (2012). The development of cross-border cooperation in the strategy of the Datourway programme. *Geographica Timisiensis*, 21 (2), 115-125.
10. Afouxenidis, A., Petrou, M., Kandyli, G., Tramountanis, A., Giannaki, D. (2017). Dealing with a Humanitarian Crisis: Refugees on the Eastern EU Border of the Island of Lesvos. *Journal of Applied Security Research*, 12 (1), 7-39.
11. Bains, B. (2005). *Ethnic Diversity Indices*. London: DMAG Briefing, Greater London Authority.

12. Balogh, P., Pete, M. (2017). Bridging the Gap: Cross-border Integration in the Slovak–Hungarian Borderland around Štúrovo–Esztergom. *Journal of Borderlands Studies*, 32 (4), 1-18.
13. Bioteau, E. (2015). *Everyday Life Near State Borders: The Social Effects of the Changing Status of Borders in Central Europe (Romania - Hungary)*. Angers: HAL, Borders of the European Union: Strategies of Crossing and Resistance.
14. Бјељац, Ж., Турчић, Н. (2006). Tourism In The Serbian, Romanian And Hungarian Borderline Area As Part Of Cross-border Cooperation. *Geographica Pannonica*, 10, 73-77.
15. Blatter, J. K., (2003). Debordering the world of states: toward a multi-level system in Europe and a multi-polity system in North America? Insights from border regions. In N. Brenner et. al. (Eds.) *State/Space - A Reader* (pp. 185-207). Oxford: Blackwell.
16. Boniface, P. (2000). Behind the Scenes: tourism, and heritage, in the periphery to the French Mediterranean coast. *International Journal of Heritage Studies*, 6 (2), 129–144.
17. Bohm, A. (1995). Local Politics in Border Regions in Central Europe. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Local Governance around the World, 540, 137-144.
18. Бубало-Живковић, М., Лукић, Т., Ђерчан, Б., Ивков-Џигурски, А. (2011). Природне и механичке демографске промене и њихове последице у пограничним насељима Баната. *Зборник радова Департмана за географију, туризам и хотелијерство*, 40, 43-58.
19. Бубало-Живковић, М., Лукић, Т., Ђерчан, Б. (2012). Демографски проблеми општине Алибунар. *Зборник радова Департмана за географију, туризам и хотелијерство*, 41, 70-83.
20. Bufon, M. (1996). Border and border landscapes: a theoretical assessment. In M. Koter, K. Heffner (Eds.) *Borderlands or transborder regions – geographical, social and political problems*. Region and Regionalism (pp. 7-14). Opole: University of Lodz, Silesial Institute in Opole.
21. Bufon, M. (2006). Between social and spatial convergence and divergence: an exploration into the political geography of European contact areas. *GeoJournal*, 66, 341–352.
22. Bufon, M. (2008a). The Schengen regime and the new EU's internal and external boundaries in Central-Eastern Europe. *Romanian Review on Political Geography*, 2 (10), 15-28.
23. Bufon, M. (2008b). The changeable political map of the Upper Adriatic region: from conflict to harmony? *Revija za geografiju*, 1 (3), 9-23.
24. Bufon, M. (2011). Cross-border policies and spatial and social integration: between challenges and problems. *European spatial research and policy*, 18 (2), 29-45.
25. Bufon, M. (2013). Researching elements of cross-border social cohesion: the case of Slovene border areas. *European countryside*, 2, 89-101.
26. Bufon, M., Markelj, V. (2010). Regional policies and cross-border cooperation: new challenges and new development models in Central Europe. *Revista Româna de Geografie Politica*, 12, 18-28.

27. Bufon, M., Minghi, J. (2000). The Upper Adriatic borderland: From conflict to harmony. *GeoJournal*, 52, 119–127.
28. Vastl-Valter, D., Varadi, M., Такач, Z. (2013). Транснационалне миграције и прекогранична мобилност у пограничном региону Србија – Мађарска. *Анали економског факултета Суботица*, 30 (49), 113-130.
29. Влада Републике Србије (Влада РС) (2010). *Концепт развоја Србије до 2020*. Нацрт за јавну расправу. Београд.
30. Влада Републике Србије (Влада РС) (2014). *Степен развијености за 2014. годину*. Београд. <http://www.regionalnirazvoj.gov.rs/> - 28.06.2016.
31. Војковић, Г. (1989). Општина Велико Градиште. *Зборник радова, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ*, 42, 103-140.
32. Војковић, Г. (1990). Општина Голубац. *Зборник радова Географски институт "Јован Цвијић" САНУ*, 42, 115-152.
33. Војковић, Г. (2007). *Становништво као елемент регионализације Србије*. Београд: Српско географско друштво.
34. Војковић, Г., Глигоријевић, В. (2014). (Re)integration perspectives in border regions of Serbia – Demographic aspects in The New European Frontiers. In M. Bufon, J. Minghi, A. Paasi (Eds.) *Social and Spatial (Re)integration Issues in Multicultural and Border Regions* (pp. 208-230). Cambridge Scholars Publishing.
35. Вреск, М. (1990). *Град у регионалном и урбаном планирању*. Загреб: Школска књига.
36. Вуксановић, Г., Ђурђевић, Б., Ивков, А. (2004). The Province of Vojvodina in the Vicinity of EU Regions. *Geographica Pannonica*, 8, 29-32.
37. Вулетић, В., Станојевић, Д., Вукелић, Ј., Пешић, Ј. (2016, а). *Студија о избеглицама – Србија 2016*. Београд: Центар за примењена друштвена истраживања, Friedrich Ebert Stiftung.
38. Вулетић, В., Станојевић, Д., Вукелић, Ј., Пешић, Ј. (2016, б). *Студија о избеглицама – Србија 2016*. Београд: Центар за примењена друштвена истраживања, Friedrich Ebert Stiftung.
39. Гавриловић, Д., Костић, А., Захаријевић, Д. (2012). Увод у анализу родних односа у пограничним областима југоисточне Србије. *Култура полиса*, 9 (19), 263-278.
40. Garrod, V., Wilson, J. C. (2004). Nature on the Edge? Marine Ecotourism in Peripheral Coastal Areas. *Journal of Sustainable Tourism*, 12 (2), 95–120.
41. Гиговић, Љ. (2010). Етнички састав становништва приграничног подручја Србије и Бугарске. *Глобус*, Српско Географско Друштво, 35, 31-42.
42. Глигоријевић, В. (2002). Економске структуре и економски развој пограничних општина Златиборског округа. У: *Зборник са научног скупа* (стр. 219-226). Београд: Географски факултет.
43. Глигоријевић, В., Васић, П. (2013). Људски ресурси у неформалној економији у Републици Србији. *Економски хоризонти*, 2, 121-132.
44. Голубовић, П. (2012). Економска и демографска транзиција као узрок депопулације пограничних подручја. У: *Зборник радова са научне конференције: Становништво југоисточне Србије: утицај демографских промена у југоисточној Србији на друштвени развој и безбедност* (стр. 229-

- 237). Ниш: Центар за научноистраживачки рад Сану и Универзитета у Нишу, Одсек друштвених наука, Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања.
45. Голубовић, Н., Ђорђевић, Д. (2012). Социодемографски процеси у пограничним општинама југоисточне Србије. У: *Зборник радова са научне конференције: Становништво југоисточне Србије: утицај демографских промена у југоисточној Србији на друштвени развој и безбедност* (стр. 229-237). Ниш: Центар за научноистраживачки рад Сану и Универзитета у Нишу, Одсек друштвених наука, Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања.
 46. Gurung, G. S., Kollmair, M. (2005). *Marginality: concepts and their limitations*. IP 6, Working Paper, 4. Zurich: Development Study Group.
 47. Gurzo, I., Bauko, T. (1996). Regional research/regional development: A case study of a borderland region along the Hungarian-Romanian state boundary. In M. Koter, K. Heffner (Eds.) *Borderlands or transborder regions – geographical, social and political problems*. Region and Regionalism (pp. 73-85). Opole: University of Lodz, Silesial Institute in Opole.
 48. Gorzym-Wilkowski, W., Miszczuk A. (1996). The influence of the border on the demography and settlements practices in the BUG area. In M. Koter, K. Heffner (Eds.) *Borderlands or transborder regions – geographical, social and political problems*. Region and Regionalism (pp. 86-95). Opole: University of Lodz, Silesial Institute in Opole.
 49. Gorzym-Wilkowski, W. (2007). Euregions in Poland. *Moravian geographical reports*, 15 (1), 14-20.
 50. Грчић, М. (2000). *Политичка географија*. Београд: Географски факултет, Универзитет у Београду.
 51. Грчић, М. (2002). Концепт граничног региона. У: *Зборник са научног скупа* (стр. 12-21). Београд: Географски факултет.
 52. Грчић, М. (2008). Цвијићева перцепција географског положаја Србије. *Гласник српског географског друштва*, 88 (2), 3-12.
 53. Грчић, М., Раткај, И. (2003). Еврорегиони и еврокоридори као фактори интеграције земаља југоисточне Европе са Европском Унијом. *Зборник радова Географског факултета*, 51, 1-22.
 54. Мојић, Н. и др. (Бујас, М., Ђурђевић, Б., Гавриловић, А., Капор-Стануловић, Н., Ковачек-Станић, Г., Новковић, Д., Ракочевић, Ђ., Савић, Ц., Шобот, С.) (2005). Програм демографског развоја Аутономне Покрајине Војводине са мерама за његово спровођење. *Становништво*, ИДН-ЦДИ, 1-4, 169-217.
 55. Guild, E., Carrera, S., et al (2016). *Internal border controls in the Schengen area: is Schengen crisis-proof?* Policy Department C: Citizens' Rights and Constitutional Affairs European Parliament. Brussels: European Parliament.
 56. Dahlgren, P. (2016). Moral Spectatorship and its Discourses: The 'Mediapolis' in the Swedish Refugee Crisis. *Journal of the European Institute for Communication and Culture*, 23 (4), 382-397.
 57. Dalakoglou, D. (2016). Europe's last frontier: The spatialities of the refugee crisis. *City - analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, 20 (2), 180-185.

58. Девеџић, М., Војковић, Г. (1993/94). Неки аспекти поларизације демографског развоја у Србији. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“*, 44-45, 129-152.
59. Девеџић, М. (2006). *О природном кретању становништва*. Београд: Завод за уџбенике.
60. Девеџић, М. (2010). Контроверзе демографског развитка Пчињског округа. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 131, 319-329.
61. Девеџић, М., Стојилковић, Ј. (2009). Улога демографије у истраживању и димензионарању сиромаштва. *Демографија*, 6, 33-49.
62. Девеџић, М., Стојилковић, Ј. (2014). Multi-ethnicity in the Southern border region of Serbia: demographic aspects. In M. Bufon, J. Minghi, A. Paasi (Eds.) *Social and Spatial (Re)integration Issues in Multicultural and Border Regions* (pp. 230-251). Cambridge Scholars Publishing.
63. Девеџић, М., Стојилковић, Гњатовић, Ј. (2015). *Демографски профил старог становништва Србије*. Попис становништва, домаћинства и станова у Републици Србији 2011. године. Београд: Републички завод за статистику.
64. Déry, S., Leimgruber, W., Zsilincsar, W. (2012). Understanding Marginality: Recent Insights from a Geographical Perspective. *Hrvatski geografski glasnik*, 74 (1), 5–18.
65. Diener, A., Hagen, J. (2009). Theorizing Borders in a 'Borderless World': Globalization, Territory and Identity. *Geography Compass*, 3 (3), 1196-1216.
66. Dragolov, G., Ignácz, Z., Lorenz, J., Delhey, J., Boehnke, K. (2013). *Social Cohesion Radar – An international comparison of social cohesion*. Gütersloh: Bertelsmann Stiftung.
67. Дробњаковић, М. (2012). *Пријеполје – фактор регионалне интеграције југозападне Србије*. Београд: Географски институт "Јован Цвијић" САНУ.
68. Eamets, R., Pataccini, L. (2017). Economic aspects of migration and the refugee crisis in Europe: challenges and opportunities in a dramatic scenario. *Global Affairs*, 3 (1), 59-70.
69. Egon, N. (2006). Demographic tendencies in the cross-border region of Satu Mare (Romania) and Szabolcs-Szatmar-Bereg (Hungary) counties. *Romanian review of regional studies*, 2 (1), 85-94.
70. Eskelinen, H., Snickars, F. (1995). *Competitive European Peripheries?* Berlin: Springer Verlag.
71. European Communities (2004). *Discourse: Changing Identities, Changing Nations, Changing Stories in European Border Communities*. Belgium, Brussels: European commission research.
72. European Union (2014). *Borders and security*. Belgium, Brussels: European commission research, Directorate-General for Communication.
73. Ђерчан, Б., Бубало-Живковић, М, Лукић, Т. (2010). Демографске промене у пограничним насељима Срема на примеру Вашице. *Зборник радова, Географски факултет Универзитета у Београду*, 58, 63-80.
74. Ђерчан, Б., Лукић, Т., Бубало-Живковић, М. (2011). Регионални значај, проблеми и потенцијали пограничног подручја Срема. *Зборник радова, Географски факултет Универзитета у Београду*, 59, 131-156.
75. Ђерчан, Б., Лукић, Т., Бубало-Живковић, М. (2012). Регионално – демографски проблеми и квалитет живота у пограничном подручју Срема: Студија случаја општина Шид. *Теме*, 36 (4), 1681-1699.

76. Ђорђевић, Д. (2002). Плански приступ ревитализацији пограничних крајева. У: *Зборник са научног скупа* (стр. 23-33). Београд: Географски факултет.
77. Ђорђевић, Д., Тодоровић, Д., Петровић, Ј. (2015). *Пограничје*. Зборник радова водећег националног значаја. Ниш: Машински факултет, Универзитет у Нишу.
78. Ђорђевић, Ј., Панић, М. (2004). Утицај трансграничних региона на развој Србије. *Гласник Српског географског друштва*, 84 (2), 183-196.
79. Ђорђевић, Ј. (2008). Impact of planned and development documents on trans-border cooperation of Northern Vojvodina. *Geographical institute "Jovan Cvijić" SASA*, 58, 121-135.
80. Ђорђевић, Љ. (2007). *Промене демографских и социоекономских карактеристика домаћинства у Србији у другој половини 20. века*. Магистарски рад. Београд: Економски факултет
81. Ђурић, В., Танасковић, Д., Вукмировић, Д., Лађевић, П. (2014). *Етноконфесионални и језички мозаик Србије*. Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији. Београд: Републички завод за статистику.
82. Ђурђевић, Б., Кицошев, С. (1996). Међународно истраживање Баната. *Зборник радова Географски институт "Јован Цвијић" САНУ*, 46, 57-64.
83. Ђурђевић, Б., Кицошев, С., Вуксановић, Г. (2003). Strengths and Weaknesses of Human Resources in Regional Development Planning of Vojvodina Province. *Geographica Pannonica*, 7, 21-26.
84. Ђурић, И. (ур.) (2015). *Програми прекограничне и транснационалне сарадње*. Београд: Влада Републике Србије, Канцеларија за европске интеграције.
85. Жупанчић, Ј. (2002). Прекограничне дневне радне миграције из Словеније у Аустрију и Италију. *Миграцијске и етничке теме*, 18 (2-3), 151-166.
86. Зјалић, Љ. М. (2009). Људски ресурси и њихова оспособљеност за укључивање у развој привреде и друштва. *Међународни проблеми*, 61 (1-2), 92-111.
87. Зорко, М. (2012). Појам границе у постмодерној геополитици. *Политичка мисао*, 49 (2), 30-44.
88. Зорко, М., Шулиц, И., Ковачић, М. (2012). Пограничне заједнице у Републици Хрватској: истраживање локалног идентитета у пограничном подручју Горског котара. *Социологија и простор*, 50, 165-181.
89. Илић, Ј. (1982-83). Квантитативно-динамичка класификација територијалних јединица на примеру поратног мењања броја становника у СР Србији. *Становништво*, 1-4, 29-75.
90. Пберу, В., Saxena, G. (2010). Integrated rural tourism in the English-Welsh cross-border region: An analysis of strategic, administrative and personal challenges. *Regional studies*, 45 (8), 1139-1155.
91. ПРАСС (2011). *Slovenia-Croatia Operational Programme 2007-2013*. Instrument for Pre-Accession Assistance Cross-border Cooperation.
92. Јакопин, Е., Перишић, А. (2009). Регионални развој Србије. *Ефекти интеграције Србије у Европску унију*. Факултет за економију, финансије и администрацију, 137-150.
93. Јакопин, Е., Тонтић, С. (ур.) (2009). *Регионални развој Србије 2009*. Београд : Република Србија (РС), Републички завод за развој (РЗР).

94. Јанић-Сираџански, М. (2002). Одређивање пограничног дела територије Србије центрографском методом. У: *Зборник са научног скупа* (стр. 277-283). Београд: Географски факултет.
95. Јелинчић, Ј., Ђуровић, С. (2009). *Прекогранична сарадња инструмент развоја*. Београд: Фонд за отворено друштво, Центар за примењене европске студије.
96. Јелић, С., Трмчић, С. (2015). Детерминанте националних мањина у пограничним општинама Србије. *Социјална мисао*, 1, 21-38.
97. Јовановић, Н. (2011). Промене у образовним профилима и модернизација у Србији. *Нова српска политичка мисао*, 19 (2), 151-162.
98. Јовановић Гавриловић, Б. Радивојевић, Б. (2017). Образовање становништва за будућност и будућност образовања. *Становништво*, ИДН-ЦДИ, 1, 1-23.
99. Јовић-Лазић, А. (2006). Где су источне границе Европске уније? *Међународни проблеми*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 58 (4), 445-468.
100. Јокић, В., Джељбдџић, О., Петовар, К. (2015). Human capital and its spatial distribution as limiting factors for the balanced development of Serbia. *Spatium*, 34, 46-55.
101. Јосиповић, Д. (2014). Recent demographic trends in the northern borderland between Italy and Slovenia: Stabilization or further redistribution of population? *European Countryside*, 1, 50-67.
102. Кићовић, М., Драговић, Р. (2002). Географско дефинисање пограничног појаса Андрејевачких проклетија према Албанији. У: *Зборник са научног скупа* (стр. 235-238). Београд: Географски факултет.
103. Кицошев, С., Голубовић, П. (2004). *Геодемографија*. Ниш: Природно-математички факултет.
104. Ковачић, З. (1994). *Мултиваријациона анализа*. Београд: Економски факултет.
105. Koroutchev, R. (2012). The Serbian-Bulgarian border region: The forgotten backyard of Europe. *Зборник радова Департмана за географију, туризам и хотелијерство*, 41, 118-133.
106. Koroutchev, R. (2013). The Bulgarian-Serbian border region: problems and perspectives. *Klagenfurter Geographische Schriften*, 29, 126-139.
107. Kozlowski, S. W. J. (2011). *Workforce Effectiveness: Acquiring Human Resources and Developing Human Capital. Intelligence Analysis: Behavioral and Social Scientific Foundations*. Washington: National Academies of Sciences.
108. Kratke, S. (1998). Regional integration or fragmentation? The German-Polish border region in a new Europe. *Regional studies*, 33 (7), 631-641.
109. Крстевска, Г. (2010). Савремени тржишни третман радне снаге: од ресурса до хуманог капитала. *Школа бизниса*, 4, 86-92.
110. Kupiszewski, M., D. Kupiszewska, V. Nikitović (2012). *The Impact of Demographic and Migration Flows on Serbia*. Belgrade: International Organization for Migration - Mission to Serbia.
111. Лазаревић, Г., Кнежевић, И., Божић, Р. (2011). *Прекогранична сарадња*. Београд: Европски покрет у Србији.

112. Laskowska, I., Dańska-Borsiak, B. (2016). The Importance of Human Capital for the Economic Development of EU Regions. *Comparative Economic Research*, 19 (5), 63-79.
113. Leimgruber, W. (1994). Marginality and Marginal Regions: problems of definition. In: Chang-Yi (ed.): *Marginality and Development Issues in Marginal Regions. Proceedings of Study Group on Development Issues in Marginal Regions* (pp. 1–18). Taipei: IGU.
114. Leimgruber, W. (2000). Land Use and Abuse: on the ecological and spiritual marginalization of land. In Majoral, R., Jussila, H., Delgado-Craividão, F. (Eds.) *Environment and Marginality in Geographical Space* (pp. 7-24). Aldershot: Ashgate.
115. Leimgruber, W. (2004). *Between Global and Local. Marginality and Marginal Regions in the Context of Globalization and Deregulation*. Aldershot: Ashgate.
116. Leimgruber, W. (2013). The Swiss Jura. Reflections on Marginality. *Hrvatski geografski glasnik*, 75 (1), 5-22.
117. Leimgruber, W., Majoral, R., Lee, CH. W. (2003). Introduction. In Leimgruber, W., Majoral, R., Lee, Ch. W. (Eds.) *Policies and Strategies in Marginal Regions. Summary and Evaluation* (pp. 1-3). Aldershot: Ashgate.
118. Lennon, T. (2005). *Discourse: Changing Identities, Changing Nations, Changing Stories in European Border Communities*. European Commission.
119. Lima, A., Melnik, M. (2014). *Boston: measuring diversity in a changing city*. Boston: Boston redevelopment Authority, Research Division.
120. Lonsdale, R., Archer, C. (2007). Production resources vs. amenity resources: Shifting patterns of marginality in the United States. In G. Jones, W. Leimgruber, E. Nel (Eds.) *Issues in Geographical Marginality, Regional examples*, Papers presented during the Commission Meetings 2001-2004 (pp. 40-47). Grahamstown, South Africa: Rhodes University.
121. Lóránt, D., Géza, T., Zoltán, B., Bulcsú, R. (2011). The role of tourism in the development of border regions in Hungary. *Revista română de economie, Bucuresti*, 33 (2), 109-124.
122. Lucke, A. V. (2015). The collapse of the EU? The return of borders and the danger of populism. *Blätter*, 10, 45-54.
123. Мајсторовић, В., Станков, У., Стојанов, С. (2013). Пограничне регије као туристичке дестинације. *Школа бизниса*, 2, 15-29.
124. Maksymchuk, M. (1996). Classification of the Ukrainian border regions, Borderlands or transborder regions – geographical. In M. Koter, K. Heffner (Eds.) *Borderlands or transborder regions – geographical, social and political problems. Region and Regionalism* (pp. 55-60). Opole: University of Lodz, Silesial Institute in Opole.
125. Marada, M., Chromý, P. (1999). Contribution to Studies on Peripheral Regions of Czechia. *Geographica Supplementum, Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae, Univerzita Komenského, Bratislava*, 2 (1), 241–255.
126. Marada, M. (2001). Vymezení periferních oblastí Česka a studium jejich znaků pomocí statistické analýzy. *Geografie*, 106 (1), 12–25.
127. Маријанац, З., Ђурђевић, Б., Маринковић, Д. (2001). Socio-demographic Structure of the Border Area in the Northwest Part of Republic of Srpska. *Geographica Pannonica*, 5, 8-12.

128. Марковић-Крстић, С., Милошевић-Радуловић, Ј. (2012). Депопулација села у пограничним општинама Југоисточне Србије: социодемографска интерпретација првих резултата пописа 2011. У: *Зборник радова са научне конференције: Становништво југоисточне Србије: утицај демографских промена у југоисточној Србији на друштвени развој и безбедност* (стр. 143-158). Ниш: Центар за научноистраживачки рад Сану и Универзитета у Нишу, Одсек друштвених наука, Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања.
129. Meinhof, U. (2003). Migrating borders: an introduction to European identity construction in process. *Journal of ethnic and migration studies*, 29 (5), 781–796.
130. Mehretu, A., Pigozzi, B. W., Sommers, L. M. (2000). Concepts in Social and Spatial Marginality. *Geografiska Annaler*, 82 (2), 89–101.
131. Mehretu, A., Mutambirwa, C.H., Mutambirwa J. (2001). The Plight of Women in the Margins of Rural Life in Africa: the case of Zimbabwe. In: H. Jussila, R. Majoral, F. Delgado Cravidão (Eds.) *Globalization and Marginality in Geographical Space: political, economic and social issues of development in the new millennium* (pp. 279–296). Ashgate: Aldershot.
132. Meyer, B., Malachowski, K. (1996). Socio-economic aspects of the functioning of the Pomerania Euro-region. In M. Koter, K. Heffner (Eds.) *Borderlands or transborder regions – geographical, social and political problems. Region and Regionalism* (pp. 172-177). Opole: University of Lodz, Silesial Institute in Opole.
133. *Мере популационе политике у АП Војводини, Истраживање о локалним популационим политикама.* (2014). Нови Сад: Покрајински заштитник грађана АП Војводине – омбудсман.
134. Милетић, Р., Тодоровић, М., Миљановић, Д. (2009). Приступ неразвијеним подручјима у регионалном развоју Србије. *Зборник радова Географски институт "Јован Цвијић" САНУ*, 59 (2), 149-171.
135. Mladenov, C., Kazakov, B. (2009). Problems of border regions in Bulgaria. *Centre for Regional Studies, Discussion Papers, Special*, 81-88.
136. Molleví-Bortoló, G., González-Rodríguez, L. (2007). Marginal areas in Catalonia (Spain): Demographic and economical changes in the North-West comarcas of Tarragona. In G. Jones, W. Leimgruber, E. Nel (Eds.) *Issues in Geographical Marginality, Regional examples, Papers presented during the Commission Meetings 2001-2004* (pp. 29-39). Grahamstown, South Africa: Rhodes University.
137. Morais, P., Migueis, V. L., Camanho, A. S. (2013). Quality of Life Experienced by Human Capital: An Assessment of European Cities. *Social Indicators Research*, 110, 187–206.
138. Muica, N., Turnock, D. (2000). Maramures: Expanding human resources on the Romanian periphery. *GeoJournal*, 50 (2-3), 181-198.
139. Наумовић, М., Петковић, Ј. (2012). Проблеми привредног развоја и депопулација становништва југоисточне Србије (пример општине Димитровград). У: *Зборник радова са научне конференције: Становништво југоисточне Србије: утицај демографских промена у југоисточној Србији на друштвени развој и безбедност* (стр. 99-110). Ниш: Центар за

- научноистраживачки рад Сану и Универзитета у Нишу, Одсек друштвених наука, Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања.
140. Нађ, И. (2002). Могућности билатералног просторног планирања у југословенско-мађарском пограничном геопростору. У: *Зборник са научног скупа* (стр. 115-162). Београд: Географски факултет.
 141. Нађ, И., Тодоровић, М., Тошић, Б. (2005). Географске одлике трансграничног региона 'Дунав-Кереш-Муреш-Тиса'. *Гласник српског географског друштва*, 2, 97-110.
 142. Никитовић, В. (2015). Смањење и старење радне снаге у Србији: Има ли решења? *Демографски преглед*, 58. Београд: Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања у сарадњи са Центром за демографска истраживања Института друштвених наука.
 143. Никитовић, В., Предојевић-Деспих, Ј. Маринковић, И. (2015). Мигрантско становништво. У В. Никитовић (ур.) *Популација Србије почетком 21. века* (стр. 98-129). Београд: Републички завод за статистику (РЗС).
 144. Орачић, В., Сrljenko, I. (2004). Demographic trends and border traffic as indicators of (non)existing transborder region in Croatian-Hungarian border area. *Geoadria*, 9 (1), 73-88.
 145. Пантелић, М., Ивков-Цигурски, А., Ивановић, Љ. (2011). Unemploued Person in Border Municipalities of Northern Banat in Serbia. *Geographica Pannonica*, 15 (1), 16-26.
 146. Pelc, S. (2006). Geographical marginality in Slovenia from the point of demographical indicators. *Revija za geografijo*, Maribor, 2 (1), 121-132.
 147. Пенев, Г. (1994). Демографска ситуација у пограничним насељима Србије у периоду 1981-1991. *Становништво*, ИДН-ЦДИ, 3-4, 121-138.
 148. Пенев, Г. (1995). *Становништво по старости и полу. Становништво и домаћинства Републике Србије према попису 1991*. Београд: Републички завод за статистику.
 149. Penzes, J., Pasztor, I., Tatrai, P. (2015). Demographic processes of developmentally peripheral areas in Hungary. *Становништво*, ИДН-ЦДИ, 53 (2), 87-111.
 150. Perkmann, M. (2007). Construction of New Territorial Scales: A Framework and Case Study of the EUREGIO Cross-border Region. *Regional Studies*, 41 (2), 253-266.
 151. Петровић, П. (2010). Утицај људских ресурса на привредни раст и развој Србије. *Економски хоризонти*, 12 (1), 103-119.
 152. Петровић, Ј. (2011). Писменост и образовна структура становништва пограничних општина источне и југоисточне Србије: Потенцијалн развоја или фактор социјалне искључености? *Теме*, 35 (4), 1495-1520.
 153. Pileček, J., Jančák, V. (2011). Theoretical and Methodological Aspects of the Identification and Delimitation of Peripheral Areas. *AUC Geographica*, 46 (1), 43-52.
 154. Предојевић-Деспих, Ј. (2011): Просторне карактеристике емиграције из Србије, од гастарбајтера до мигрантских мрежа. *Демографски преглед*, 42. Београд: Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања у

- сарадњи са Центром за демографска истраживања Института друштвених наука.
155. Радивојевић, Б. (2006). Економске структуре становништва Србије. У Г. Пенев (ур.). *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године* (стр. 223-250). Београд: Републички завод за статистику Србије, Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања, Друштво демографа Србије.
 156. Радивојевић, Б. (2015). Економске структуре становништва. У В. Никитовић (ур.) *Популација Србије почетком 21. века* (стр. 222-263). Београд: Републички завод за статистику (РЗС).
 157. Радовановић, М., Николић, С. (1973). Дисперзија као квантитативни параметар просторног размештаја и организације географских елемената и неке методе за њено изучавање у системима сеоских насеља (са примерима из СР Србије). *Зборник радова Географског института*, 20, 101–105.
 158. Радовановић, О., Тошић, С. (2010). Карактеристике и проблеми демографског развоја Тимочке Крајине у другој половини ХХ века. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 131, 387-397.
 159. Радовановић, С., Гиговић, Љ. (2010). Демографски процеси у пограничном подручју Србије према Бугарској. *Демографија*, 7, 105-128.
 160. Radu, S., Bianca, D., Nicoleta, D. (2010). Cross Border Cooperation in the Danube Lined Romanian Bulgarian border space. *Geographica Pannonica*, 14 (2), 67-75.
 161. Радушки, Н. (2006). Структура становништва према националној припадности и матерњем језику. У Г. Пенев (ур.). *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године* (стр. 181-206). Београд: Републички завод за статистику Србије, Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања, Друштво демографа Србије.
 162. Рашевић, М. (2003). Сложеност политичког одговора на недовољно рађање. *Демографски преглед*, 14. Београд: Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања у сарадњи са Центром за демографска истраживања Института друштвених наука.
 163. Рашевић, М. (2004). Старење становништва Србије и могући правци политичког одговора. *Демографски преглед*, 17. Београд: Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања у сарадњи са Центром за демографска истраживања Института друштвених наука.
 164. Рашевић, М. (2006). Феномен старења становништва Србије. *Демографија*, 3, 43-58.
 165. Рашевић, М. (2009). О сиромашним старим људима у Србији. *Демографски преглед*, 83. Београд: Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања у сарадњи са Центром за демографска истраживања Института друштвених наука.
 166. Рашевић, М. (2016). *Миграције и развој у Србији*. Београд: Међународна организација за миграције.
 167. Рашевић, М. (2017). Заблуде о актуелним демографским изазовима Србије. У Г. Башић, М. Рашевић (ур.) „Укалупљивање” или прекорачење граница.

- Друштвене науке у савременом добу* (стр. 129-153). Београд: Институт друштвених наука.
168. Рашевић, М., Пенев, Г. (2009). *Општине Републике Србије, основни демографски, економски и социјални показатељи релевантни за популациону политику*. Београд: Друштво демографа Србије.
 169. Рашевић, М., Пенев, Г. (2011а). Како избећи демографску судбину Црне Траве? *Демографски преглед*, 40. Београд: Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања у сарадњи са Центром за демографска истраживања Института друштвених наука.
 170. Рашевић, М., Пенев, Г. (2011б). Црна Трава: пример екстремног демографског урушавања. У Љ. Митровић (ур.) *Становништво југоисточне Србије: демографска репродукција и социокултурна динамика* (стр. 119–132). Београд: САНУ – Центар за научна истраживања.
 171. Rembowska, K. (1996). Borderland – Neighbourhood of cultures. In M. Koter, K. Heffner (Eds.) *Borderlands or transborder regions – geographical, social and political problems. Region and Regionalism* (pp. 23-28). Opole: University of Lodz, Silesial Institute in Opole.
 172. РЗС (2012). *Природно кретање становништва 1961-2010*. Београд: Републички завод за статистику.
 173. РЗС (2013). *Књиге пописа 7, Економска активност*. Београд: Републички завод за статистику.
 174. РЗС (2014). *Пописни атлас. Попис становништва, домаћинства и станова 2011 године*. Београд: Републички завод за статистику.
 175. РЗС (2014). *Пројекције становништва Републике Србије 2011-2041, подаци по општинама и градовима*. Београд: Републички завод за статистику.
 176. РЗС (2015). *Општине и региони у Републици Србији*. Београд: Републички завод за статистику.
 177. РЗС (2017). *Анкета о приходима и условима живота*. Саопштење, бр. 087, 03.04.2017. Београд: Републички завод за статистику.
 178. Родић, Д. (2002). *Географија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
 179. Rodríguez-García, D. (2010). Beyond Assimilation and Multiculturalism: A Critical Review of the Debate on Managing Diversity. *Migration & Integration*, 11, 251–271.
 180. Rodríguez-Pose, A., Tselios, V. (2011). Mapping the European regional educational distribution. *European Urban and Regional Studies*, 18 (4), 358–374.
 181. Romelić, J., Nagy, I., Vjeljac, Ž. (2010). Degradation processes in rural borderline settlements in the region of Vršac mountains. *Зборник радова, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ*, 60 (1), 1-15.
 182. РС (Република Србија) (2008). *Коридор X*. Београд: Министарство за инфраструктуру.
 183. РС (Република Србија), МЖСПП (Министарство животне средине и просторног планирања), РАПП (Републичка агенција за просторно планирање) (2010). *Просторни план Републике Србије 2010-2014-2021 (ППРС)*. Београд.

184. РС (Република Србија) (2014). *Актуелна развојна кретања*. Београд: Министарство државне управе и локалне самоуправе.
185. Rusu, R. (2007). Peripheral regions of Romania. In G. Jones, W. Leimgruber, E. Nel (Eds.) *Issues in Geographical Marginality, Regional examples*, Papers presented during the Commission Meetings 2001-2004, (pp. 12-20). Grahamstown, South Africa: Rhodes University.
186. Rheindorf, M., Wodak, R. (2017). Borders, Fences, and Limits-Protecting Austria From Refugees: Metadiscursive Negotiation of Meaning in the Current Refugee Crisis. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 15, 1-24.
187. Săgeată, R., Dumitrescu, B., Damian, N. (2010). Cross-Border Cooperation in the Danube-Lined Romanian / Bulgarian Border-Space. *Geographica Pannonica*, 14 (2), 67-75.
188. Секуловић, Д., Гиговић, Љ. (2008). Европска компонента геополитичког положаја Србије. *Војно дело*, 3, 9-21.
189. Секуловић, Д., Гиговић, Љ. (2009). Чиниоци геополитичког положаја Србије. *Глобус*, 34, 43-58.
190. Sidaway, J. (2005). *The Poetry of Boundaries Reflections from the Portuguese-Spanish Borderlands, Bordering space*. Chippenham: Wiltshire.
191. Simsa, R. (2017). Leaving Emergency Management in the Refugee Crisis to Civil Society? The case of Austria. *Journal of Applied Security Research*, 12, 78-95.
192. Службени гласник РС (2005). *Стратегија дугорочног економског развоја Југа Србије (општине Прешево, Бујановац и Медвеђа)*. Београд: ЈП „Службени гласник РС”, бр. 55/05 и 71/05 – исправка.
193. Службени гласник РС (2005). *Стратегија интегрисаног управљања границом у Републици Србији*. Београд: ЈП "Службени гласник РС", бр. 55/05 и 71/05-исправка.
194. Службени гласник РС (2005). *Стратегија регионалног развоја Републике Србије (за период 2007-2012)*. Београд: ЈП „Службени гласник РС”, бр. 55/05 и 71/05 – исправка.
195. Службени гласник РС (2005). *Национална стратегија о старењу*. Београд: ЈП „Службени гласник РС”, бр. 55/05, 71/05-исправка.
196. Службени гласник РС (2006). *Устав Републике Србије*. Београд: ЈП „Службени гласник РС”, бр. 98/06.
197. Службени гласник РС (2007). *Закон о локалној самоуправи*. Београд: ЈП „Службени гласник РС”, бр. 129/07.
198. Службени гласник РС (2007). *Стратегија подстицања рађања*. Београд: ЈП „Службени гласник РС”, бр. 101/07.
199. Службени гласник РС (2008). *Стратегија јавног здравља Републике Србије*. Београд: ЈП „Службени гласник РС”, бр. 55/05, 71/05-исправка, 101/07 и 65/08.
200. Службени гласник РС (2008). *Национална стратегија за младе*. Београд: ЈП „Службени гласник РС”, број 55/08.
201. Службени гласник РС (2008). *Стратегија очувања и јачања односа матичне државе и дијаспоре и матичне државе и Срба у региону*. Београд: ЈП „Службени гласник РС”, бр. 55/05, 71/05-исправка, 101/07 и 65/08.

202. Службени гласник РС (2008). *Стратегија развоја и промоције друштвено одговорног пословања у Републици Србији*. Београд: ЈП „Службени гласник РС”, бр. 55/05, 71/05-исправка, 101/07 и 65/08.
203. Службени гласник РС (2008). *Стратегији развоја спорта у Републици Србији (за период 2009-2013)*. Београд: ЈП „Службени гласник РС”, бр. 55/05, 71/05-исправка, 101/07 и 65/08.
204. Службени гласник РС (2009). *Стратегија за управљање миграцијама*. Београд: ЈП „Службени гласник РС”, бр. 59/09.
205. Службени гласник РС (2009). *Закон о финансијској подршци породице са децом*. Београд: ЈП „Службени гласник РС”, бр. 107/09.
206. Службени гласник РС (2011). *Стратегија и политика развоја индустрије Републике Србије*. Београд: ЈП: „Службени гласник РС”, бр. 55/05, 71/05 – исправка, 101/07, 65/08 и 16/11.
207. Службени гласник РС (2011). *Национална стратегије запошљавања*. Београд: ЈП „Службени гласник РС”, бр. 55/05, 71/05 – исправка, 101/07, 65/08 и 16/11.
208. Службени гласник РС (2012). *Стратегија интегрисаног управљања границом у Републици Србији*. Београд: ЈП „Службени гласник РС”, бр. 55/05, 71/05–исправка, 101/07, 65/08, 16/11, 68/12–УС и 72/12.
209. Службени гласник РС (2012). *Стратегија интегрисаног управљања границом у Републици Србији*. Београд: ЈП „Службени гласник РС”, бр. 55/05, 71/05–исправка, 101/07, 65/08, 16/11, 68/12–УС и 72/12.
210. Sommers, L. M., Mehretu, A., Piggozi, B. W. (2001). Globalization and Economic Marginalization: north – south differences. In: H. Jussila, R. Majoral, F. Delgado-Cravidão F (Eds.) *Globalization and Marginality in Geographical Space: political, economic and social issues of development in the new millenium* (pp. 24-36). Ashgate: Aldershot.
211. Спасовски, М. (1998). *Депопулација и популациона експанзија – резултат демографске транзиције и основа регионализације. Демографске основе регионализације Србије. Посебна издања, 54*. Београд: Географски институт Јовац Цвијић САНУ.
212. Станковић, Б. (2003). Надградња популационе компоненте Закона о финансијској подршци са децом на нивоу локалне самоуправе, Сложеност политичког одговора на недовољно рађање. *Демографски преглед*, 14. Београд: Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања у сарадњи са Центром за демографска истраживања Института друштвених наука.
213. Станковић, С. (2002). О истраживањима пограничних крајева Србије. У: *Зборник са научног скупа* (стр. 5-10). Београд: Географски факултет.
214. Станковић, С., Ћирковић, С. (2007). Geographical Aspect of Tourism in Borderline Municipalities of Vojvodina. *Geographica Panonica*, 7, 41-44.
215. StAiver, A. (2005). *Bor(der)ing Stories Spaces of Absence along the Dutch-German Border, Bordering space*. Chippenham: Wiltshire.
216. Steinicke, E. (1996). Ethno-political problems at the Austrian-Italian border, Problems and spatial processes in a Swedish border region. In M. Koter, K. Heffner (Eds.) *Borderlands or transborder regions – geographical, social and political*

- problems. Region and Regionalism* (pp. 150-182). Opole: University of Lodz, Silesial Institute in Opole.
217. Stenman, L. (1996). Problems and spatial processes in a Swedish border region. In M. Koter, K. Heffner (Eds.) *Borderlands or transborder regions – geographical, social and political problems. Region and Regionalism* (pp. 15-22). Opole: University of Lodz, Silesial Institute in Opole.
218. Стојановић, Б., Војковић, Г. (2005). Урбане агломерације на главним развојним осовинама као полови као полови демографске ревитализације Србије. *Становништво*, ИДН, ЦДИ, 1-4, 61-79.
219. Стојилковић, Ј., Девеџић, М. (2012). Национална хетерогеност – основ демографских асиметричности у пограничном појасу ка Македонији. У: *Зборник радова са научне конференције: Становништво југоисточне Србије: утицај демографских промена у југоисточној Србији на друштвени развој и безбедност* (стр. 285-294). Ниш: Центар за научноистраживачки рад Сану и Универзитета у Нишу, Одсек друштвених наука, Филозофски факултет, Центар за социолошка истраживања.
220. Stoyanov, P. (2010). Bulgarian regions at EU external border: the case study of Bulgaria-Turkey border area. *Geographica Timisiensis*, 19 (2), 197-205.
221. Strassoldo, R. (1980). Center-Periphery and System-Boundary: culturological perspectives. In: J. Gottmann (ed.) *Centre and Periphery. Spatial Variation in Politics* (pp. 27–62). London: Sage Publications, Beverly Hills.
222. Scott, J. (2016). *Cross-Border Review: European Crisis and its Consequences for Borders and Cooperation*. Budapest: European Institute of Cross-Border Studies, Central European Service for Cross-border Initiatives (CESCI).
223. Schmidt, M. H. (1998). An Integrated Systematic Approach to Marginal Regions: from definition to development policies. In H. Jussila, W. Leimgruber, R. Majoral (Eds.) *Perceptions of Marginality: theoretical issues and regional perceptions of marginality in geographical space* (pp. 45–66). Ashgate: Aldershot.
224. Schmidt, M. (2007). The effects of the argentine national crisis. Challenges to face new socio-economic marginalization processes. In G. Jones, W. Leimgruber, E. Nel (Eds.) *Issues in Geographical Marginality, Regional examples*, Papers presented during the Commission Meetings 2001-2004 (pp. 48-58). Grahamstown, South Africa: Rhodes University.
225. Šindler P. (1996). The geopolitical factors of development of the Czech-Polish border. In M. Koter, K. Heffner (Eds.) *Borderlands or transborder regions – geographical, social and political problems. Region and Regionalism* (pp. 158-164). Opole: University of Lodz, Silesial Institute in Opole.
226. Такач, З., Кинчеш, А. (2010). Миграција српског становништва у суседну Мађарску у раздобљу пре Шенгенског споразума. *Анали економског факултета*, Суботица, 24, 69-82.
227. Terlouw, K. (2008). The discrepancy in PAMINA between the European image of a cross-border region and cross-border behaviour. *GeoJournal*, 73, 103–116.
228. Тодоровић, М., Тошић, Б., Стојановић, Б. (2004). *Србија, еврорегиони и евроинтеграције*. Београд Географски институт "Јован Цвијић" САНУ.
229. Тодоровић, М., Тошић, Б. (2006). Transborder Cooperation in the Pannonian Plain – Case Study of "The Euroregion Danube-Drava-Sava". *Geographica Pannonica*, 10, 85-88.

230. Тошић, Б., Лукић, В., Ћирковић, М. (2009). Насеља неразвијених подручја Србије. *Зборник радова Географски институт "Јован Цвијић" САНУ*, 59 (2), 59-77.
231. Тошић, Б., Милетић, Р. (2002). Могући правци развоја граничних подручја Србије. У: *Зборник са научног скупа* (стр. 139-153). Београд: Географски факултет.
232. Тошић, Д. (2012). *Принципи регионализације*. Београд: Географски факултет.
233. Trujillano, C., Font, M., Jorba, J. (2005). *The Ultrapерipheral Regions of the European Union: Indicators for the Characterisation of Ultrapерipheralities*. The INTERREG III B Community Initiative Programme for the Promotion of Cooperation between European Union Regions during the Period 2000-2006. Barcelona: Mcrit.
234. Тубић, Б. (2015). Решавање територијалних спорова у међународном праву. *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 4, 1861-1875.
235. Turnock, D. (2000a). The human resources of Eastern Europe: A preliminary discussion. *GeoJournal*, 50, 75-90.
236. Turnock, D. (2000b). Growth potential in Romania's West region. *Geographica Panonica*, 4, 5-13.
237. Tykkyläinen, M. (1998). From Territorial Marginality to Marginality in Cybersociety. In H. Jussila, W. Leimgruber, R. Majoral (Eds.) *Perceptions of Marginality: theoretical issues and regional perceptions of marginality in geographical space* (pp. 123–132). Ashgate: Aldershot.
238. Ћирковић, М. (2007). Промене у мрежи насеља просторно-функционално подручја Пријепоља. *Зборник радова Географски институт "Јован Цвијић" САНУ*, 56, 77-93.
239. Ћирковић, М., Голић, Р. (2007). Проблем границе између Србије и Босне и Херцеговине код насеља Саставци. *Зборник радова Географски институт "Јован Цвијић" САНУ*, 57, 325-332.
240. Fabrizio, E. (2001). For a Europe of flexible regions and not of region-states divided by ethnicity. *GeoJournal*, 52, 395-301.
241. Fernandes, J. L. (2000). The Concept of Territorial Marginality: a reflection from the standpoint of the geographic image of Portugal at the end of the 20th century. In Majoral, R., Jussila, H., Delgado-Craividão, F. (Eds.) *Environment and Marginality in Geographical Space* (pp. 121–132). Aldershot: Ashgate.
242. Fernandez, L., Howard, C., Amastae, J. (2007). Education, race/ethnicity and out-migration from a border city, *Popul Res Policy Rev*, 26, 103-124.
243. Филиповић, М. (2009). Друштвена конструкција старости. *Геронтологија*, 36 (1), 16-24.
244. Frankfort-Nachmias, C., Leon-Guerrero, A. (2005). *Measures of Variability, Social statistics for a diverse society*. New York: Sage.
245. Фригановић, М. (1972-73). Типови кретања становништва и егзодусна подручја СР Хрватске 1961-1971. *Становништво*, 3-4, 1-2, 177-189.
246. Nachmüller, G., (2007). Marginality in East Germany: a Case Study. In G. Jones, W. Leimgruber, E. Nel (Eds.) *Issues in Geographical Marginality, Regional*

- examples*, Papers presented during the Commission Meetings 2001-2004 (pp. 2-11). Grahamstown, South Africa: Rhodes University.
247. Hair, J., Black, W., Babin, B., Anderson, R. (2010). *Multivariate Data Analysis - A Global Perspective*. New Jersey: Pearsib.
 248. Halás, M. (2007). Development of cross-border cooperation and creation of Euroregions in the Slovak Republic. *Moravian geographical reports*, 15 (1), 21-31.
 249. Havlíček, T., Marada, M. (2004). Územní diferenciacie v Česku. In: M. Jeřábek, J. Dokoupil, T. Havlíček (Eds.) *České pohraničí – bariéra nebo prostor zprostředkování?* (pp. 103–114). Praha: Academia.
 250. Hardi, T. (2007). Euroregions in Hungary. *Moravian geographical reports*, 15 (1), 32-43.
 251. Harvey, D. (2006). Space as a Keyword. In: N. Castree, D. Gregory (Eds.) *A critical reader* (pp. 270–294). Oxford: Blackwell.
 252. Heffner, K. (1996). Population changes and processes of development in the Polish-Czech borderland zone. In M. Koter, K. Heffner (Eds.) *Borderlands or transborder regions – geographical, social and political problems*. Region and Regionalism (pp. 204-216). Opole: University of Lodz, Silesial Institute in Opole.
 253. Holt-Jensen, A. (2009). *Geography: History and Concepts*. London: Sage Publications.
 254. Houghton, E. (2017). *Human capital theory: assessing the evidence for the value and importance of people to organisational success*. London: Chartered Institute of Personnel and Developmen.
 255. House, J. W. (1981). Frontier studies: an applied approach. In A. D. Burnett, P. J. Taylor (Eds.) *Political studies from spatial perspectives* (pp. 291-312). New York: Wiley.
 256. Houston, D., Brain, N. (2003). Understanding human capital through multiple disciplines: the educational needs index. *Social Indicators Research*. 61, 147–174.
 257. Houtum, V. (2000). An overview of European geographical research on borders and border region. *Journal of Borderlines Studies*, 15 (1), 57-83.
 258. Capella-Miternique, H., Font-Garolera, J. (1999). The Importace of Cultural Links in a Marginal Area: Terra Alta (Catalonia, Spain). In H. Jussila, R. Majoral, Ch. C. Mutambirwa (Eds.) *Marginality in Space – Past, Present and Future: theoretical and methodological aspects of cultural, social and economic parameters of marginal and critical regions* (pp. 89–100). Ashgate: Aldershot.
 259. Carter, F. (1996). Geographical problems in East Slovakia. In M. Koter, K. Heffner (Eds.) *Borderlands or transborder regions – geographical, social and political problems*. Region and Regionalism (pp. 187-203). Opole: University of Lodz, Silesial Institute in Opole.
 260. Carter, F., Turnock, D. (2001). Ethnicity in Eastern Europe: Historical legacies and prospects for cohesion. *GeoJournal*, 50, 109-125.
 261. Цвијић, Ј. (1922). *Балканско полуострво и јужнословенске земље*. Београд.
 262. Cetkovský, S., Klusáček, P., Martinát, S., Zapletalová, J. (2007). Some aspects of cross-border cooperation in euroregions of the Czech Republic on example of the Šumava region. *Moravian geographical reports*, 15 (1), 43-55.

263. CODEX (2013). *Анализа економског и социјалног статуса маргинализованих насеља у пограничним областима АП Вјодине*. Нови Сад: Урбани и просторни институт Војводине.
264. Copus, A., K. (2001). From Core-periphery to Polycentric Development: concepts of spatial and aspatial peripherality. *European Planning Studies*, 9 (4), 539–552.
265. Chiswick, C. (2008). The economic determinants of ethnic assimilation. *Journal of Population Economics*, 22, 859–880.
266. Chirodea, F., Szarka, E. (2013). Workforce Competence Improvement by Means of Hungary – Romania Cross-Border Cooperation Programme. *Analele Universității din Oradea, Seria Relații Internaționale și Studii Europene*, 5, 68-80.
267. Chromý, P., Jančák, V. (2005). Periferní oblasti Česka jako jeden z pólu polarizovaného prostoru. *Životné prostredie*, 39 (2), 106–108.
268. Cullen, B. T., Pretes, M. (1998). Perceptions of Marginality in the United States and Canada. In H. Jussila, W. Leimgruber, R. Majoral (Eds.) *Perceptions of Marginality: theoretical issues and regional perceptions of marginality in geographical space* (pp. 183–194). Ashgate: Aldershot.
269. Cullen, B. T., Pretes, M. (2000). The Meaning of Marginality: interpretations and perceptions in social science. *The Social Science Journal*, 37 (2), 215–229.
270. Шантић, Д., Обрадовић, С. (2016). Миграциона политика Европске уније. *Демографија*, 13, 117-128.
271. Шобот, А. (2014). *Родна неравноправност у Србији: демографско гледиште*. Београд: Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања.
272. Wastl-Walter, D., Váradi, M. M., Veider, F. (2003). Coping with Marginality: to stay or to go. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 29 (5), 797–817.
273. Wendt J. (1996). Communication connections between Poland, Lithuania, Kaliningrad region and Belorussia. In M. Koter, K. Heffner (Eds.) *Borderlands or transborder regions – geographical, social and political problems. Region and Regionalism* (pp. 165-171). Opole: University of Lodz, Silesial Institute in Opole.
274. Wertheimer-Балетић, А. (1973). *Демографија – становништво и економски развитац*. Загреб: Информатор.
275. Williams, A., Balaž, V., Bondarova, B. (2001). Border region and trans-border mobility: Slovakia in economic transition, *Regional studies*, 35 (9), 831-846.
276. Wichmann-Matthiessen, C. (2004). The Öresund Area: Pre- and post-bridge cross-border functional integration: the bi-national regional question. *GeoJournal*, 61, 31–39.
277. Wolfgang, L., Samir, K.C. (2011). Global human capital: Integrating education and population. *Science*, 333 (6042), 587-592.
278. Yndigegn, C. (2011). Between debordering and rebordering Europe: Cross-border cooperation in the Øresund region or the Danish-Swedish border region. *Eurasia Border Review*, 2 (1), 47-59.
279. <http://www.cbcsrb-mne.org> - 11.04.2017.
280. <http://www.srb-bih.org> - 11.04.2017.
281. <http://www.croatia-serbia.com> - 11.04.2017.
282. <http://www.ipacbc-bgrs.eu> - 11.04.2017.
283. <http://www.romania-serbia.net> - 11.04.2017.

- 284.<http://www.hu-srb-ipa.com> - 11.04.2017.
- 285.<http://www.seio.gov.rs> - Влада Републике Србије, Канцеларија за европске интеграције; 02.07.2016.
- 286.<http://beobuild.rs> - 27.06.2016.
- 287.<http://www.zdravlje.gov.rs> – Стратегије и национални програми Републике Србије; 02.2017.
- 288.<http://programrazvoja.vojvodina.gov.rs> - Програм развоја АП Војводине, 2014-2020.
- 289.<http://devinfo.stat.gov.rs/SerbiaProfileLauncher/?lang=sr> - Републички завод за статистику; 15.01.2017.
- 290.<http://webrzs.stat.gov.rs> – Републички завод за статистику; 10.06.2016.
- 291.http://ec.europa.eu/regional_policy/fr - 11.04.2017.
- 292.<http://www.evropa.gov.rs> - 11.04.2017.
- 293.<http://www.srbija.gov.rs> - Влада Републике Србије; 16.06.2016.

13. ПРИЛОЗИ

Прилог 1. Инфраструктурна опремљеност пограничних општина Републике Србије, 2014.

Извор: РЗС, Општине и региони у Републици Србији, 2015.

Територијални ниво	Број домаћинстава прикључених на водоводну мрежу	Број домаћинстава прикључених на канализациону мрежу	Удео државних путева првог реда (%)	Број поштанских претплатника на 100 становника	Број становника на једног лекара
Прешево	-	-	0,0	30	620
Бујановац	-	-	5,9	30	668
Трговиште	38,8	38,8	0,0	10	961
Босилеград	50,2	43,1	0,0	18	515
Сурдулица	98,4	51,6	23,4	27	231
Црна Трава	12,0	11,3	0,0	26	294
Бабушница	75,4	41,8	13,6	37	574
Димитровград	80,8	66,3	5,5	38	542
Пирот	75,0	57,8	13,8	39	297
Књажевац	81,3	49,5	6,2	39	333
Зајечар	96,5	58,9	0,0	40	275
Неготин	70,8	57,0	17,4	42	316
Кладово	91,9	76,8	25,3	39	296
Мајданпек	82,8	72,7	29,0	33	356
Голубац	70,7	29,6	0,0	35	662
Велико Градиште	54,6	46,3	22,0	35	706
Бела Црква	85,2	61,9	0,0	33	526
Вршац	98,7	71,1	51,7	34	270
Планиште	83,5	8,7	20,4	35	679
Сечањ	99,5	2,5	28,6	38	744
Житиште	85,2	-	22,1	37	892
Нова Црња	100,0	-	0,0	37	703
Кикинда	94,9	47,5	42,6	37	393
Чока	95,4	21,9	46,8	35	841
Нови Кнежевац	98,9	10,6	0,0	35	294
Кањижа	100,0	45,4	19,1	32	586
Суботица	92,3	55,8	11,1	40	414
Сомбор	82,3	20,4	35,9	40	307
Апатин	94,5	51,8	0,0	38	824
Оџаци	99,7	20,9	42,5	38	672
Бач	98,4	18,1	9,9	37	928
Бачка Паланка	99,9	47,3	38,6	37	752
Шид	95,7	43,8	0,0	36	772
Сремска Митровица	94,8	52,1	14,6	38	311
Богатић	26,7	-	12,8	29	797
Шабац	64,9	55,3	16,7	38	367
Лозница	99,9	43,3	12,9	37	357
Мали Зворник	72,6	30,9	5,9	29	1000
Љубовија	51,6	33,8	0,0	29	655
Бајина Башта	48,6	41,2	4,6	37	788
Ужице	83,5	66,4	18,4	44	214
Чајегина	86,7	77,8	5,9	64	577
Прибој	56,3	55,5	0,0	30	394
Пријеполје	46,6	24,5	23,3	29	373
Сјеница	62,8	43,8	14,5	24	622
Тутин	59,5	48,3	3,9	15	727
Просек пограничне општине	78,1	44,0	14,5	34	560
Остале општине Србије	70,1	39,4	18,6	40	596

Прилог 2. Просечне зараде без пореза и доприноса, по запосленом, 2014.

Извор: РЗС, Општине и региони у Републици Србији, 2015.

Територијални ниво	Државе са којима се општине граниче	Висина зарада 2014.	Просек зарада у односу на државу са којом се граниче
Прешево	мк	37270	32925,2
Бујановац	мк	32877	
Трговиште	мк	27577	
Босилеград	мк/бу	33977	
Сурдулица	бу	38887	35579,7
Црна Трава	бу	31456	
Бабушница	бу	32205	
Димитровград	бу	30778	
Пирот	бу	40975	
Књажевац	бу	31864	
Зајечар	бу	40632	
Неготин	бу/ру	39443	
Кладово	ру	42256	36448,6
Мајданпек	ру	46835	
Голубац	ру	26956	
Велико Градиште	ру	32641	
Бела Црква	ру	33187	
Вршац	ру	52237	
Планиште	ру	28452	
Сечањ	ру	33165	
Житиште	ру	29113	
Нова Црња	ру	36961	
Кикинда	ру	37040	
Чока	ру	34077	
Нови Кнежевац	ру/мађ	37918	
Кањижа	мађ	41669	
Суботица	мађ	40663	38941,7
Сомбор	мађ/хр	35517	
Апатин	хр	44744	39107,5
Оџаци	хр	37659	
Бач	хр	31168	
Бачка Паланка	хр	48265	
Шид	хр/бих	37292	36505,2
Сремска Митровица	бих	41184	
Богатић	бих	33456	
Шабац	бих	41230	
Лозница	бих	33207	
Мали Зворник	бих	35982	
Љубовија	бих	37949	
Бајина Башта	бих	36356	
Ужице	бих	43764	
Чајетина	бих	33045	
Прибој	бих/цг	28092	
Пријепоље	цг	32284	33774,2
Сјеница	цг	37201	
Тутин	цг	37520	
Просек пограничне општине			36457,1
Остале општине Србије			38269,4

Прилог 3. Број становника, насеља и густина насељености, 2011.

Извор: РЗС, Попис становништва, домаћинства и станова, Књ. 1, 2013.

Територијални ниво	Број становника 2011.	Густина насељености ст/км ²	Број насеља у општини	Минималан број становника	Максималан број становника
Прешево	27140*	102,8	-	-	-
Бујановац	38230*	82,9	-	-	-
Трговиште	5091	13,8	35	5	1767
Босилеград	8129	14,2	37	11	2624
Сурдулица	20319	32,4	41	1	10888
Црна Трава	1663	5,3	25	1	434
Бабушница	12307	23,3	53	7	4601
Димитровград	10118	21,0	42	1	6278
Пирот	57928	47,0	72	2	38785
Књажевац	31491	26,2	85	1	18404
Зајечар	59461	55,7	42	80	38165
Неготин	37056	33,9	39	112	16882
Кладово	20635	32,8	23	23	8869
Мајданпек	18686	20,1	14	319	7699
Голубац	8331	22,6	24	77	1653
Велико Градиште	17610	51,2	26	162	5825
Бела Црква	17367	49,2	14	40	9080
Вршац	52026	65,0	24	37	36040
Планиште	11336	29,6	14	21	3825
Сечањ	13267	25,4	11	63	2373
Житиште	16841	32,1	12	258	2903
Нова Црња	10272	37,6	6	518	3685
Кикинда	59453	76,0	10	866	38065
Чока	11398	35,5	8	102	4028
Нови Кнежевац	11269	37,0	9	106	6960
Кањижа	25343	63,5	13	94	9871
Суботица	141554	140,6	19	377	97910
Сомбор	85903	73,0	16	411	47623
Апатин	28929	82,7	5	1219	17411
Оџаци	30154	73,4	9	1343	8811
Бач	14405	39,5	6	952	5399
Бачка Паланка	55528	95,9	14	270	28239
Шид	34188	49,8	19	186	14893
Сремска Митровица	79940	104,9	26	83	37751
Богатић	28883	75,2	14	399	6488
Шабац	115884	145,8	52	12	53919
Лозница	79327	130,5	54	124	19212
Мали Зворник	12482	67,8	12	156	4407
Љубовија	14469	40,6	27	72	3929
Бајина Башта	26022	38,7	36	77	9148
Ужице	78040	117,0	41	84	52646
Чајетина	14745	22,8	24	60	3336
Прибој	27133	49,1	33	26	14920
Пријеполје	37059	44,8	80	12	13330
Сјеница	26392	24,9	101	1	14060
Тутин	31155	42,0	93	6	10094
Просек пограничне општине	34082	52,5	31	199	16892
Остале општине Србије	5697281	93,2			

Прилог 4. Дисперзија становништва и насељености, 2011.

Извор: РЗС, Попис становништва, домаћинства и станова, Књ. 1, 2013.

Територијални ниво	Просечна величина општине \bar{x}	Средња густина насеља T	Средње растојање између насеља P	Амплитуда варијације A	Стандардна девијација σ	Коефицијент дисперзије K
Прешево	-	-	-	-	-	-
Бујановац	-	-	-	-	-	-
Трговиште	145,5	9,5	3,3	1762	316,3	2,2
Босилеград	219,7	6,5	3,9	2613	496,8	2,3
Сурдулица	495,6	6,5	3,9	10887	1682,3	3,4
Црна Трава	66,5	8,0	3,5	433	94,9	1,4
Бабушница	232,2	10,0	3,2	4594	621,8	2,7
Димитровград	240,9	8,7	3,4	6277	970,8	4,0
Пирот	804,6	5,8	4,1	38783	4528,5	5,6
Књажевац	370,5	7,1	3,8	18403	1980,8	5,3
Зајечар	1415,7	3,9	5,0	38085	5764,5	4,1
Неготин	950,2	3,6	5,3	16770	2604,9	2,7
Кладово	897,2	3,7	5,2	8846	1724,9	1,9
Мајданпек	1334,7	1,5	8,2	7380	1860,8	1,4
Голубац	347,1	6,5	3,9	1576	312,2	0,9
В. Градиште	677,3	7,6	3,6	5663	1050,3	1,6
Бела Црква	1240,5	4,0	5,0	9040	2214,2	1,8
Вршац	2167,8	3,0	5,8	36003	7101,1	3,3
Планиште	809,7	3,7	5,2	3804	915,0	1,1
Сечањ	1206,1	2,1	6,9	2310	727,5	0,6
Житиште	1403,4	2,3	6,6	2645	737,7	0,5
Нова Црња	1712,0	2,2	6,7	3167	1006,6	0,6
Кикинда	5945,3	1,3	8,8	37199	10770,0	1,8
Чока	1424,8	2,5	6,3	3926	1282,8	0,9
Н. Кнежевац	1252,1	3,0	5,8	6854	2076,3	1,7
Кањижа	1949,5	3,3	5,5	9777	2698,0	1,4
Суботица	7450,2	1,9	7,3	97533	21434,0	2,9
Сомбор	5368,9	1,4	8,6	47212	10984,5	2,0
Апатин	5785,8	1,4	8,4	16192	5932,1	1,0
Оџаци	3350,4	2,2	6,8	7468	2093,3	0,6
Бач	2400,8	1,6	7,8	4447	1578,8	0,7
Бачка Паланка	3966,3	2,4	6,4	27969	6836,5	1,7
Шид	1799,4	2,8	6,0	14707	3161,1	1,8
Ср. Митровица	3074,6	3,4	5,4	37668	7217,3	2,3
Богатић	2063,1	3,6	5,2	6089	1671,3	0,8
Шабац	2228,5	6,5	3,9	53907	7363,4	3,3
Лозница	1469,0	8,9	3,4	19088	2883,9	2,0
Мали Зворник	1040,2	6,5	3,9	4251	1192,9	1,1
Љубовија	535,9	7,6	3,6	3857	708,3	1,3
Бајина Башта	722,8	5,3	4,3	9071	1506,6	2,1
Ужице	1903,4	6,1	4,0	52562	8092,5	4,3
Чајетина	614,4	3,7	5,2	3276	796,5	1,3
Прибој	822,2	6,0	4,1	14894	2560,4	3,1
Пријеполје	463,2	9,7	3,2	13318	1514,2	3,3
Сјеница	261,3	9,5	3,2	14059	1385,6	5,3
Тутин	335,0	12,5	2,8	10088	1045,1	3,1
Просек пограничне општине	1658,3	5,0	5,2	16692,1	3261,3	2,2

Прилог 5. Промене у броју становника пограничних општина, 1948-2011.

Извор: РЗС, Попис становништва, домаћинства и станова, Књ. 20, 2014.

Територијални ниво	Стопе раста становништва по међупописним периодима						
	1948-1953	1953-1961	1961-1971	1971-1981	1981-1991	1991-2002	2002-2011
Прешево	10,2	10,4	11,7	12,2	13,7	-9,9	/
Бујановац	13,1	7,4	10,8	7,0	5,3	-11,7	/
Трговиште	2,7	-9,8	-13,7	-33,8	-22,1	-10,4	-23,5
Босилеград	9,7	-9,1	-6,0	-19,7	-19,8	-14,4	-21,0
Сурдулица	16,6	-11,3	-9,7	-8,7	-8,7	-10,0	-9,3
Црна Трава	-10,7	-5,8	-24,1	-41,2	-50,8	-35,1	-44,8
Бабушница	-1,2	-10,5	-16,7	-19,5	-21,0	-18,7	-25,7
Димитровград	-8,7	-22,6	-11,8	-7,7	-11,7	-12,5	-15,7
Пирот	-2,4	-2,1	1,8	0,5	-2,9	-5,3	-10,1
Књажевац	1,3	-5,2	-13,3	-6,4	-10,2	-15,4	-17,4
Зајечар	6,3	6,9	6,4	4,7	-5,2	-8,9	-10,9
Неготин	2,9	2,0	-2,6	0,4	-7,1	-28,5	-16,6
Кладово	12,1	1,9	16,1	0,6	-4,6	-27,1	-14,2
Мајданпек	15,2	10,6	12,6	1,9	2,8	-13,1	-24,9
Голубац	4,3	1,3	-7,7	-4,6	-7,9	-21,1	-18,3
В. Градиште	4,5	-1,7	0,7	-0,3	-2,7	-24,8	-16,8
Бела Црква	4,7	2,4	-3,2	0,9	-8,0	-13,8	-16,7
Вршац	14,2	12,2	-1,2	0,8	-4,7	-6,2	-4,6
Планиште	3,2	-0,5	-8,4	-10,3	-10,1	-7,8	-17,4
Сечањ	3,3	-2,9	-15,1	-11,8	-5,6	-10,8	-22,1
Житиште	-4,0	-7,7	-12,1	-14,9	-11,4	-10,1	-20,1
Нова Црња	1,8	-10,0	-16,5	-11,7	-11,2	-12,2	-22,3
Кикинда	1,3	7,3	0,5	1,4	-0,2	-3,6	-12,6
Чока	6,0	-2,6	-5,9	-9,8	-8,7	-9,0	-20,3
Н. Кнежевац	4,2	1,1	-7,7	-9,4	-8,4	-5,7	-14,8
Кањижа	-4,1	-2,2	-3,3	-3,3	-6,4	-9,9	-8,6
Суботица	4,6	9,7	7,0	5,2	-2,7	-1,3	-5,0
Сомбор	4,6	4,8	1,9	1,1	-3,1	1,1	-13,1
Апатин	9,2	8,2	-1,6	-1,3	-2,5	-0,5	-13,2
Озаци	8,8	3,4	-6,5	-4,2	-1,2	-4,8	-17,4
Бач	18,2	7,0	-14,0	-5,9	-5,6	-5,3	-12,8
Бачка Паланка	9,0	8,0	4,1	6,7	1,2	3,2	-9,8
Шид	12,9	9,4	3,5	-3,4	-3,1	6,4	-13,8
Ср. Митровица	15,5	22,9	20,8	8,2	0,2	0,6	-7,6
Богатић	10,6	-1,2	-3,4	-1,8	-2,3	-3,9	-14,0
Шабац	18,6	17,6	12,2	11,0	3,3	-0,5	-6,2
Лозница	22,5	20,6	10,3	7,3	3,2	-0,5	-9,0
Мали Зворник	56,4	-4,5	4,2	7,9	7,0	0,3	-12,6
Љубовија	8,7	-2,6	-14,2	-8,7	-7,8	-6,9	-17,3
Бајина Башта	6,3	-4,4	-8,2	-1,7	-3,7	-1,8	-11,9
Ужице	21,1	14,6	16,8	13,1	7,1	0,3	-6,5
Чајетина	12,1	-4,8	-7,5	-11,7	-6,7	-2,1	-6,1
Прибој	28,8	28,6	21,8	7,8	2,1	-15,3	-11,9
Пријеполје	25,4	11,3	12,3	6,3	-0,8	-11,1	-11,1
Сјеница	23,8	3,1	-0,9	-2,9	-5,5	-16,8	-6,1
Тутин	25,1	8,6	-1,7	10,7	5,5	-12,9	3,8
Просек пограничне општине	9,7	2,3	-1,9	-3,6	-6,0	-9,2	-14,3
Остале општине Србије	13,7	12,0	9,6	9,0	-1,9	0,7	-1,7

Прилог 6. Типови кретања становништва пограничних општина, 1981-2011.

Извор: РЗС, база података.

Територијални ниво	Типови кретања становништва		
	1981-1991.	1991-2002.	2002-2011.
Прешево	Е1	Е1	/
Бујановац	Е1	Е1	/
Трговиште	Е3	Е4	Е4
Босилеград	Е4	Е4	Е4
Сурдулица	Е3	Е4	Е4
Црна Трава	Е4	Е4	Е4
Бабушница	Е4	Е4	Е4
Димитровград	Е4	Е4	Е4
Пирот	Е3	Е4	Е4
Књажевац	Е4	Е4	Е4
Зајечар	Е4	И4	Е4
Неготин	Е4	И4	Е4
Кладово	Е3	Е4	Е4
Мајданпек	Е1	Е3	Е4
Голубац	Е4	Е4	Е4
В. Градиште	И4	Е4	Е4
Бела Црква	Е3	И4	Е4
Вршац	Е4	И4	И4
Планиште	Е4	И4	Е4
Сечањ	Е4	И4	Е4
Житиште	Е4	И4	Е4
Нова Црња	Е4	Е4	Е4
Кикинда	Е4	И4	Е4
Чока	Е4	И4	Е4
Н. Кнежевац	Е4	И4	Е4
Кањижа	Е4	Е4	Е4
Суботица	Е4	И3	И4
Сомбор	Е4	И3	Е4
Апатин	Е3	И3	Е4
Оџаци	Е3	И4	Е4
Бач	Е3	И4	Е4
Бачка Паланка	Е1	И2	Е4
Шид	Е4	И2	Е4
Ср.Митровица	Е1	И2	Е4
Богатић	Е4	И3	Е4
Шабач	Е1	И2	Е4
Лозница	Е1	И1	Е4
Мали Зворник	Е1	И1	Е4
Љубовија	Е3	Е4	Е4
Бајина Башта	Е3	И3	Е4
Ужице	И1	И1	Е4
Чајетина	Е4	И4	И4
Прибој	Е1	Е3	Е4
Пријеполје	Е2	Е2	Е4
Сјеница	Е2	Е1	Е2
Тутин	Е1	Е1	Е1

Прилог 7. Стопа природног прираштаја становништва становништва пограничних општина, 1981-2011.

Извор: РЗС, 2012, 2013.

Територијални ниво	Стопа природног прираштаја становништва						Година када се појавио негативан п.п.
	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.	
Прешево	21,7	24,0	19,3	26,20	23,60	2,80	+
Бујановац	18,5	19,3	13,6	16,60	9,30	1,20	+
Трговиште	19,5	7,8	0,5	2,70	-5,00	-9,90	1981
Босилеград	8,4	6,5	-0,1	-5,80	-10,50	-16,40	1981
Сурдулица	13,6	8,8	4,1	-0,50	-3,50	-5,90	1991
Црна Трава	14,9	4,9	-3,0	-14,10	-21,70	-34,40	1978
Бабушница	8,6	2,6	-2,8	-11,30	-16,20	-20,20	1976
Димитровград	3,7	0,5	-2,8	-10,40	-10,20	-13,60	1969
Пирот	8,2	3,0	1,5	-3,20	-5,50	-8,20	1985
Књажевац	-2,6	-5,3	-6,7	-12,00	-13,90	-16,00	1961
Зајечар	-0,6	-1,1	-0,9	-4,70	-7,50	-10,60	1962
Неготин	-0,9	-0,7	-4,2	-6,20	-6,80	-16,80	1961
Кладово	4,5	8,2	2,3	-0,90	-5,60	-12,40	1986
Мајданпек	11,9	10,2	6,3	3,10	-3,90	-7,70	1996
Голубац	-0,7	0,1	-4,8	-3,50	-5,60	-13,10	1961
В. Градиште	-1,3	-0,8	-4,4	-1,10	-5,80	-12,00	1961
Бела Црква	4,2	3,2	2,2	-2,40	-5,80	-9,30	1985
Вршац	5,5	0,1	0,7	-3,10	-4,90	-6,40	1972
Планиште	6,4	-1,7	-4,3	-8,30	-10,00	-13,80	1970
Сечањ	7,3	-0,4	-1,2	-4,00	-8,60	-11,70	1970
Житиште	3,2	-1,5	-5,7	-6,80	-10,10	-11,80	1971
Нова Црња	4,1	-2,1	-2,5	-5,70	-11,30	-13,10	1969
Кикинда	7,8	3,8	2,5	-1,90	-5,50	-7,40	1989
Чока	5,6	-1,1	-5,5	-7,00	-9,10	-12,00	1969
Н. Кнежевац	3,1	-2,6	-2,1	-7,80	-8,60	-9,60	1967
Кањижа	3,9	-0,8	-2,8	-5,60	-8,20	-8,40	1969
Суботица	4,0	-0,3	0,7	-4,80	-6,00	-5,90	1969
Сомбор	5,1	2,1	0,1	-3,20	-6,40	-8,30	1982
Апатин	7,5	4,0	3,1	-2,90	-6,80	-8,70	1987
Оџаци	8,3	4,5	2,6	-2,90	-7,90	-10,40	1988
Бач	9,3	2,6	0,5	-2,50	-6,10	-9,00	1980
Бачка Паланка	7,2	6,4	3,8	-1,90	-4,10	-6,20	1990
Шид	4,6	1,5	0,9	-3,00	-5,00	-7,30	1984
Ср. Митровица	10,7	5,8	5,0	0,20	-3,20	-5,90	1992
Богатић	4,8	1,2	0,4	-2,50	-6,10	-9,10	1980
Шабац	8,0	5,8	6,2	1,30	-2,70	-5,40	1994
Лозница	14,2	9,7	7,9	2,50	-0,30	-4,40	1998
Мали Зворник	18,6	7,5	9,6	5,20	0,30	-4,30	1998
Љубовија	14,2	9,7	3,7	3,10	-3,30	-8,00	1996
Бајина Башта	11,4	4,3	2,7	0,80	-2,00	-6,60	1991
Ужице	12,7	8,7	7,3	4,00	-0,50	-3,70	1998
Чајетина	11,3	4,3	0,1	-2,80	-3,70	-8,40	1979
Прибој	24,8	15,9	12,2	7,20	0,80	-4,90	1999
Пријеполје	22,9	16,5	10,9	7,90	1,20	-1,70	1999
Сјеница	25,8	19,3	12,7	10,50	8,40	3,20	+
Тутин	25,8	24,9	21,2	16,60	16,30	10,60	+
Просек пограничне општине	9,3	5,2	2,4	-1,0	-4,5	-8,7	
Остале општине Србије	8,0	5,1	4,0	0,1	-3,0	-4,4	

Прилог 8. Општа стопа наталитета становништва пограничних општина, 1961-2011.

Извор: РЗС, Природно кретање становништва 1961-2010, РЗС, 2012, 2013.

Територијални ниво	Општа стопа наталитета (‰)					
	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Прешево	34,2	33,1	26,7	32,70	30,40	10,30
Бујановац	30,0	27,9	22,3	24,50	18,10	9,70
Трговиште	30,4	18,7	12,7	15,10	8,80	6,40
Босилеград	18,6	16,3	12,0	9,50	8,80	5,90
Сурдулица	22,3	18,3	14,9	12,10	10,50	8,60
Црна Трава	23,5	13,8	9,3	6,80	5,20	4,00
Бабушница	16,8	11,8	9,0	6,20	5,50	5,60
Димитровград	13,8	11,8	10,0	8,20	7,70	4,90
Пирот	16,8	13,2	12,1	10,30	8,30	7,20
Књажевац	8,6	8,5	8,7	7,00	6,90	6,80
Зајечар	11,1	11,9	11,5	9,90	8,70	7,20
Неготин	11,1	12,5	9,4	8,50	9,40	6,20
Кладово	15,3	17,0	11,3	9,20	10,00	6,80
Мајданпек	20,4	18,8	15,4	12,80	9,10	6,70
Голубац	11,8	13,0	8,9	9,10	10,50	5,30
В. Градиште	11,9	12,8	9,4	10,70	10,40	6,70
Бела Црква	15,6	15,0	14,3	10,20	10,60	8,40
Вршац	15,5	11,8	13,5	10,90	10,80	9,30
Планиште	16,1	10,5	9,9	10,20	8,50	5,10
Сечањ	16,6	10,6	12,3	12,00	8,90	7,80
Житиште	13,6	10,2	9,4	11,10	8,20	7,70
Нова Црња	15,0	9,9	12,2	11,60	8,70	7,20
Кикинда	16,7	13,8	14,2	11,60	9,60	8,10
Чока	15,2	10,8	10,0	10,00	8,80	6,80
Н. Кнежевац	14,5	9,7	13,4	9,80	9,80	8,80
Кањижа	15,1	11,8	12,2	10,20	9,40	7,70
Суботица	14,9	12,2	13,7	10,40	9,50	8,90
Сомбор	14,8	12,8	12,8	10,80	8,80	7,50
Апатин	16,7	13,8	13,9	9,70	8,90	7,50
Оџаци	15,2	12,6	13,5	10,30	8,40	7,40
Бач	18,2	13,4	12,5	11,10	9,80	7,60
Бачка Паланка	15,4	15,2	14,3	10,10	10,10	8,50
Шид	12,4	12,4	13,4	11,30	8,60	8,20
Ср. Митровица	22,1	14,2	14,3	11,80	10,30	8,70
Богатић	15,0	12,4	12,2	10,50	9,60	7,50
Шабац	16,9	14,9	15,2	11,80	10,50	9,00
Лозница	22,0	17,2	15,5	11,80	10,80	8,90
Мали Зворник	25,8	15,0	16,2	13,00	9,10	7,10
Љубовија	25,5	16,7	13,8	12,70	10,10	7,80
Бајина Башта	20,6	15,2	12,7	11,50	9,40	7,50
Ужице	20,1	16,7	15,5	12,40	9,70	8,60
Чајетина	18,7	13,9	10,3	11,20	8,70	6,70
Прибој	31,9	20,9	17,7	14,20	10,40	6,80
Пријеполје	30,0	23,0	17,3	15,80	12,00	10,10
Сјеница	33,7	26,0	18,5	16,50	15,60	12,50
Тутин	34,5	31,7	26,7	21,30	22,50	17,80
Просек пограничне општине	20,4	16,5	13,6	11,9	10,3	7,8
Остале општине Србије	15,9	14,3	13,8	11,2	10,2	9,5

Прилог 9. Стопа укупног фертилитета становништва пограничних општина, 1991-2008.

Извор: Општине у Републици Србији, 2009.

Територијални ниво	Стопа укупног фертилитета		
	1990-1992.	2001-2003.	2006-2008.
Прешево	4,22	4,48	2,31
Бујановац	3,16	2,63	1,42
Трговиште	2,39	1,69	1,50
Босилеград	1,67	1,66	1,23
Сурдулица	1,81	1,62	1,58
Црна Трава	1,67	1,59	1,79
Бабушница	1,41	1,20	1,26
Димитровград	1,47	1,37	1,07
Пирот	1,63	1,36	1,31
Књажевац	1,43	1,42	1,37
Зајечар	1,66	1,52	1,29
Неготин	1,35	1,81	1,25
Кладово	1,41	1,93	1,19
Мајданпек	1,77	1,49	1,17
Голубац	1,52	1,97	1,28
В. Градиште	1,57	1,76	1,17
Бела Црква	1,60	1,68	1,31
Вршац	1,71	1,62	1,52
Планиште	1,79	1,58	1,17
Сечањ	2,00	1,61	1,22
Житиште	1,84	1,47	1,46
Нова Црња	1,95	1,57	1,26
Кикинда	1,72	1,48	1,35
Чока	1,71	1,54	1,24
Н. Кнежевац	1,69	1,61	1,46
Кањижа	1,58	1,56	1,37
Суботица	1,60	1,41	1,36
Сомбор	1,70	1,38	1,22
Апатин	1,51	1,41	1,38
Озаци	1,65	1,36	1,19
Бач	1,74	1,61	1,25
Бачка Паланка	1,55	1,52	1,42
Шид	1,69	1,40	1,32
Ср. Митровица	1,66	1,57	1,33
Богатић	1,69	1,52	1,28
Шабац	1,69	1,54	1,39
Лозница	1,67	1,61	1,35
Мали Зворник	1,69	1,40	1,24
Љубовија	1,89	1,67	1,40
Бајина Башта	1,79	1,55	1,37
Ужице	1,65	1,40	1,35
Чајетина	1,80	1,51	1,52
Прибој	1,78	1,64	1,17
Пријеполје	2,05	1,80	1,54
Сјеница	2,11	2,29	1,96
Тутин	2,75	2,86	2,35
Просек пограничне општине	1,81	1,69	1,39
Остале општине Србије	1,73	1,60	1,36

Прилог 10. Стопа морталитета становништва пограничних општина, 1961-2011.

Извор: РЗС, Природно кретање становништва 1961-2010, РЗС, 2012, 2013.

Територијални ниво	Општа стопа морталитета (‰)					
	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Прешево	12,6	9,2	7,5	6,40	6,80	7,60
Бујановац	11,5	8,6	8,7	7,90	8,80	8,50
Трговиште	10,9	10,9	12,1	12,40	13,80	16,20
Босилеград	10,2	9,8	12,1	15,30	19,30	22,30
Сурдулица	8,7	9,5	10,8	12,60	14,00	14,50
Црна Трава	8,5	8,9	12,3	20,90	26,90	38,40
Бабушница	8,2	9,2	11,8	17,50	21,70	25,80
Димитровград	10,1	11,3	12,8	18,60	17,90	18,50
Пирот	8,7	10,2	10,6	13,40	13,80	15,30
Књажевац	11,2	13,8	15,4	19,00	20,80	22,90
Зајечар	11,6	13,0	12,4	14,60	16,20	17,90
Неготин	12,1	13,2	13,6	14,70	16,20	23,00
Кладово	10,8	8,7	9,0	10,10	15,70	19,10
Мајданпек	8,5	8,6	9,2	9,70	13,00	14,50
Голубац	12,5	12,9	13,7	12,60	16,10	18,40
В. Градиште	13,2	13,5	13,8	11,80	16,20	18,70
Бела Црква	11,4	11,9	12,1	12,60	16,40	17,70
Вршац	10,1	11,7	12,8	14,10	15,60	15,60
Планиште	9,7	12,2	10,9	18,50	18,50	19,00
Сечањ	9,3	11,0	13,5	16,00	17,50	19,50
Житиште	10,4	11,7	15,1	17,80	18,30	19,50
Нова Црња	10,9	12,0	14,7	17,30	20,00	20,30
Кикинда	8,9	10,0	11,7	13,40	15,10	15,60
Чока	9,60	11,90	15,4	17,00	17,90	18,80
Н. Кнежевац	11,4	12,2	15,5	17,50	18,30	18,40
Кањижа	11,2	12,6	15,0	15,80	17,60	16,20
Суботица	10,9	12,6	13,0	15,20	15,50	14,80
Сомбор	9,7	10,7	12,7	14,00	15,20	15,80
Апатин	9,2	9,8	10,8	12,60	15,70	16,20
Оџаци	6,9	8,1	10,9	13,10	16,30	17,80
Бач	8,9	10,8	12,0	13,70	15,90	16,60
Бачка Паланка	8,2	8,8	10,5	12,00	14,10	14,70
Шид	7,8	10,9	12,5	14,20	13,60	15,50
Ср. Митровица	11,4	8,4	9,3	11,60	13,50	14,60
Богатић	10,2	11,1	11,7	13,00	15,70	16,60
Шабац	8,9	9,0	9,0	10,50	13,20	14,40
Лозница	7,8	7,5	7,6	9,30	11,20	13,30
Мали Зворник	7,2	7,4	6,6	7,80	8,80	11,40
Љубовија	10,0	9,9	10,1	9,50	13,40	15,80
Бајина Башта	9,3	10,9	9,9	10,70	11,40	14,10
Ужице	7,5	8,0	8,2	8,40	10,20	12,30
Чајетина	7,4	9,6	10,2	14,00	12,30	15,10
Прибој	7,1	4,9	5,5	7,00	9,60	11,60
Пријеполје	7,2	6,5	6,4	7,90	10,70	11,80
Сјеница	7,9	6,7	5,8	6,00	7,20	9,30
Тутин	8,8	6,7	5,5	4,70	6,30	7,20
Просек пограничне општине	9,7	10,1	11,1	12,9	14,8	16,5
Остале општине Србије						

Прилог 11. Миграционе карактеристике становништва пограничних општина, 2002-2011.

Извор: РЗС, Попис 2002, 2011, Демографска статистика 2002-2011.

Територијални ниво	Стопа миграци оног салда	Удео мигранског становништва у укупном (%)	Досељени из Републике Србије			Досељени из иностранства	
			свега	из другог насеља исте општине	из друге општине исте области	свега	из бивших република СФРЈ
Прешево	1,0	30,0	72,3	29,1	31,4	27,5	25,6
Бујановац	1,1	36,7	91,8	39,0	25,1	8,2	6,7
Трговиште	-15,3	34,2	92,8	71,8	14,3	6,8	6,6
Босилеград	-7,5	42,9	92,2	82,1	5,0	7,7	6,3
Сурдулица	-4,7	42,7	94,4	58,2	21,5	5,5	4,2
Црна Трава	-16,7	34,2	94,6	45,7	20,4	5,4	4,2
Бабушница	-6,4	43,1	96,6	76,4	7,0	3,4	2,6
Димитровград	-2,8	52,9	93,4	68,5	12,0	6,6	3,9
Пирот	-2,8	41,5	94,0	60,1	17,6	5,9	4,1
Књажевац	-1,4	51,2	95,6	60,3	6,5	4,4	3,2
Зајечар	-0,5	45,7	92,0	23,1	20,5	8,0	6,2
Неготин	-3,9	36,1	88,6	37,1	17,3	11,3	7,3
Кладово	-3,8	32,9	86,0	45,7	13,9	14,0	8,2
Мајданпек	-17,8	35,2	88,5	37,2	10,3	11,4	9,5
Голубац	-6,3	35,5	88,9	38,9	25,4	11,1	7,2
В. Градиште	-6,4	37,9	88,8	26,6	34,2	11,2	7,4
Бела Црква	-8,6	37,4	79,7	29,9	18,6	20,3	13,5
Вршац	0,9	40,8	73,4	21,3	24,1	26,5	21,5
Планиште	-5,3	46,8	71,5	27,1	16,6	28,5	24,6
Сечањ	-10,0	41,9	63,3	17,8	15,8	36,7	33,1
Житиште	-8,2	40,3	58,8	19,1	21,2	41,2	37,6
Нова Црња	-8,2	34,9	67,4	18,0	19,4	32,6	28,4
Кикинда	-5,6	34,6	66,5	28,5	6,7	33,5	30,2
Чока	-7,9	40,9	82,8	29,3	32,2	17,2	15,1
Н. Кнежевац	-4,9	42,6	78,5	26,1	27,3	21,5	19,1
Кањижа	-0,2	35,8	91,9	44,1	19,3	8,0	4,1
Суботица	1,4	41,4	73,5	30,1	5,0	26,5	22,6
Сомбор	-4,8	43,5	48,7	22,9	9,8	51,2	48,2
Апатин	-5,1	39,7	38,7	12,4	13,2	61,3	58,3
Оџаци	-7,2	42,2	61,4	18,9	6,0	38,6	35,7
Бач	-4,3	37,3	44,9	16,8	11,6	55,1	51,4
Бачка Паланка	-4,2	43,9	49,2	20,9	13,4	50,8	48,4
Шид	-6,7	53,1	39,1	22,5	6,2	60,8	58,7
Ср.Митровица	-2,6	46,9	56,1	25,5	10,5	43,9	41,4
Богатић	-4,9	33,3	76,9	31,9	25,5	23,1	20,5
Шабац	-1,5	45,7	81,1	31,1	31,4	18,9	16,3
Лозница	-6,1	41,2	78,2	42,9	22,3	21,8	19,5
Мали Зворник	-9,7	44,7	51,3	24,3	18,9	48,7	47,0
Љубовија	-10,9	37,0	83,7	62,3	8,9	16,3	15,8
Бајина Башта	-7,2	44,4	72,8	51,6	8,6	27,2	25,4
Ужице	-4,4	41,3	87,9	33,4	39,7	12,0	10,5
Чајетина	0,7	45,4	91,0	45,2	34,0	8,9	7,9
Прибој	-8,9	39,6	68,0	46,7	14,9	32,0	30,8
Пријеполје	-10,7	38,5	85,8	72,9	7,7	14,2	12,0
Сјеница	-11,7	25,9	86,6	63,8	7,3	13,2	9,3
Тутин	-11,0	34,5	84,9	63,6	9,5	15,0	10,8
Просек пограничне општине	-5,9	40,1	77,0	39,1	17,1	22,9	20,2

Прилог 12. Функционални контингенти становништва пограничних општина, 2015.

Извор: РЗС, Профили општина, 2015.

Територијални ниво	Удео функционалних контингената							
	Предшколски (0-6)	Школообавезни (7-14)	Пунолетни (18+)	Број младих (15-29 година)	Радни - укупно (15-64)	Фертилни (15-49)	Оптимални фертилни (20-34)	Стараци (80+)
Прешево	8,01	16,87	69,98	28,88	68,10	27,52	13,46	1,00
Бујановац	7,32	11,65	75,90	27,70	70,67	27,25	12,28	2,00
Трговиште	5,52	7,44	83,79	21,13	70,31	19,53	8,41	3,44
Босилеград	4,74	7,24	84,99	16,57	64,80	18,98	7,45	5,76
Сурдулица	6,07	8,70	81,85	18,17	68,00	21,80	8,86	3,72
Црна Трава	2,70	2,98	92,55	11,14	57,56	12,28	4,54	11,00
Бабушница	4,40	5,71	87,49	13,73	59,86	16,32	6,83	9,19
Димитровград	4,12	6,44	86,67	14,90	63,81	19,02	7,04	5,83
Пирот	5,31	6,96	84,91	16,52	65,68	20,75	8,48	5,21
Књажевац	4,86	6,04	86,77	13,48	60,36	17,44	6,70	8,18
Зајечар	5,23	6,70	85,43	15,22	63,81	19,50	7,82	5,38
Неготин	4,61	6,60	85,98	14,72	61,17	18,73	7,06	6,78
Кладово	4,92	6,36	86,12	14,61	62,47	18,52	7,23	5,76
Мајданпек	4,89	7,21	84,82	16,83	67,74	19,62	7,60	4,00
Голубац	4,03	6,81	85,41	16,27	62,82	18,51	6,63	6,72
В. Градиште	5,47	7,47	84,07	16,97	62,40	20,63	8,33	5,79
Бела Црква	5,86	8,42	82,54	17,58	66,81	20,59	8,17	3,44
Вршац	6,57	8,23	82,18	16,95	66,97	21,94	9,07	3,87
Планиште	4,19	7,25	85,40	16,18	67,38	19,12	7,33	4,92
Сечањ	5,81	7,45	83,86	17,22	66,25	19,00	7,78	4,96
Житиште	5,93	7,71	83,45	18,04	66,15	20,25	8,34	4,05
Нова Црња	5,79	8,05	82,60	18,72	67,39	20,19	8,28	4,09
Кикинда	5,95	7,83	83,37	16,94	67,62	20,88	8,62	3,79
Чока	5,28	7,70	83,85	17,52	66,94	19,73	7,66	4,13
Н. Кнежевац	6,44	8,18	82,31	16,77	67,35	19,60	8,22	3,95
Кањижа	5,64	7,87	83,43	17,67	67,29	21,57	9,05	4,02
Суботица	6,31	7,97	82,74	17,32	67,71	22,43	9,43	3,83
Сомбор	5,67	7,29	84,23	16,49	66,54	21,12	8,56	4,37
Апатин	5,61	7,57	84,03	16,29	66,74	20,76	8,54	4,47
Оџаци	5,46	6,94	84,87	16,83	67,40	19,99	8,42	4,23
Бач	5,79	7,61	83,65	18,77	68,39	20,72	9,15	3,58
Бачка Паланка	6,15	8,12	82,78	16,61	66,53	20,88	8,59	4,18
Шид	6,06	7,29	83,59	17,50	68,61	20,85	8,70	3,95
Ср.Митровица	6,16	7,82	82,99	17,34	67,74	21,57	8,80	3,82
Богатић	5,87	8,30	82,64	17,36	66,66	20,78	8,33	4,46
Шабац	6,53	8,16	82,37	17,08	68,03	22,00	9,08	3,71
Лозница	6,52	8,31	82,05	17,25	67,63	21,35	8,73	3,65
Мали Зворник	5,17	7,96	83,71	18,14	70,12	20,92	8,26	3,74
Љубовија	5,71	7,78	83,42	16,52	68,03	20,00	7,58	3,93
Бајина Башта	5,64	7,86	83,63	16,18	66,41	20,03	7,92	4,56
Ужице	6,23	7,38	83,62	16,61	67,68	21,71	8,73	4,29
Чајетина	5,36	7,47	84,61	15,69	64,76	19,80	8,24	6,02
Прибој	4,92	7,40	84,62	17,09	67,78	19,82	7,76	3,37
Пријеполје	7,26	8,81	80,50	19,65	66,57	21,50	9,42	2,82
Сјеница	8,79	11,57	75,31	20,57	65,49	22,64	9,41	2,59
Тутин	12,09	14,14	69,34	23,12	65,35	24,08	11,12	1,31
Просек пограничне општине	5,8	7,9	83,1	17,5	66,2	20,5	8,4	4,5
Остале општине Србије	6,6	7,8	82,7	17,3	66,9	22,3	9,5	4,2

Прилог 13. Стадијуми демографског старења становништва пограничних општина, 2015.

Извор: РЗС, Профили општина, 2015.

Територијални ниво	Просечна старост	Млади до 20 година (%)	Млађи од 40 година (%)	Старији од 60 година (%)	Индекс старења	Стадијум демографске старости
Прешево	31,6	33,8	67,7	22,2	0,30	4
Бујановац	35,1	27,9	60,8	25,1	0,50	5
Трговиште	42,4	18,6	44,9	31,2	1,29	7
Босилеград	45,6	17,1	39,6	29,3	1,83	7
Сурдулица	42,2	20,6	45,8	28,9	1,23	6
Црна Трава	54,7	8,7	24,0	29,5	5,37	7
Бабушница	49,5	14,3	34,5	26,4	2,73	7
Димитровград	47,3	15,4	36,7	28,8	2,24	7
Пирот	45,0	17,2	41,2	28,5	1,76	7
Књажевац	48,7	15,0	35,7	25,8	2,57	7
Зајечар	46,1	16,6	39,4	27,4	2,00	7
Неготин	47,6	16,2	37,2	26,3	2,26	7
Кладово	47,2	15,9	37,1	27,5	2,23	7
Мајданпек	44,7	17,4	40,2	30,7	1,67	7
Голубац	47,2	16,9	37,4	26,9	2,11	7
В. Градиште	45,2	18,1	41,4	25,7	1,82	7
Бела Црква	43,0	20,1	44,3	28,0	1,38	7
Вршац	42,5	20,1	45,7	28,0	1,31	6
Пландиште	45,6	16,8	39,1	30,5	1,81	7
Сечањ	44,4	18,5	41,9	29,3	1,56	7
Житиште	43,6	18,8	42,9	29,4	1,47	7
Нова Црња	43,2	20,1	43,4	29,6	1,35	7
Киkinda	43,2	18,8	43,8	29,5	1,42	7
Чока	44,1	18,6	42,0	29,7	1,52	7
Н. Кнежевац	43,0	19,8	44,4	29,5	1,32	7
Кањижа	43,2	19,0	44,4	29,2	1,39	7
Суботица	42,5	19,5	46,3	28,2	1,31	7
Сомбор	44,2	17,8	42,4	29,0	1,61	7
Апатин	44,1	18,1	42,8	28,8	1,57	7
Озаци	44,4	17,4	41,9	29,1	1,67	7
Бач	43,0	18,9	44,3	29,7	1,37	7
Бачка Паланка	43,2	19,4	44,4	28,2	1,42	7
Шид	43,2	18,7	43,7	30,2	1,40	7
Ср. Митровица	42,9	19,2	44,4	29,6	1,35	7
Богатић	43,2	19,8	44,1	28,5	1,39	7
Шабац	42,4	19,8	45,6	28,8	1,29	7
Лозница	42,5	20,2	45,2	28,9	1,29	6
Мали Зворник	43,3	18,9	43,1	31,6	1,34	7
Љубовија	43,9	19,0	41,2	31,5	1,44	7
Бајина Башта	44,3	18,6	41,6	29,6	1,55	7
Ужице	43,6	18,5	43,0	29,9	1,47	7
Чајетина	45,5	17,1	40,1	29,0	1,81	7
Прибој	44,7	17,9	40,5	30,2	1,64	7
Пријеполје	41,1	22,2	47,9	27,5	1,11	6
Сјеница	37,8	27,4	54,2	26,0	0,72	5
Тутин	32,6	33,6	64,5	22,6	0,38	4
Просек пограничне општине	43,7	19,2	43,4	28,5	1,60	7
Остале општине Србије	42,7	19,5	46,0	26,2	1,36	6

Прилог 14. Етничка структура становништва пограничних општина, 2011.

Извор: РЗС, Попис 2011, Књ. 1.

Територијални ниво	Становништво према националној припадности (%)						
	Срби	Албанци	Бошњаци	Бугари	Власи	Мађари	Муслимани
Прешево	74,5	13,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
Бујановац	71,9	1,4	0,0	0,1	0,0	0,0	0,1
Трговиште	97,8	0,0	0,0	0,3	0,0	0,0	0,0
Босилеград	11,0	0,0	0,0	71,8	0,0	0,0	0,0
Сурдулица	79,9	0,0	0,0	3,6	0,0	0,0	0,0
Црна Трава	98,7	0,0	0,0	0,3	0,0	0,0	0,0
Бабушница	88,8	0,0	0,0	5,1	0,0	0,0	0,0
Димитровград	27,9	0,0	0,0	53,5	0,0	0,0	0,0
Пирот	91,9	0,0	0,0	0,9	0,0	0,0	0,0
Књажевац	94,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0
Зајечар	87,9	0,1	0,0	0,3	4,8	0,0	0,0
Неготин	79,5	0,1	0,0	0,2	9,1	0,0	0,1
Кладово	85,6	0,0	0,0	0,0	3,8	0,0	0,0
Мајданпек	78,5	0,0	0,0	0,1	13,1	0,0	0,1
Голубац	90,9	0,0	0,0	0,0	5,1	0,1	0,0
В. Градиште	92,5	0,0	0,0	0,0	2,2	0,1	0,0
Бела Црква	73,2	0,1	0,1	0,1	0,0	2,4	0,1
Вршац	72,3	0,1	0,0	0,2	0,0	4,3	0,1
Планиште	51,8	0,0	0,0	0,1	0,0	11,3	0,1
Сечањ	69,3	0,0	0,0	0,7	0,0	12,7	0,1
Житиште	62,0	0,0	0,0	0,1	0,0	20,0	0,0
Нова Црња	67,4	0,0	0,0	0,1	0,0	17,7	0,0
Кикинда	75,4	0,1	0,0	0,0	0,0	12,2	0,1
Чока	38,9	0,1	0,0	0,0	0,0	49,7	0,2
Н. Кнежевац	57,2	0,1	0,0	0,0	0,0	28,5	0,1
Кањижа	7,2	0,3	0,0	0,0	0,0	85,1	0,0
Суботица	27,0	0,3	0,2	0,1	0,0	35,7	0,2
Сомбор	63,3	0,1	0,0	0,0	0,0	11,5	0,1
Апатин	62,8	0,1	0,0	0,0	0,0	10,7	0,1
Ошаци	83,2	0,1	0,0	0,0	0,0	3,9	0,0
Бач	46,9	0,0	0,3	0,0	0,0	6,7	1,2
Бачка Паланка	79,0	0,1	0,0	0,0	0,0	2,4	0,1
Шид	77,9	0,0	0,0	0,0	0,0	0,5	0,1
Ср. Митровица	87,4	0,1	0,0	0,0	0,0	0,9	0,1
Богатић	95,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
Шабац	95,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,3
Лозница	94,1	0,0	0,2	0,0	0,0	0,0	0,7
Мали Зворник	93,6	0,0	0,6	0,0	0,0	0,0	3,0
Љубовија	97,5	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0
Бајина Башта	98,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Ужице	97,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Чајетина	97,9	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Прибој	75,9	0,0	14,0	0,0	0,0	0,0	7,2
Пријепоље	52,6	0,0	34,5	0,0	0,0	0,0	9,6
Сјеница	19,9	0,1	73,9	0,0	0,0	0,0	4,7
Тутин	3,5	0,1	90,0	0,0	0,0	0,0	3,5

Прилог 14. Етничка структура, 2011. - Наставак

Извор: РЗС, Попис 2011, Књ. 1.

Територијални ниво	Становништво према националној припадности (%)						
	Роми	Румуни	Словаци	Хрвати	Остали	Не желе да се изјасне	Непознато
Прешево	8,8	0,0	0,0	0,0	0,5	0,0	2,6
Бујановац	25,3	0,0	0,0	0,0	0,9	0,1	0,2
Трговиште	0,6	0,0	0,0	0,0	0,4	0,4	0,5
Босилеград	2,0	0,0	0,0	0,0	1,0	13,7	0,5
Сурдулица	12,9	0,0	0,0	0,1	0,5	1,9	1,1
Црна Трава	0,0	0,0	0,1	0,1	0,3	0,2	0,3
Бабушница	2,0	0,0	0,0	0,0	0,4	2,7	1,0
Димитровград	0,7	0,0	0,0	0,2	2,3	15,2	0,2
Пирот	4,4	0,0	0,0	0,1	0,6	1,7	0,4
Књажевац	2,5	0,0	0,0	0,1	0,4	2,0	0,6
Зајечар	1,3	0,3	0,0	0,1	1,1	2,4	1,7
Неготин	1,2	0,7	0,0	0,1	0,7	2,4	5,9
Кладово	0,2	0,8	0,0	0,2	1,8	3,0	4,6
Мајданпек	0,0	0,4	0,0	0,2	1,4	5,1	1,1
Голубац	0,6	0,6	0,0	0,1	0,9	0,8	0,9
В. Градиште	1,5	0,4	0,0	0,1	0,5	0,8	1,9
Бела Црква	4,6	4,8	0,1	0,4	6,9	4,3	2,9
Вршац	2,6	10,4	0,3	0,4	4,3	2,8	2,2
Планиште	2,5	6,9	5,4	0,3	1,1	9,1	1,5
Сечањ	5,4	4,3	0,4	0,9	2,5	3,3	0,4
Житиште	4,9	8,4	0,0	0,4	1,5	2,4	0,3
Нова Црња	9,9	0,2	0,0	0,3	1,3	2,1	1,0
Кикинда	3,3	0,2	0,1	0,3	3,5	3,9	0,9
Чока	3,1	0,4	0,8	0,5	2,5	3,6	0,2
Н. Кнежевац	8,2	0,0	0,1	0,6	2,2	2,6	0,4
Кањижа	2,4	1,1	0,0	0,3	0,9	2,3	0,4
Суботица	2,1	0,0	0,1	10,0	15,6	8,3	0,4
Сомбор	1,2	0,1	0,1	8,2	7,5	7,6	0,3
Апатин	2,3	4,0	0,1	10,4	3,4	5,4	0,7
Оџаци	3,4	0,3	2,8	0,7	2,9	2,3	0,4
Бач	5,3	2,1	19,8	8,4	4,0	5,0	0,3
Бачка Паланка	1,9	0,0	9,1	1,5	2,2	3,4	0,3
Шид	0,6	0,0	6,2	5,1	4,4	4,1	1,1
Ср.Митровица	1,5	0,1	0,4	2,6	3,3	3,0	0,6
Богатић	1,8	0,0	0,0	0,1	0,3	1,1	1,3
Шабац	1,6	0,0	0,0	0,1	0,6	1,1	0,7
Лозница	1,0	0,0	0,0	0,1	0,4	1,0	2,5
Мали Зворник	0,2	0,0	0,0	0,1	0,5	0,6	1,4
Љубовија	1,2	0,0	0,0	0,0	0,3	0,6	0,3
Бајина Башта	0,0	0,0	0,0	0,0	0,5	0,5	0,5
Ужице	0,1	0,0	0,0	0,1	0,5	1,0	0,8
Чајетина	0,0	0,0	0,0	0,1	0,6	0,4	1,0
Прибој	0,1	0,0	0,0	0,1	0,9	0,9	0,9
Пријеполје	0,7	0,0	0,0	0,0	0,6	1,4	0,6
Сјеница	0,4	0,0	0,0	0,0	0,3	0,2	0,5
Тутин	0,2	0,0	0,0	0,0	0,3	0,1	2,3

Прилог 15. Образовна структура становништва пограничних општина, 2011.

Извор: РЗС, Попис 2011, Књ. 3.

Територијални ниво	Удео лица са примарним образовањем (%)	Удео лица са секундарним образовањем (%)	Удео лица са терцијарним образовањем (%)	ЕМН индекс
Прешево	34,5	53,7	9,9	73,5
Бујановац	44,0	46,0	9,6	65,2
Трговиште	38,3	54,7	6,7	68,0
Босилеград	35,8	49,1	14,8	78,7
Сурдулица	31,2	55,3	13,2	81,8
Црна Трава	41,5	50,3	8,2	66,7
Бабушница	36,3	53,6	10,0	73,7
Димитровград	31,7	50,9	17,2	85,3
Пирот	24,8	57,5	17,6	92,7
Књажевац	31,0	56,4	12,4	81,2
Зајечар	30,6	53,7	15,4	84,6
Неготин	41,3	43,8	13,1	70,1
Кладово	38,3	47,9	12,6	73,1
Мајданпек	34,3	55,8	9,5	74,9
Голубац	48,0	43,7	7,8	59,3
В. Градиште	51,8	38,4	9,3	57,0
Бела Црква	35,1	53,8	10,7	75,1
Вршац	25,3	57,1	17,1	91,4
Планиште	32,8	58,1	8,9	75,9
Сечањ	34,7	56,3	8,8	73,9
Житиште	39,6	52,4	7,8	68,1
Нова Црња	36,2	54,5	9,0	72,5
Кикинда	27,8	58,2	13,8	85,9
Чока	35,5	53,6	10,4	74,5
Н. Кнежевац	35,5	53,6	10,4	74,5
Кањижа	38,4	51,3	10,0	71,4
Суботица	27,8	58,2	13,8	85,9
Сомбор	24,6	60,8	14,5	89,8
Апатин	26,1	62,3	11,3	84,9
Озаци	25,0	65,3	9,5	84,4
Бач	24,6	60,8	14,5	89,8
Бачка Паланка	35,1	53,8	10,7	75,1
Шид	25,3	57,1	17,1	91,4
Ср.Митровица	24,3	61,1	14,5	90,0
Богатић	42,5	49,2	8,0	65,2
Шабац	22,6	64,6	12,3	89,3
Лозница	22,6	64,6	12,3	89,3
Мали Зворник	39,9	51,5	8,5	68,5
Љубовија	39,9	51,5	8,5	68,5
Бајина Башта	36,7	53,0	10,0	73,0
Ужице	21,5	64,9	13,1	91,1
Чајетина	27,8	60,4	11,4	83,2
Прибој	21,5	64,9	13,1	91,1
Пријеполје	27,8	60,4	11,4	83,2
Сјеница	38,9	49,8	10,9	71,6
Тутин	53,0	37,6	8,3	54,3
Просек пограничних општина	33,5	54,6	11,5	77,6
Просек Републике Србије	22,7	58,2	18,7	95,6

Прилог 16. Економска структура становништва пограничних општина, 2011.

Извор: РЗС, Попис 2011, Књ. 3.

Територијални ниво	Активно становништво, свега	Незапослени, свега	Неактивно становништво, свега	Неактивно становништво, деца млађа од 15 година	Неактивно становништво, пензионери	Неактивно становништво, ученици / студенти	Неактивно становништво, лица која обављају само кућне послове у свом домаћинству
Прешево	37,6	43,4	62,4	28,2	27,9	13,4	18,8
Бујановац	38,6	41,6	61,4	32,2	24,7	12,0	19,0
Трговиште	61,6	11,4	38,4	34,9	30,5	22,9	6,8
Босилеград	55,7	15,2	44,3	28,1	34,8	16,1	12,2
Сурдулица	38,7	40,9	61,3	25,2	33,9	12,0	20,3
Црна Трава	41,6	7,4	58,4	10,5	50,3	9,5	18,2
Бабушница	39,0	33,7	61,0	16,2	53,0	8,8	13,4
Димитровград	38,3	30,3	61,7	18,3	51,1	11,1	10,0
Пирот	42,0	28,8	58,0	21,6	46,9	13,6	12,1
Књажевац	49,0	20,0	51,0	20,6	49,8	12,1	8,3
Зајечар	40,2	25,1	59,8	19,9	47,7	11,6	12,4
Неготин	38,1	14,9	61,9	18,7	45,5	10,1	13,4
Кладово	34,0	15,3	66,0	17,3	45,9	9,6	17,5
Мајданпек	37,0	25,0	63,0	20,1	41,7	12,3	18,6
Голубац	33,3	18,4	66,7	18,9	42,6	9,3	17,6
В. Градиште	36,4	11,9	63,6	20,8	40,7	10,2	17,6
Бела Црква	34,4	29,3	65,6	22,7	33,0	10,3	22,4
Вршац	39,1	24,8	60,9	24,3	36,8	12,2	15,0
Планиште	34,2	22,3	65,8	19,0	36,0	9,8	18,0
Сечањ	33,7	27,2	66,3	19,8	33,5	10,3	21,8
Житиште	36,0	22,6	64,0	21,2	33,6	10,7	22,4
Нова Црња	34,8	30,8	65,2	21,6	31,2	11,1	22,1
Кикинда	38,7	21,5	61,3	22,5	40,4	12,2	15,5
Чока	40,9	15,8	59,1	22,4	42,4	9,9	17,2
Н. Кнежевац	39,6	15,9	60,4	23,5	39,5	10,4	16,4
Кањижа	40,6	16,2	59,4	23,8	37,1	11,2	18,4
Суботица	41,9	21,5	58,1	24,7	40,9	12,1	11,9
Сомбор	39,0	23,2	61,0	21,2	42,0	11,8	16,3
Апатин	40,6	30,6	59,4	22,4	44,9	11,0	12,9
Озаци	36,7	34,6	63,3	19,8	39,4	10,5	17,9
Бач	39,6	21,6	60,4	22,8	33,7	10,5	24,9
Бачка Паланка	40,0	24,5	60,0	23,9	40,2	11,6	14,5
Шид	38,5	25,7	61,5	22,1	32,7	11,6	22,2
Ср. Митровица	41,0	21,0	59,0	23,9	34,3	12,4	18,7
Богатић	41,1	10,3	58,9	24,7	29,6	11,5	24,0
Шабац	41,9	21,3	58,1	25,0	33,7	12,4	18,6
Лозница	37,9	33,2	62,1	23,9	33,1	12,0	19,6
Мали Зворник	35,1	22,8	64,9	21,7	29,0	14,1	26,2
Љубовија	47,0	12,6	53,0	26,2	35,0	13,2	19,1
Бајина Башта	45,5	14,2	54,5	25,0	34,4	14,4	18,3
Ужице	44,3	18,9	55,7	24,2	41,6	16,8	11,4
Чајетина	42,6	13,5	57,4	22,5	42,6	12,9	14,5
Прибој	39,1	29,4	60,9	21,5	36,6	15,4	18,3
Пријеполје	43,6	27,7	56,4	29,0	31,5	15,6	15,7
Сјеница	32,1	27,7	67,9	31,1	23,3	12,4	19,8
Тутин	31,6	37,3	68,4	38,4	13,6	11,5	23,8
Просек пограничних општина	39,8	23,5	60,2	23,2	37,5	12,1	17,3
Просек Републике Србије	40,5	22,2	59,5	23,5	38,8	12,4	15,8

Прилог 17. Пројекције становништва, 2011-2041.

Извор: РЗС, 2014, Пројекције становништва Републике Србије 2011-2041.

Територијални ниво	Индекс промене броја становника 2011-2041.					
	Средња варијанта пројекција			Варијанта нултог миграционог салда		
	Укупно	Мушко	Женско	Укупно	Мушко	Женско
Прешево	122,5	123,4	121,5	121,1	122,3	119,9
Бујановац	106,0	105,0	107,1	103,7	102,9	104,5
Трговиште	62,6	66,7	57,9	82,3	82,1	82,6
Босилеград	64,7	66,6	62,8	73,7	74,5	72,9
Сурдулица	78,4	79,9	76,8	84,1	85,1	83,1
Црна Трава	35,0	36,4	33,7	46,6	47,5	45,7
Бабушница	49,9	51,0	48,7	60,8	59,6	62,1
Димитровград	75,4	68,3	82,7	68,9	67,5	70,4
Пирот	74,0	72,9	75,1	76,4	75,3	77,5
Књажевац	60,7	61,6	59,8	65,3	65,7	64,9
Зајечар	72,7	73,1	72,3	72,8	73,2	72,3
Неготин	62,9	64,3	61,5	65,6	66,4	64,9
Кладово	70,2	69,9	70,5	70,0	69,8	70,2
Мајданпек	51,3	55,9	46,6	73,7	74,5	73,0
Голубац	68,7	67,7	69,7	69,7	69,2	70,1
В. Градиште	87,5	113,6	63,0	75,0	75,9	74,1
Бела Црква	77,0	78,1	75,9	76,5	77,8	75,3
Вршац	91,8	92,0	91,6	83,0	83,8	82,3
Планиште	69,7	69,0	70,3	69,4	68,2	70,6
Сечањ	75,6	77,7	73,5	75,1	78,3	71,9
Житиште	72,7	74,0	71,4	73,2	74,8	71,6
Нова Црња	76,6	77,7	75,5	76,6	78,1	75,1
Кикинда	80,2	79,8	80,6	79,9	79,5	80,2
Чока	74,5	75,4	73,7	74,2	75,6	72,8
Н. Кнежевац	79,8	80,2	79,4	79,9	80,6	79,2
Кањижа	77,4	77,3	77,6	78,2	77,7	78,8
Суботица	89,5	90,3	88,7	82,1	83,3	81,1
Сомбор	77,4	77,5	77,3	76,9	77,2	76,5
Апатин	77,8	77,2	78,4	77,5	76,9	78,2
Озаци	74,1	73,8	74,4	73,7	73,9	73,6
Бач	81,4	82,0	80,8	81,1	82,3	79,9
Бачка Паланка	81,2	81,7	80,7	81,6	82,1	81,2
Шид	81,4	81,8	80,9	80,5	81,3	79,8
Ср. Митровица	83,1	82,9	83,3	83,1	83,0	83,3
Богатић	78,7	78,0	79,3	82,2	80,9	83,4
Шабац	87,9	87,9	87,9	84,7	85,0	84,4
Лозница	90,6	90,1	91,0	86,5	86,9	86,2
Мали Зворник	84,4	84,6	84,1	86,7	86,5	86,9
Љубовија	87,2	85,4	88,9	82,0	80,2	83,9
Бајина Башта	85,4	84,2	86,6	82,0	81,1	83,0
Ужице	92,0	91,2	92,7	85,3	85,0	85,6
Чајетина	101,2	97,9	104,5	79,5	79,4	79,5
Прибој	81,7	80,5	82,7	83,5	82,8	84,2
Пријеполје	83,9	86,3	81,5	91,2	91,2	91,2
Сјеница	109,1	108,6	109,7	109,6	108,7	110,6
Тутин	123,3	122,9	123,7	135,6	133,5	137,7
Просек пограничних општина	83,6	84,0	83,2	82,6	82,8	82,3
Просек Републике Србије	97,3	96,5	98,1	85,4	85,7	85,2

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Марија Анђелковић Стоилковић је рођена у Врању 16.12.1988. године, где се школовала и завршила гимназију „Бора Станковић“, природно-математички смер.

Студије демографије на Географском факултету у Београду уписала је 2007. године и завршила у рекордном року 2011. године са просечном оценом 9.70, одбранивши дипломски рад под називом „Становништво као детерминанта развоја Големог Села“ под менторством проф. Др Драгутина Тошића.

Исте године је уписала мастер студије – смер демографија и завршила их за годину дана са просечном оценом 10. Назив мастер рада у сарадњи са истим ментором је био „Демографско пражњење сеоских насеља са мање од 20 становника – последица неуравнотежене функционалне развијености Србије“. Овај рад је проглашен најбољим завршним мастер радом из области демографије 2011. године.

Године 2012. је уписала докторске студије на Географском факултету. У периоду 2013-2017. године је стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја, при Институту друштвених наука у Београду, односно Центру за демографска истраживања истог Института.

Марија Анђелковић Стоилковић је члан Друштва демографа Србије.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Марија З. Анђелковић Стоилковић

Број индекса: 3/2012

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

ДЕМОГРАФСКА ХЕТЕРОГЕНОСТ ПОГРАНИЧНОГ ПРОСТОРА
СРБИЈЕ - ПОЛАЗИШТЕ ЈАВНИХ ПОЛИТИКА

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 31.05.2018.

Марија Анђелковић Стоилковић

**Изјава о истоветности штампане и електронске верзије
докторског рада**

Име и презиме аутора: Марија З. Анђелковић Стоилковић

Број индекса: 3/2012

Студијски програм: Демографија

Наслов рада: Демографска хетерогеност пограничног простора Србије -
полазиште јавних политика

Ментор: Др Мирјана Девеџић, редовни професор

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 31. 05. 2018.

Марија Анђелковић Стоилковић

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ДЕМОГРАФСКА ХЕТЕРОГЕНОСТ ПОГРАНИЧНОГ ПРОСТОРА
СРБИЈЕ - ПОЛАЗИШТЕ ЈАВНИХ ПОЛИТИКА

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 31.05.2018.

Марија Анђелковић Сивоилковић

1. **Ауторство.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.